
ҲАМЗА

ЗАМОНДОШЛАРИ

ХОТИРАСИДА

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

Тўплаб нашрга тайёрловчи
филология фанлари кандидати
МАРҲАМАТ АМИНОВА

Шароф Рашидов

ИНҚИЛОБНИНГ ОТАШИН КУЙЧИСИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни замондошлари шоир ва драматург, педагог ва журналист, композитор ва созанда, театр ва жамоат арбоби, ўзбек адабиёти ва санъатида социалистик реализмнинг асосчиси сифатида танирдилар. У ҳайратомуз иқтидор, камёб қобилият соҳиби эди. Унинг бутун бадий ижоди, бутун ҳаёти Ленин ғоялари билан нурафшондир. Ҳамзанинг асарлари давр билан ҳамнафас бўлиб, улар энг долзарб масалаларга бағишланганди.

Октябрь инқилоби куйчиси, новатор шоир, янги, социалистик тузум кишисига бутун борлиғи билан ошуфта бўлган Ҳамза ўз самимияти, фикрий тиниқлиги, инқилобий жўшқинлиги билан ҳозир ҳам совет кишиларига яқин ва қимматлидир. Унинг исми ҳақли равишда кўп-миллатли совет адабиётининг байроқдорлари сафидан фахрли ўрин эгаллайди.

Октябрь инқилобидан илгарийёқ ўз фаолиятини миллий-озодлик ҳаракати билан мустаҳкам боғлаган Ҳамза, социалистик омилга ҳамиша содиқ қолди ва Совет Ўзбекистонининг йирик сиёсий арбоби бўлиб етишди.

* * *

Ҳамза ёшлик йилларида ўзбек халқ оғзаки ижоди ва Шарқ классик адабиётини чуқур ва муфассал ўрганди, бу кейинчалик унинг ижоди учун асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилди.

Еш Ҳамза эстетик қарашларининг шаклланишида му- тараққий рус маданияти катта роль ўйнади. Бу батамом табиийдир. Рус-тузем мактаблари программасида тала- баларга рус тилини ўргатиш, уларни адабиёт, тарих, география ва арифметика билан таништириш кўзда ту- тилган эди. Бу мактабларнинг дарсликларида И. Кри- лов, Л. Толстой, педагог К. Ушинский асарларидан пар- чаларни учратиш мумкин.

Ҳамза Тошкентдан Қўқонга тез-тез гастролга келиб турувчи рус театрининг қизгин мухлиси ва доимий томо- шабини эди. Шоирнинг шахсий архиви материаллари асосида унинг ана шу йилларда рус музика муаллимидан скрипка бўйича сабоқ олганлиги аниқланган.

Инқилобга қадар бўлган Ҳамза ижодининг характе- рини XX аср бошларидаги тарихий шароит белгилаб берди. 1905 йилги биринчи рус инқилоби айёмида ўзбек меҳнаткашлари рус ишчилари билан бирга иш ташлаш ва намойишларда фаол иштирок қилишади.

Ҳамза ўша даврдаги газеталар орқали рус-япон уру- шининг боришини диққат билан кузатди. Большевиклар партиясининг ана шу урушга бўлган муносабати, 1905 йил, 9 январь воқеаси ва бутун бошли биринчи рус инқи- лоби ёш Ҳамзанинг эътиборидан четда қолмади, бунинг устига, инқилоб тўлқини марказнигина эмас, балки Рос- сиянинг чекка томонларини, жумладан, Ўрта Осиёни ҳам қуршаб олган эди.

«Рус революцияси,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— бу- тун Осиёни ҳаракатга келтирди. Туркия, Хитойдаги инқилоблар, 1905 йилги қудратли қўзғолон чуқур из қолдирганлигини ва унинг таъсири юз миллионлаб ки- шиларнинг олға интилувчи ҳаракатига кучли таъсир ўтказганлигини кўрсатади».

1905 йил инқилоби таъсирида миллий-озодлик ҳара- катига қўшилганлар орасида ёш Ҳамза ҳам бор эди. У 1923 йилдаги расмий аризасида: «Ёш ўсмирларни панжаи истибдодидан чиқарув!»— деган шиор йўлин- да 18 йилдан бери хизмат этдик»,— деб ёзади. У айна сўзларнинг ростлигини бутун ҳаёти давомида исбот- лади.

Ҳамза шеърый ижодининг бошланиши ҳам 1905 йилга тўғри келади. Адиб томонидан тузилган ва унинг шах- сий архивида сақланиб қолган илк асарлари рўйхати шундан гувоҳлик бериб турибди.

Шундай қилиб, биринчи рус инқилоби бошланган 1905 йилни Ҳамза шоир ва гражданин сифатида таваллуд топган сана деб ҳисоблаш лозим.

Ҳамза ижодининг илк даврида лирик шоир, ишқий ғазаллар муаллифи сифатида кўзга ташланади. Шоир оддий инсонни улуғлайди, унинг энг яхши фазилатларини мадҳ этади, муҳаббатни куйлайди.

Ҳамзанинг ишқий лирикасида хотин-қизлар образи асосий ўрин эгаллайди. У хотин-қизлар образи талқинига кўпгина янгиликлар олиб кирди. Гарчи шоир илк даврларда ўтмишдошлари — Бобир, Муқимий, Фурқат ижодидаги маъшуқа образи нисбатан пассив бўлса, Ҳамза ғазалларида у бир қадар фаоллик касб этади, озоликка, саодатга интилади.

Ҳамзанинг лирик қаҳрамонлари реал, ҳаётий бўлиб, у яратган кўпгина шеърӣ образлар ўз прототипларига эга. Баъзан шоирнинг ишқий лирикасида социал мотивлар ҳам жаранглайди.

Ҳамза илк ижодининг етакчи мотиви ҳақиқат излашдир. Ана шундай изланишларда шоирнинг демократик дунёқараши шаклланди ва мустаҳкамланди, унинг бадий маҳорати такомиллаша борди. Шоир ижодининг илк даврларида яратилган айрим асарларда баъзан диний-мистик оҳанглар эшитилса, бир қадар тақдирга ишониш майллари сезилса ҳам, улар айни асарларнинг асосий руҳини белгиламайди. Ҳамза бу хил кайфиятлардан хийла тез қутулди. Дастлаб Ҳамза ислом ақидаларига пассив қарши чиқди: рўза ва намознинг фойдасини шубҳа остига олди. Бироқ воқеалар ривожига жараёнида у социал тенгсизликни тобора равшанроқ англай бошлайди, дунё золим ва мазлумлардан иборат икки қисмга бўлинишини тушуна боради. Энди зулм ва эксплуатациясиз ҳаёт учун курашиш унинг омилига айланади.

Ҳамма инсонлар тенг бўлмағи керак — гуманист Ҳамза гуманистик позициясининг моҳияти ана шундан иборат. У ҳақиқат тарафдорларининг мазлумлигини кўриб азоб чекади. Шоир ҳақиқат учун курашувчи инсон нега шундай вазиятга тушиб қолди, деган сўроқ устида тобора кўпроқ бош қотира бошлади. Бунга боис, унинг камбағаллигидадир, дея жавоб беради у. Ҳамза айни фикрни ривожлантира бориб, шеърларидан бирида, бой

қанчалик разил бўлмасин, эксплуатацияга асосланган жамиятда эътиборли саналади, деб ёзади.

Ҳамза кейинги йилларда демократик ғояларга содиқ қолганча, фалсафий лирика яратди, ҳажвий асарлар ёзди. У ростгўйлик, мардлик, ақлни мадҳ этди, мақтанчоқлик, қаллоблик, тамагирлик каби инсоний қусурларни қаттиқ танқид қилди. Унинг илк шеърини тажрибалари жамланган «Девони Ниҳоний» мажмуаси характерини белгиловчи жиҳатлар ҳам ана шулардир. Девонда Ҳамза ижодининг деярли барча кейинги мотивларини куртак ҳолида кўриш мумкин.

* * *

1914 — 1916 йиллардаги Ҳамза ижодининг асосий йўналишини маърифатпарварлик ғоялари белгилайди.

Ҳамза мактаб ва матбуотни маданиятнинг энг улкан курсли, унинг ташвиқотчиси, деб ҳисоблайди.

Маърифатпарвар Ҳамзанинг фарқли жиҳати шундаки, у ўз ғояларининг амалга ошувида фаол иштирок этди, ўзи илк мактаблар очди. Бу мактабга, унинг ўзи ёзганидек: «...Хўқанднинг ҳар тарафларидин келган фақир ва етим талабаларни ойликсиз қабул қилиниб, ҳатто баъзи ҳолсизларига қалам, дафтар ҳам мактаб тарафидан берилур».

Ана шу даврда Ҳамзанинг қалами ғазаб ва нафратга тўла публицистик мақолалар иншо этди. Улардан бири «Фақирлик нимадан ҳосил ўлур», деб аталади. Ҳамза бу мақолада камбағалликнинг социал илдизларини очишга ва уни бартараф қилиш йўлларини кўрсатишга интилади.

Публицист Ҳамза аёллар ўртасида расм бўлган диний урф-одатларни қаттиқ танқид қилади. У аниқ мисоллар келтираркан, ана шу хурофотлардан мутлақо қутулиш керак, деб ёзади. Ҳамза бу хурофий одатларни халқнинг жаҳолати туғдиради, деб билиб, уларга «ўқимак ва ўқитмак!»ни маслаҳат кўради.

Ҳали ўша йиллардаёқ Ҳамза ўзбек ва рус халқларининг яқинлашувини қизғин ёқлаб чиқди, рангин рус маданияти ва адабиётини, улуғ рус тилини ўрганишга чақирди. У «Муаллим афандиларимиз ва улуғ рижоларимиз» мақоласида ана шу фикрларни баён этганди.

Мақтаб ўттиз-қирқтагача талабани ўқишга жалб қилишга қодирлиги, қўлёзма китоблардан эса кўпи билан юз киши фойдалана олиши туфайли Ҳамзани оқартув ишларининг кўлами қаноатлантирмасди. Ҳамзанинг асарлари кичик тиражда чоп этилар, улардан айрим ўқимишли кишиларгина баҳраманд бўлардилар. Бу суръат билан халқ оммасига ақалли салгина бўлсин ижобий таъсир кўрсатиш мушкул эди. Таъсир ўтказишнинг бошқа, тагин ҳам самаралироқ шаклини излаб топиш керак бўлгани учун ҳам, Ҳамза театрга мурожаат қилди, унда хийла кенг аудиторияга таъсир ўтказиш имкони бўлган минбарни кўрди.

Шоир ҳаваскор театр труппалари тузди. «Уч», «Мулла Нормухаммад домланинг куфр хатоси», «Феруза хоним», «Илм ҳидояти» каби драматик асарларини ва «Заҳарли ҳаёт» фожиасини ёзди.

Спектаклларни саҳналаштириш катта чиқимни талаб қилар, цензура ҳаддан зиёд қаттиққўл эди. Ҳар бир арзимас нарса учун маъмуриятдан изн сўрашга тўғри келарди. Маъмурлар ва мутаассиб руҳонийлар турли йўллар билан театр ишига тўсқинлик қилишарди. Буларнинг ҳаммаси Ҳамзани санъатнинг тагин ҳам оммабоп тури бўлган қўшиқча мурожаат қилишга мажбур қилди.

«Қулоқ ноталари ила эшитилиб келмиш миллий табаррук ашулаларимизнинг ўрни йўқолмасин учун, баъзи қабиҳ шеърлар ўрнига миллий шеърлар тартиб бериб, ҳамма оҳанг ва куйларимизни топиб, бир неча бўлимда нашр этмак ниятидамиз»,— деб ёзган эди у дастлабки китобининг сўз бошисида.

Шу тариқа Ҳамза халқ қўшиқларини тўплашга киришди, уларни батафсил ўрганиб, нашрга тайёрлади. Ҳозирги фан кўпгина халқ қўшиқларининг келиб чиқиш тарихи хусусида кам материалга эга. Бинобарин, Ҳамзанинг тадқиқотлари катта илмий аҳамият касб этади.

Ҳамза тўплаган кўпгина қўшиқ текстлари аксар бадбин руҳда бўлганлиги учун ҳам, бу уни қаноатлантирмас эди. Шу боисдан Ҳамза куйни сақлаган ҳолда оҳангга мос янги текстлар яратди. Улар «Миллий қўшиқлар», «Оқ гул», «Қизил гул», «Яшил гул» ва бошқа тўпламлардан ўрип олган.

Ҳамзанинг қўшиқлари ўз характериға кўра ранг-барангдир. Шунга қарамай, уларни таҳлил қиларкан, ишқий лирика, социал лирика ва руҳонийлар фoш қилинувчи ҳажвиётдан иборат уч етакчи жанрга ажратиш мумкин.

Ҳамзанинг социал лирикаси маърифатпарварлик характериға эга. Ҳамза эксплуататорлик жамиятидаги социал адолатсизликни дадил фoш қилса ҳам, ана шу бахтсизликнинг илдизлари одамларнинг жоҳиллигида, деб билади.

Ҳамзанинг маърифатпарварлиги ҳақида гапирганда, унинг демократик характер касб этишини албатта қайд этиш лозим. Агар маҳаллий буржуазия идеологлари ва хусусан, жадид шоирлар фақат бойларнинг болаларига таълим беришни ёқлаб чиқишган бўлса, Ҳамза бутун меҳнаткаш оммани билимли қилиш учун жонбозлик кўрсатди. Бунинг устига, жадидлар ислом динининг таъсири остида фақат эрларни ўқитиш ҳақида сўзлардилар. Улардан фарқли ўлароқ демократ шоир Ҳамза ожиза деб камситилган ўзбек хотин-қизларини ўқитишнинг қизгин тарафдори эди. Жадидлар ислом ақидаларининг иродаси остида нари борса, журъатсиз реформистлар сифатида майдонга чиқдилар. Ҳамза мутаассиб руҳонийлар, уларнинг мафкурасини шафқатсиз фoш этди. Агар жадидлар ҳаммадан кўра миллий-озодлик ҳаракатининг юксалишидан кўрқсалар, Ҳамза унинг оташин куйчиси эди. Ва ниҳоят, энг асосийси, агар жадидлар маҳаллий буржуазиянинг мафкурачилари сифатида ашаддий миллатчи бўлсалар, демократ шоир Ҳамза интернационализм тарафдори эди.

* * *

В. И. Ленин ҳақиқий маърифатпарвар тўғрисида гапираркан: «...Маърифатпарварнинг биринчи характерли хусусияти шундан иборатки, у крепостной ҳуқуқ ва унинг иқтисодий, социал, юридик соҳаларда келтириб чиқарган оқибатларига қарши ашаддий муҳолифлик руҳида бўлади. Иккинчи характерли хусусияти, маърифатни, ўзини-ўзи бошқариш, озодлик, европача ҳаёт шакл-

лари ва умуман, Россияни европачалаштиришни қизгин ҳимоя қилади. Ниҳоят, «маърифатпарвар»нинг учинчи характерли томони, халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилиш, крепостной ҳуқуқ ва унинг қолдиқларини бекор қилиш, янги фаровонлик келтиришига қатъий ишониш ҳамда бунга чин кўнгилдан кўмаклашишдан иборат. Россияда ўз қарашлари билан юқорида кўрсатилган хусусиятларга мувофиқ келувчи ёзувчилар оз эмас»,— деб қайд қилган эди.

Агар Ҳамзанинг позициясини ана шу Ленин таърифидан келиб чиқиб қарайдиган бўлсак, у буюк маърифатпарвар эканлиги равшан бўлади.

Ҳамза ижодининг фарқли жиҳати унинг актуаллиги ва юксак ғоявийлигидадир. Ҳамзанинг маҳаллий меҳнаткашлар мардикорга олиниши муносабати билан 1916 йилда бўлиб ўтган халқ ғалаёнлари даврида ёзилган асарлари бунга ёрқин далил бўла олади.

Ҳамза «Соғиниш», «Салом айтинг», «Тур, қаҳрамон!» ва бошқа шеърларида мардикорларнинг ниҳоятда оғир аҳволини, уларнинг Ватан ва қариндош-уруғлардан айрилиқдаги ҳасратини тасвирлайди. Кейинроқ Ҳамза шу мавзуда «Лошмон фожиаси» номли драматик трилогия яратди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси бўсағасида Ҳамза мавжуд тузум шароитида халқни маърифатли қилиш борасидаги ўз орзулари амалга ошмайдиган иш эканлигини тобора равшанроқ англаб етди. Шоир, орзиқиб кутилган озодлик ниҳоят кулиб боқди, деб ўйлаб, 1917 йил февраль инқилобини шодиёна қаршилади.

У янги ҳаёт қуришга чоғланган мутараққий ёшларга катта умид боғлади. Унинг бу даврдаги кўпчилик публицистик мақолалари: «Яшасин ёшлар!»— деган чақириқ билан тугалланади.

Фурсат буржуа идеалларининг рўй-рост пуч ва сохталигини кўрсатди. Ҳамза янги ҳокимият мустабид ҳукмронликнинг атиги янгича шакли эканлигини англаб етди.

Халқнинг ҳақиқий озодлиги учун курашган Ҳамза Муваққат ҳукумат ва миллий буржуазияга дадил қарши чиқди. У омманинг кайфиятини ифодаловчи шеърларида халқ янги золимлар қаршисида тиз чўкмаслиги

ва тўла озодликка эришажагини комил ишонч билан баён қилди.

Асрлар давомида эзилиб келган ўзбеклар ва қирғизлар, туркманлар ва тожиклар бир-бирларига таяниб, рус ишчилари синфи билан баҳамжиҳат ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашга отландилар, истибдодга қарши аёвсиз ҳужум бошладилар. Инқилобий ғоялар жарчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий социал адолат учун курашувчи пешравлардан бири эди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясини шоду хуррамлик билан кутиб олган Ҳамза «Ишла, ишлов вақти келди!» деб хитоб қилди.

Улуғ Октябрь туфайли Ҳамза оташин жарчи, инқилобий ғоялар, Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти ғояларининг қизгин курашчиси бўлиб етишди. Ҳамза худди ана шу ғояларда том ҳақиқатни, улкан халқ ишининг ҳақиқатини топди. У ўз ҳаёти, ижоди ва курашининг моҳиятини ушбу буюк ишга садоқат билан хизмат қилишда, деб билди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки оғир, алангали йилларида Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаларини мустаҳкамлаш учун халқ оммаси ўртасида олиб борилган тарбиявий иш улкан аҳамият касб этди. Инқилобгача бўлган Туркистон аҳолиси деярли ёппасига саводсиз эди. Шунинг учун ҳам Совет ҳукуматининг маданият соҳасидаги илк тадбирларидан бири саводсизликни тугатишга қаратилган эди.

1917 йилнинг декабрида тарбия ва маориф ишларини Халқ Комиссарлари Совети қарамоғига ўтказиш тўғрисидаги В. И. Ленин декрети эълон қилинди. Туркистонда халқ маорифини ривожлантиришда ушбу декрет катта аҳамият касб этди. Аммо ўша пайтлар ўлкада ўқитувчи кадрлар етишмас, борлари ҳам Совет ҳокимиятининг сиёсатини у қадар тўғри тушунишмас эди. Улар орасида миллатчилар ҳам учраб турар эди. Халқ маорифини ривожлантириш учун зудлик билан ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва амалда бор бўлган муаллимлар малакасини ошириш зарур эди. Ана шу мақсадда бир қанча қисқа муддатли ўқитувчилар тайёрлаш курслари очилди.

1918 йилнинг январида Ҳамза Қўқондаги мана шундай курснинг тингловчилари сафига қабул қилинди. У

курсни тугатгач, Фарғонадаги биринчи ўзбек совет мактабига ўқитувчи сифатида ишга отланди.

1918 йилнинг мартида Ҳамза «Скобелев шаҳар маорифи қошидаги мусулмон ёшлар драм труппаси» бадий ҳаваскорлик коллективини ташкил этди. Труппа ўз духовой оркестрига эга бўлиб, Ҳамза Фарғона шаҳар ҳарбий горнизони капельмейстери Григорьевни духовой оркестрга раҳбар сифатида ишга жалб қилди.

Ҳамза дастлабки афишалардан биринга ўз қўли билан: «Ҳақиқат курашчилари! Йўқолсин золимлар!»— деб ёзди. Ушбу сўзларни Ҳамзанинг бутун ижоди учун эпиграф сифатида қабул қилиш мумкин.

Марксизм-ленинизм ғоялари билан Октябрь инқилоби ва мамлакатимизда социализм қурилиши манфаатлари билан мустаҳкам алоқада бўлиш — бу даврдаги Ҳамза шеърятининг энг муҳим жиҳатидир.

Ҳамзанинг инқилобий қўшиқлари граждандар уруши жангу жадалларида туғилиб, пролетар революцияси ва совет тузумини мадҳ этди.

Ҳамза совет даврида ёзган асарларида тез-тез қаршилантириш усулидан фойдаланиб, нурафшон воқеликни қоронғи ўтмишга қарама-қарши қўяди. У инқилоб ютуқларини куйларкан, халқни яна шу ютуқларни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилишга, Шарқ ва Ғарб меҳнаткашларини бирлашишга чақирди.

Бу ўринда шоир жуда бой мавзуларга эга. У босмачиларнинг талончилик хуружлари келтириб чиқарган кулфатлар ҳақида, Хоразм инқилобининг ғалабаси ҳақида, Қизил Армиянинг жасур жангчилари ҳақида, социалистик қурилишнинг дастлабки қувонч ва муваффақиятлари ҳақида ёзади. Совет турмуш тарзини мадҳ этади. У ҳақиқий озодлик қўлга киритилгани ва бутун халқни маърифатли қилиш палласи бошланганлигига комил ишонч билдиради.

1917—1920 йиллардаги инқилобий қаҳрамонлик Ҳамза шеърятини янгича мазмун билан бойитди. Воқеликни, меҳнаткаш омма вакили бўлмиш лирик қаҳрамон типиклигини, бадий шакл мукамаллигини теран тушуниш Ҳамзанинг бу даврда яратилган энг яхши шеърлари фазилатини белгилайди. Улар ўзбек адабиётида социалистик реализм шеърятининг илк намуналаридир.

Ўзбек адабиётида инқилобий тематика, халқ орасидан чиққан кишини дадил бош планга олиб чиқиш, иш-

чилар синфининг тарихий ролини тўғри тушуниш, унга очиқ-ойдин хайрихоҳлик билдириш, социалистик жамиятда озод ва ҳур меҳнатнинг қудратини теран англаб етиш ҳамда хусусий мулкчилар дунёсини кескин фош этиш — буларнинг ҳаммаси Ҳамза ижоди туфайли майдонга келди ва бу уни новатор ёзувчи деб аташ учун тўла-тўқис ҳуқуқ беради.

Ҳамза шеърятининг характерли хусусияти унинг мусуқийлигидадир, «Бутун инқилобий ташвиқотда,— деб ёзади у хатларидан бирида,— энг яхши таъсир берган нарса шу саҳнадаги дардли шеърлар ва ашулалар бўлди».

Ҳамзанинг шеърлари ўзига хос композицион қурилишга эга. Уларда ҳажман қисқа, мазмунан муҳим мисралар нақорат сифатида такрорланган, уларнинг тили атайин соддадир. Рангин қофия ва қатъий сақланган вазн шеърларга эркин, сержаранг, ҳар тарафлама оҳангдорлик бахш этади.

Ҳамза турли шеърӣй шаклларни қўллади. У ўзбек шеърӣятида биринчи бўлиб мураккаб анъанавӣй шеърӣй шакллардан халқчил шаклларга ўтди, халқ шеърӣятининг таъсирчан ва содда образлилигидан кенг фойдаланди. Ҳамза ўзбек адабиётига янги мавзу, янги қаҳрамонларинга эмас, балки социалистик мазмунга энг кўп уйғун келувчи янги бадний шакллар ҳам олиб кирди.

Ҳамзанинг ўша йиллардаги бутун ижодиёти уни инқилобнинг оташин куйчиси ва айни вақтда жангчиси дейиш учун асос беради.

Ҳамзанинг драматик асарлари совет адабиётининг олтин фондидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Улар орасида 1917 йилда ёзилган ва 1918 йилда қайта ишланган «Бой ила хизматчи» драмаси алоҳида ажралиб туради. Ҳамза ана шу пьесасида меҳнаткаш халқ вакилларини етакчи персонажлар сифатида асарга олиб киради.

Пьесада халқ адолатсиз ижтимоӣй тузумга қарши норозилик билдирувчи, ҳаётга, жамият қурилишига бўлган энг одил ва инсонпарвар қарашларнинг ифодачиси

сифатида гавдаланади. Пьесанинг бош қаҳрамони Гофир инсон шахсининг озодлиги, мустақиллиги йўлида курашувчи, покиза қалбли ва саховатли меҳнаткаш ўзбек халқининг энг яхши хислатларини ўзида мужассамлаштирган.

Ҳамза Гофирни хўжайини Солиҳбой билан кескин конфликт воситасида тўқнаштириш орқали золимларга қарши оммада туғилган ғазаб ва нафратнинг қай тарзда ўсиб борганлигини, халқни социалистик инқилобни қўллаб-қувватлашга олиб келган куч, кайфият ва интилишнинг қай йўсинда пишиб етилганлигини кўрсатиб берди. Ўзбек адабиётида халқ бахт-саодати йўлида курашувчи янги қаҳрамоннинг ҳаққоний тасвири Гофир образининг яратилишидан бошланди.

Шунингдек, адиб ана шу пьесада ўзбек адабиётида биринчи марта рус инқилобчилари образини яратдики, Гофир улар билан Сибирда сургундалик даврида учрашади ҳамда улар Гофирнинг дўсти ва устози бўлиб қоладилар.

Гражданлар уруши ва ўзбек халқининг Коммунистик партия раҳнамолигида Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ҳамда мустақамлаш йўлидаги кураши мавзуй Ҳамзанинг «Фарғона фожиаси», «Хоразм инқилоби», «Ғолибият» ва бошқа драмаларида ўз аксини топди.

Ҳамза драматургияси социал конфликтларнинг ўткирлиги, қаҳрамонларнинг аниқ социал қиёфаси чизиб берилиши, ҳаётнинг ҳар томонлама кўрсатилиши ва айна вақтда, бош нарсанинг танлай билиниши билан Горький ижодига яқин туради.

Ўзбек совет драматургияси ўз шаклланиш жараёнини чуқур миллий, социал, реалистик драмалардан бошлади ва Ҳамза бу борада социалистик реализм методининг асосчиси сифатида майдонга чиқди. Инқилоб йилларида ёзилган «Бой ила хизматчи» драмаси бунга ажойиб далилдир. Ҳамза бу асарида халқнинг золимларга қарши курашини зўр бадий қудрат билан акс эттиришга, меҳнаткашларнинг синфий ўзлигини англаб етиш жараёнини очиб беришга эришди.

Октябрнинг улкан ютуқларидан бири бўлмиш хотин-қизларнинг озод этилиши Ҳамзанинг қатор асарлари учун мавзу бўлди. Ҳамза туркум шеърларида ана шу мавзуга турли хил нуқтаи назардан ёндошади. Энди

унинг асарларининг қаҳрамонлари Улуғ Октябрь асрий жабр-зулмдан озод этган Совет Ўзбекистони хотин-қизларидир. Инқилоб ўзбек хотин-қизларига шундай бир журъат бахш этдики, бу журъат туфайли улар феодал ўтмиш сарқитларига қарши курашга отландилар. Ҳамза «Ўзбек хотин-қизларига», «Турсуной марсияси», «Озод хотин-қизлар қўшиғи», «Хотин-қиз овози», «Бугун 8-март», «Муборак», «Ўзилган чечаклар» шеърларида худди ана шундай аёллар ҳақида ёзади.

Ҳамза турли хил ўтмиш сарқитларини ҳажвий кулги остига олади. У биринчи навбатда савдогар, мансабпараст, ер ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги муҳолифлари ва бошқа душманларни ғазаб билан фош этди.

Унинг кўпгина ҳажвий шеърлари кенг тарқалган турли хил қўшиқларга пародия шаклида ёзилган.

Ҳамза ҳажвиёти мавзунинг актуаллиги, юксак гоёвийлиги, фош қилиш қудрати билангина эмас, балки ўзига хос образлари ва улкан санъат намунаси эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Ҳамза ҳажвиёти ўзбек совет адабиётига қўшилган муносиб ҳиссадир.

Буларнинг барчаси социалистик тузумни мустаҳкамлаш учун олиб борилган кураш даврида ўзбек халқи тарихида содир бўлган энг муҳим воқеаларнинг аксарияти Ҳамза ижодида ўз аксини топганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Ҳамза ижоди оташин, ҳаққоний сўзнинг ҳаёт ва халқ турмуши билан чамбарчас алоқасига ажойиб мисолдир.

Ҳамза тузган драмтруппанинг фронтга қилган сафарлари, Қизил аскарлар ва меҳнаткаш омма ўртасида олиб борган ташвиқот ишлари адабиёт—умумпролетар ишининг бир қисми, деган фикрнинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

Ҳамза музикали драма труппаларининг ишига зўр талабчанлик билан ёндашди ҳамда формализм ва гоёсизликка қарши ҳамиша кескин курашди. У расмий мактубларидан бирида: «Инқилобий ҳиссиёт, ижодий ҳаёт кўргазмалари ўрнига қуруқ гавда ҳаракатлари билан товуш қолфоларидан бошқа бир нарса жавлон ургани кўрилмади. Бунга сабаб эса, иш бошқарувчи ўртоқ-

ларнинг илмий ва сиёсий кучларининг оздиги билан бирга, ташкилий руҳларининг энг кучсизлиги ҳамда халқ руҳини уйғотиш усули билан бутунлай бегоналигидир», — деб ёзиши ҳам ана шундан далолат беради.

Ҳамза сиёсий саводга катта аҳамият берди. Шунинг учун ҳам 1921 йилда у томонидан музика билим юртлари учун тузилган программага духовой, торли, миллий музика ва рояль чалиш дарслари билан бир қаторда, Коммунистик партия тарихи мажбурий предмет сифатида киритилган эди.

Буларнинг барчаси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг инқилобий санъат моҳиятини теран тушунганлиги, социализм қуришда адабиётнинг роли ва аҳамиятини тўғри баҳолаганлигидан далолат бериб турибди. Марксизм-ленинизмга садоқат ва улкан истеъдоди унга ўзбек совет адабиётининг олтин фондига кирган «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши», «Ғолибият», «Яша Шўро!», «Ўзбек хотин-қизларига» каби ғоявий юксак, бадий мукамал асарлар яратиш имконини берди.

* * *

Оташин ватанпарвар, ёрқин келажак учун курашувчи Ҳамзанинг ғоявий юксак ва бадий баркамол ижоди ўзбек адиблари ва журналистлари, драматурглари ва режиссёрлари, артистлари ва бастакорлари учун намуна бўлиб хизмат қилади.

Таниқли ўзбек шоири Ҳамид Олимжон «Шоҳимардон» поэмасида ёш авлодни тарбиялашдаги Ҳамза жасоратини юксак баҳолаганлиги бежиз эмас:

Кеча-кундуз бўйлаб, оҳангни бузмай,
Сойнинг суви каби қўшиқни узмай,
Коллектив ҳаётнинг енгган довруғи
Юраклар, онглари тинтув қиладир.

Ҳамзанинг оташин ижоди нафас, кўриш ва эшитиш каби унинг бутун ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. «Пўлат қандай тобланди» сингари ўлмас китобни яратган Николай Островский, қайноқ қони билан «Моабит

дафтари»ни битган Муса Жалил, гражданлик жасорати «Дор остидаги сўз» китоби билан чамбарчас боғланган Юлиус Фучик сингари коммунизмнинг собит курашчилари, фидойи, ватанпарвар санъаткорларини совет адабиёти сира унутмайди ва ҳамчша юксак баҳолайди. Ёвуз кучлар томонидан ўлдирилган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам улар билан бир сафда туради, зеро у ўзининг бутун ҳаёти ва ижодини она халқининг бахтли келажаги учун курашга бағишлади.

1978

*Қардошлар
қадрлаганда*

Николай Тихонов

ЯЛОВБАРДОР

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий! Октябрнинг биринчи оташин куйчиси ҳақидаги, дастлабки инқилобий драматург ва янги маданият бунёдкори ҳақидаги, ўзининг жонажон Ўзбекистонда Октябрнинг енгилмас байроғини баланд кўтарган замонамиз қаҳрамони ҳақидаги қиссани ана шу ёрқин сиймодан бошламоқ мумкин.

Мен уни яловбардор деяпман. Негаки, унинг жўшқин овози, қўшиқлари, шеър ва драмалари бахтли келажак учун олиб борилган курашларда байроқ янглик юксалди, унинг ўзи эса, барча замонлар ва халқларнинг муқаддас байроғи — Октябрь байроғига садоқат тимсоли бўлиб қолди.

Мабодо кимда-ким бу қўрқмас, душманга муросасиз, оташқалб инқилобчи ҳақида роман-биография яратмоқни орзу этса, у даставвал ўтмишга саёҳат қилади ва эл қатори кун кечираётган оддий табиб хонадонида, келажакда совет адабиётининг бошловчиларидан бири, деган юксак шарафга муяссар бўлажак гўдак дунёга келганига ҳайратда қолади.

Ажойиб шоир, драматург, ўзбек театр санъатининг асосчиси, Совет Ўзбекистони музыка маданиятининг дастлабки кўзга кўринган арбобининг ҳаётини тасвир этар экан, биограф, бу фавқулудда шахснинг ҳақиқат, адолат учун курашнинг машаққатли йўлидан нақадар сабот-матонат ва ишонч билан олға борганига тан беради. Бу мард инсон жаҳолат ҳукм сурган эски мактабларда болалар шуури дин оғуси билан заҳарланаётганини кўриб, халқининг тақдирига қайғуради ва камбағаллар-

нинг болалари учун янги мактаб очади, уларнинг онглари илм зиёси билан нурафшон қилмоқчи бўлади, лекин замона зўрлари мактабни ёпадилар, зиё йўлини тўсадилар. Ҳамза умидсизликка тушмайди. Кенг жаҳонни кўришга, дунё халқлари турмуши билан танишишга қарор қилади.

Унинг кўзи ўнгида ўша пайтдаги Шарқ мамлакатлари табиатининг гўзал манзаралари намоён бўлади. У Туркия ва Афғонистонда, ҳатто Ҳиндистонда бўлади. Лекин ўзга юртларда ҳам ўша ўз ватанидаги меҳнаткаш халқнинг ҳуқуқсизлиги, ўша таҳқирланган, ночер кун кечираётган қашшоқ бечораларнинг машаққатли ҳаётини кўради ва бу ўзга мамлакатлардан замона зўрларига нисбатан битмас-туганмас нафратни ва оддий халққа янада кучлироқ меҳр-муҳаббат туйғуларини қалбига жо қилиб қайтади. Ҳамза дунё кезар экан, олам ва одамларни, даҳшат тўла ҳаёт китобини ўрганиб, уни ислоҳ этиш зарур, деган хулосага келади. Шу тариқа, унинг олдида, буни қандай рўёбга чиқариш мумкин, деган масала кўндаланг бўлиб, санъаткор уни ҳал қилиш йўлларини излайди ва халқни асрий зулматдан қутқаришнинг бирдан-бир йўли — унинг қалбида маърифат чироғини ёқишдир, оммани жаҳолат, зулм ва даҳшатдан халос қилишга фақат маърифатгина қодир, деб билади.

Энди биз қалби таассуротларга тўлиб-тошган фидоийини, Фарғонада, етимлар учун мактаблар очган маърифатпарвар сифатида кўраимиз. Аммо бу мактаб ҳам кўп ўтмай ёпилади. Ҳамзанинг таълим бериш усули ўша пайтда нуфузли катта тесқаричи кучларга ёқмас эди-да, ахир! У Марғилонга ўтиб, яна мактаб очади, яна ўша ҳол — мактабга қулф урилади. Энди Ҳамза Ниҳон тахаллуси билан шеърларини нашр эттиради. У вақтинча очикдан-очик курашга отилмай, пайт кутаётган бўлса ҳам асарларида озодлик, эрк туйғуларини тарғиб этишдан бир зум тўхтамайди. Лекин ҳали шундай давр келадики, у бутун борлиги билан курашларнинг олдинги сафларида боради ва бутун ўлка унинг ҳайқирғини, адолат ва ғалаба учун золимлардан қасос олишга чорлаган даъватини эшитади.

Мана, бўронли, оловли инқилоб йиллари ҳам гулдурос солиб етиб келди. Октябрни қувонч билан қаршилаган Ҳамза, худди Маяковский сингари, инқилобий шеъриятининг бутун қудрати билан халқ оммаси ораси-

либ кетган. Ҳамзанинг зарбалари ана шу табиат зарбаларидан кам қудратга эга эмас эди. У жаҳолат ва нодонлик деворларини ер билан яксон этди. Бу жойда бугунги кунда шоирнинг ҳаётбахш шеърлари сингари Ҳамза номи билан аталган анҳордан обихаёт мавж уриб турибди. У эски турмушни йўқлик қаърига тикқан янги ҳаётрамзидай ҳайқириб оқмоқда.

...Уша суронли йилларда Шоҳимардондаги хотин-қизларнинг дастлабки йиғилишида нутқ сўзлаганидан кейин йигирма уч хотин-қизнинг паранжини ўтга улоқтиргани ва озодлик қуёшидан баҳра олган чеҳраларнинг гул-гул ёниб, ёруғликдан қувончли порлаган кўзларини кўрган Ҳамза ўзини нақадар бахтиёр ҳис этган эди!

Ҳамзанинг умр йўли навқирон авлод учун ибратдир. Ҳамза ҳақида дoston ва кўшиқлар, драма ва кинофильмлар яратилмоқда.

Октябрнинг ёшига ёш қўшилгани сайин Совет Ватанимиз ҳар қачонгидан кўра яшнаб боради, янги турмуш пойдевори қўйилган дастлабки йилларни, дастлабки қаҳрамонлар ва янги дунё қурилишининг олдинги сафларида борган дастлабки мард коммунистларни қайта-қайта ҳурмат билан ёдга олиб, улар намунасида халққа садоқатни ўрганамиз. Улар барча қардош республика халқларининг минг-минглаб фарзандларидирлар. Жасур оталаримизнинг йиллар оша бизга етиб келаётган овозларини тинглаб эканмиз, улар орасидан қадрдон дўстимиз ва жанговар ҳамкасбимиз унутилмас Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг янгроқ нидосини баралла эшитамиз.

Халқлар дўстлигининг куйчиси, чин интернационалист бўлган Ҳамза ҳақиқий коммунист эди. Унинг номи исталган ҳар бир олтин ҳурмат китобига киритилишига лойиқ эди. Аммо у халқ хотирасининг олтин китобидан мангуга ўрин олган. Чунки Ҳамза ўзининг умри, жасорати ва ижоди билан бундай юксак шарафга сазовор сиймодир.

Ҳамза сингари сиймоларни халқнинг ўзи майдонга келтириб чиқаради. Бундай ҳоллар халқ ўзининг асрлар бўйи давом этиб келган турмуш тарзини ўзгартиришга, бахтли ҳаёт ва озодликка эришишга қатъий бел боғлаган ҳал қилувчи даврдагина рўй беради. Ҳамза ғам-алам ва зулм ҳукм сурган водийда она халқи билан ана шу ғурбат водийсини бойлар ҳам, батрақлар ҳам бўлмаган, эшону букри шарпаларга ўхшаган аёллар ҳам бўл-

маган озод меҳнат, бахт-саодат, фаровон турмуш водий-сига айлантириш учун дунёга келган эди. Гўзал Фарғона эндиликда Ҳамза орзу этган жаннат ўлкага айланди.

Совет адабиётининг дастлабки тадқиқотчилари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга ўзбек совет адабиётининг асосчиси деб тўғри баҳо берган эдилар.

Саксон йиллиги нишонланаётган бугунги кунда у биз билан тириклардай гаплашмоқда. Биз унга «Сен ҳамиша навқиронсан ва мангу шундай бўлиб қоласан, биродаримиз ва дўстимиз Ҳамза! Сенинг асарларингни ўқиганда кексалар ҳам ёшаради, бу нақадар соз!» деб мурожаат этамиз.

1969

* * *

Владимир Маяковский, Демьян Бедный ва революция тугайли бунёдга келган бошқа улкан шоирлар рус поэзиясида новаторлик йўлларини излаган ўша тарихий даврда Ҳамза ўзининг миллий адабиётида ана шу йўлларга дадиллик билан асос сола олди.

Биз, камбағаллар учун мактаб очиб, халқ маорифи соҳасида ислоҳот ясамоқ учун зўр бериб курашган Ҳамза олдида қуллуқ қиламиз.

Биз, Шарқнинг барча буюк мутафаккирлари сингари йироқ бегона юртлар бўйлаб сафарга отланиб, бирдан-бир ҳақиқатни, яъни ўз Ватанини қуллик ва ижтимоий адолатсизликдан озод қилишни топган, ана шу исёнкор қалб эгаси бўлган киши олдида қуллуқ қиламиз.

Биз шеърятда ислоҳ ясаган, халқнинг жўшқин революцион интилишлари энг яхши тараннум этиладиган янги шеърый усулларни яратган шоир олдида қуллуқ қиламиз...

1969

Мен Шоҳимардонда бўлганман... Мен қоя тошларни ўрнидан силжитиб, тоғларни иккига айирган зилзилалардан кейин орадан кўп ўтмай шу ерда бўлган эдим. Аммо Ҳамза бу ерда бир замонлар ҳукм сурган

ваҳшийлик ва хўрликка табиатнинг кучларидан ҳам қаттиқроқ зарба берди...

Совет мамлакатининг барча халқлари Ҳамзанинг ёрқин хотирасини ҳурмат билан эсга олиб, унинг тим-солида ҳозирги авлод учунгина эмас, балки келгуси авлод учун ҳам ажойиб инсонни кўриб турибдилар.

1967

Константин Симонов

ҲАМЗАНИНГ ЯНА БИР ПЬЕСАСИ

Ўзбек совет адабиётининг классиги Ҳамзанинг яқиндагина ўзбек тилида эълон қилинган илк пьесасининг биринчи марта рус тилига қилинган таржимаси «Звезда Востока» журналининг март сонида босилиб чиқди.

Пьеса синфий душманлар томонидан ўлдирилган Ҳамза вафотининг 30 йиллиги муносабати билан босилган.

Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт» пьесаси 1915 йилда ёзилган эди. Бу пьеса ёш Ҳамза томонидан Октябрь революциясига қадар яратилган драматик асарлардан бизгача етиб келган бирдан-бир ягона асардир. Драма Ҳамзанинг ижод манбаини, мулла ва эшонларга қарши ўзига қадар ҳеч ким журъат этолмаган кескинлик ва мардонаворлик билан айтилган сўзларини, унинг қудратли ва талантли асарлари билан калтакланган, бу калтакларнинг зарбасига чидолмай, ўн тўрт йилдан кейин Ўзбекистоннинг бу ажойиб совет ёзувчисини ўлдирган қотилларни кўз олдимизга олиб келиб қўйгандай бўлади.

Драма икки бир-бирини севувчи ёшнинг қайноқ муҳаббатини, уларнинг ёруғликка интилишларини, эски, чиркин ҳаётнинг қурбони бўлганликларини ҳикоя қилади. Қаҳрамонлар бир-бирларига етишишни, «қоронғу юртимизни илм чироғи билан ёритиш йўлида бирга ишлашни» орзу қиладилар. Улар қизлар учун мактаб очишни, эркакларнинг машаққатли меҳнатлари ҳақида газеталарга ёзишни хаёл қиладилар. Пьеса қаҳрамонларининг орзу-армонлари ана шулардан иборат. Аммо бу орзу-армонлар ўша даврдаги ҳақсизликнинг

тош деворига урилиб, чилпәрчин бўлади. Эски турмуш, эски ахлоқ нормалари, пулнинг ҳукмронлиги қизни зўрлаб ҳиспараст эшоннинг олтинчи хотинига айлантиради, уни оғир дардга мубтало қилади ва ниҳоят ўлдиради. Йигит бўлса, ўз иродасини ота-онасининг иродасига қарама-қарши қўёлмайди, бу курашда ожизлик қилади, лекин ҳар ҳолда бу алам-ситамлар билан яшашни ортиқча деб билиб, севгилисининг қabri устида ўзини отиб ўлдиришга ўзида куч топади.

Драма қаҳрамонларининг орзу-умидларида ёш Ҳамза идеалларининг соддалиги ва аниқ эмаслиги кўриниб туради, бироқ ўзини ўраб олган ҳаётни ифодалашда, эшоннинг портретида, курашдаги кескинликда Ҳамзанинг келажакда ўзбек совет драматургиясининг асосчиси бўлишини кўрсатиб турувчи аломатлар яққол кўриниб туради. Айниқса, драманинг иккинчи ва учинчи кўринишлари — эшоннинг уйидаги саҳна ва Марямнинг ўлиш саҳнаси кучли ёзилган. Ана шу саҳналардаги воқеанинг берилишида «ҳаракат» ва «саҳна» сўзлари ўртасига мутаносиблик белгисини қўйиш мумкин. Ҳамзанинг бу пьесаси журналнинг ўн бетига сиғган. Аслида Ҳамзанинг бу асари, ҳаракат тўртта ҳар хил жойда бўлиб ўтадиган, тўрт кўринишдан иборат бир пардали пьесадир. Асар драматург томонидан сўзларни тежаб, ғайрат билан ёзилган.

Бу пьесанинг кичик тарихи бор. Маълумки, Ҳамзанинг мазкур асари театрда қўйилган эмас, лекин революцияга қадар гектографда жуда оз миқдорда босилиб чиққан. Пьесанинг борлиги маълум эди-ю, лекин уни узоқ вақтгача қўлга киритиб бўлмади. Юқорида айтиб ўтганимдек, у яқингинада ўзбек китобхонага етиб келди.

«Звезда Востока» журнали босиб чиқарган бу пьеса Тошкентда яшовчи энг кекса таржимонлардан бири, Ҳамза ижодидан яхши хабардор Н. Е. Ивашев томонидан рус тилига таржима қилинган.

Кейинги вақтларда ўз саҳифаларида қатор қизик адабий ва тарихий материалларни бериб келадиган «Звезда Востока» журнали Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт» пьесасининг рус тилига таржимасини босиб, жуда яхши иш қилган. Менинг фикримча, бунинг яхшилиги шундаки, бу пьеса ҳаваскорлар тўғарақларимиз ва теле-студия учун энг яхши материал бўла олади. Бу билан

бирга, бу қисқа драма театр мактабларимизнинг актёрлар факультети учун ҳам ажойиб материал бўлиши мумкин, деб ўйлайман. Ҳар ҳолда Мариям роли таланти ёш актрисалар ҳавас билан шуғулланса бўладиган яхши ролдир.

Ҳамзанинг ёшлигида ёзган бу пьесаси мени рус театрларимиз репертуарларидан республикамизнинг миллий драматургияси ҳеч қандай сабабсиз оз ўрин олиб келаётганлиги ҳақида ўйлатиб қўйди. Бу ҳол кишини таассуфга солади. Чунки миллий драматургия рус театрларимиз репертуарларидан муносиб ўрин олса, рус театри репертуарлари маълум даражада бойиган бўлар эди.

1959

* * *

Ҳамзанинг ижодий биографияси бутун совет адабиётида энг қаҳрамонона биографиялардан бири, деб дадил айта оламиз. Ҳамза асарлари кўп йиллар давомида ёзувчиларимиз ва олимларимиз томонидан қунт билан ўрганилади, чунки унинг асарларидаги жамми нарсалар кишини ҳайратда қолдиради ва тўлқинлантиради.

1964

Мухтор Авезов

ТАРИХИЙ БУРЧ

...Бизнинг классикларимиз, XIX асрдаги илғор мутафаккирларимиз ижодий изланишларини илғор рус классик адабиётининг илғор традициялари билан, бу адабиёт орқали жаҳон адабиёти илғор традициялари билан яқинлаштиришни ўзларининг тарихий вазифалари деб билган эдилар. Абовян, Чавчавазде, Охундов, Хетагуров, Абай, Тўқай, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар шундай қилишган эди.

1960

Собит Муқонов

БУЮК МАДАНИЯТ АРБОБИ

Тараққиётимизга ҳисса қўшган ҳар бир киши биз учун азиз ва мўътабардир.

Ана шундай кишилардан бири ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдир.

1927 йилнинг кузи. Улуғ Октябрь социалистик революцияси байрами арафаси эди. Қозоқ совет адабиётининг асосчиси, Қозоғистонда Совет ҳокимиятини барпо этишда актив иштирок этган революционер, шоир Сакен Сайфуллин менга Октябрь байрамини Тошкент шаҳрида ўтказишни таклиф қилди. Мен Тошкент шаҳрида илгари бўлмаган эдим. Сакеннинг таклифига рози бўлдим.

Биз уч киши — Сакен Сайфуллин, Аҳмет Баржақсин ва мен Тошкентга келиб, «Ревью» меҳмонхонасида жойлашдик. Мен у вақтда ёш ёзувчилардан ҳисобланар эдим. Мендан олти ёш катта Сакен адабиётда мустақкам ўрин эгаллаган таниқли ёзувчилардан эди. Савдо ходими Аҳмет Баржақсин Сакеннинг тенгдоши эди. У ҳам ҳикоялар, пьесалар ёзар, лекин унинг ёзганлари унчалик эътибор қозонмаган эди.

Мен Қозоғистоннинг шимолий областида туғилганман. Урта Осиёга биринчи келишим эди. Шу сабабли бу ердаги халқларнинг адабиётини, шунингдек, ўзбек адабиётини яхши билмас эдим. Урта Осиё халқлари адабиёти билан яхши таниш бўлган Сакен ўзбек адабиёти, унинг атоқли ёзувчилари ҳақида поездда менга гапириб берди.

«Ревью» меҳмонхонасида жойлашганимиздан кейин эртаси кун бизни Абдулла Қодирий ўз уйига меҳмонга таклиф қилди. Сакеннинг тавсияси билан мен А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» асарини ҳижжалаб бўлса-да, ўқиб чиққан эдим. А. Қодирий ўз китобида руҳонийларни бошлаб ҳажв қилган бўлишига қарамай, анча жиддий, вазмин, камгап одам экан. Унинг уйидаги ўзбек меҳмонлар орасида буғдойранг, сийрак мўйлов бир киши сўзга чечан, ҳазилкаш ва қувноқлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Бу киши Ҳамза Ҳакимзода экан. Сакен Сайфуллин уни менга «биринчи ўзбек революционер шоири», деб таништирди. Сухбати-

миз эркин, хушчақчақ давом қилди. Мен ўзбек аёллари паранжи ёпиниб юришади, деб эшитган эдим. Суҳбатимизга бир неча аёллар ҳам иштирок этди. А. Қодирий уйининг қаерда эканлиги ҳозир эсимда йўқ. Ҳовлининг ўртасида кичкина ҳовузча бўлиб, мевазор боғчаси ҳам бор эди. Биз ҳовуз лабидаги сўрига тўшалган кўрпачаларда ўтирибмиз. Бир оздан кейин дастурхонга мусаллас келтирдилар. Ўзбек қариндошлар дутор чалиб, рақсга тушиб, ашула айтиб, суҳбатимизни рося қизитишди.

Суҳбатимизнинг гули Ҳамза Ҳакимзода эди. У ашула айтар, дутор чертар, гадаларини тез ҳаракатга келтириб, бармоқларини қисирлатиб, турли имо-ишоралар қилиб, ўйинга тушар эди.

Бу воқеага 33 йил бўлди. Шундан кейин биз Ҳамза Ҳакимзоданинг талай асарларини ўқидик, пьесаларининг талай спектаклларини кўрдик. Унинг ўлмас асарлари халқ билан бирга коммунизм қурилишига ёрдам бермоқда.

Колчак қўшинлари томонидан қамоққа олинган Сакен Сайфуллин 1919 йилнинг бошида Омскдаги турмадан қочиб, Туркистон республикаси орқали Оренбургга кетаётганда, 1920 йили кўкламида, биринчи марта Ҳамза Ҳакимзода билан учрашган экан.

1920 йилга қадар бир-бирини кўриш у ёқда турсин, ҳатто номини ҳам эшитмаган бу икки одам Петроградда бўлган Октябрь революциясининг инсоният тарихида янги давр бошлаганлигини бутун жаҳонга хабар берган «Аврора» тўпларининг овозидан уйғониб, революциянинг биринчи кунлариданоқ Октябрнинг галабасини куйладилар. Ҳамза «Ишчиларга!» деган шеърида ўзбек меҳнаткашларини, Сакен «Келинг, йигитлар!» деган шеърида қозоқ меҳнаткашларини Ленин байроғи остига тўпланиб, ёвларга қарши жанг қилишга чақирдилар. Бу икки революционер шоир умрининг охиригача ҳеч бир оғишмай кураш олиб бордилар. Ҳамза ҳам, Сакен ҳам адабиётнинг барча жанрларида: проза, поэзия, драматургия ва публицистика соҳасида ижод қилдилар. Улар ўз асарларида пролетариат революциясини, социалистик қурилишни мадҳ этдилар.

Биринчи ўзбек совет шоири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек совет театри ва музыкасининг ҳам асосчиси-дир. Ўзбек маданияти, санъати, фан ва маорифи соҳа-

сида Ҳамза Ҳакимзоданинг хизмати катта. Бундай буюк арбоблар халқ маданиятининг кенг ривожлана бошлаган даврида вужудга келадилар.

Ҳамза Ҳакимзода умрининг охиригача меҳнаткаш халққа садоқат билан хизмат қилди, ленинизм йўлида маҳкам турди. Бу жиҳатдан ҳам у совет маданиятининг энг улуғ кишиларидан биридир.

Синфий душманлар бундан 30 йил бурун Ҳамзани тошбўрон қилиб ўлдирдилар. Аммо душманлар Ҳамзанинг буюк ишларини йўқ қила олмадилар. Чунки Ҳамзанинг бутун хизматлари меҳнаткаш халқнинг онгига сингиб кетган эди.

Қўп миллатли буюк совет халқи Ҳамза Ҳакимзодани мангу унутмайди.

1960

Берди Кербобоев

ҚАРДОШЛАРНИНГ ҲАМ ФАРЗАНДИ

Ҳамза Ҳакимзода туркман халқининг ҳам сеvimли фарзандидир. Унинг ҳаяжонли пьесаси «Бой ила хизматчи» туркман Давлат театри сахнасида кўп йиллардан бери қўйилиб, мингларча томошабинларни инсонга муҳаббат руҳида тарбиялаб келмоқда.

1969

Мирзо Турсунзода

УЛМАС НОМ

Мен ижодий фаолияти 30-йилларда бошланган совет ёзувчилариданман. Биздан илгари ҳам Урта Осиёда соҳибқаламлар — бадий сўз усталари етишиб чиққан эдилар. Улар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг дастлабки йилларида бир қўлларига қалам, иккинчи қўлларига қурол олиб эски дунёга қарши, жабру истибдод, қабоҳат ва жаҳолатга қарши курашдилар. Улар Қизил Армия сафларида хизмат қилиб, ёш ишчи-деҳқон давлатини ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилдилар. Хуллас, Урта Осиё республика-

ларидаги совет адабиёти гражданлар уруши алангалари ичида бунёдга келди. Пок виждонли ёзувчилар ўзларининг бутун ижодий қобилиятларини Коммунистик партия ва халқ хизматига бағишладилар, революцияни мамнуният билан кутиб олдилар, унинг шарафини улуглаб, унга бағишлаб шеър улашди, ҳикоя ва повестлар, дostonлар ва сахна асарларини ижод қилдилар. Улар совет адабиётини ривожлантириш хизматига отланиб, худди моҳир меъморлар каби маданият қасримизнинг дастлабки гиштларини қўйиб, унинг пойдеворини тикладилар.

Революция даврининг ана шундай бадий сўз усталиридан бири, озодлик қуёшининг дастлабки ҳаётбахш ёғдуларини куйловчи, ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири Ҳамза Ҳакимзода бўлди.

Биз, ёш адабиёт ҳаваскорлари ўша йилларда севимли ёзувчиларимизнинг асарларини зўр қизиқиш ва мароқ билан ўқиб борардик. Уларнинг газета ва журналларда босилган асарларини ҳарфма-ҳарф ўқиб, бадий завқ олардик, уларнинг сўз санъати ва маҳоратидан баҳраманд бўлардик. Уларнинг таълимоти зеҳнимизга сайқал берарди. Ёшлик чоқларимда ўртоқларим каби революция ҳақидаги янги қўшиқларни кўпроқ эшитишга интилар, тезроқ ўрганиб олиб бошқа ўртоқларим билан биргаликда йиғилишларда, намоишларда мароқ билан айтардим. Рус, тожик революцион қўшиқлари қаторида ўзбек қўшиқларини, шу жумладан Ҳамза Ҳакимзода қалами билан ижод этилган «Ишчилар, уйғон», «Ҳой-ҳой отамиз» ва бошқа шу каби жанговар қўшиқларни жону дилимиз билан куйлар эдик.

Бу қўшиқлар биз ёшларнинг севимли куйларимиз эди, чунки уларда Партия, Ватанимизга бўлган меҳр-муҳаббатимиз ва революция ғалабалари тараннум этилган эди, душманга қарши қаҳру ғазаб оташи ёндирилган эди.

Биз ёш тожик қаламкашлари учун Демьян Бедний, Лохутий, Айний асарлари нақадар азиз бўлса, Ҳамза Ҳакимзода асарлари ҳам шу қадар мўътабар эди.

25—26-йилларда драматургия санъати бизлар учун янги воқеа эди. Мен у вақтларда Тошкентда ўқиб юрардим. Бўш вақтларда ёки дарс кам бўлган кунларда кино ва театрларга зўр ҳавас билан бориб, янги спектаклларни томоша қилардим. Ўзбек театрларининг

спектакллари менда ҳам катта таассуротлар қолдиради. Ҳамза Ҳақимзода номидаги Ўзбек Давлат академик драма театри кўпдан машҳур «Бой ила хизматчи» ва «Майсаранинг иши» спектакллари томошабинларга кўрсатиб келади. Бу пьесаларнинг ижодкори, ўша моҳир сўз устаси, революция куйчиси Ҳамза Ҳақимзода бўлади. Кейин бу пьесалар тожик тилига таржима қилинди. Бизнинг ёш тожик драма театримиз бу ажойиб пьесаларни ўз саҳнасида кўрсатишга киришди, тожик артистлари ўз ҳамкасблари — ўзбек артист ўртоқлари каби ролларни ўша сайқал, ўша юксак маҳорат билан ижро эта бошладилар. Шу сабабли Ҳамза Ҳақимзода тожик совет драматургиясининг ҳам асосчиларидан бири ҳисобланади.

Ҳамза Ҳақимзода Ўрта Осиё халқларининг сеvimли ёзувчисидир. Унинг номи совет адабиётининг атоқли намояндалари қаторидан муносиб ўрин олган. У кўп миллатли совет маданияти хазинасига ўзининг ижодий дурдоналари билан ҳисса қўшган улкан адибдир. Шу сабабли унинг асарлари китобхон қўлидан тушмайди, у ўз асарлари билан абадий барҳаётдир.

1960

Мирзо Иброҳимов

ТЕРАН ИЛДИЗЛАР

...Мен Ҳамзанинг ёрқин таланти, эстетик ва ватандошлик идеалларининг мусаффо ва ўзига хослигини таъкидлайман. Ҳамза революцион новаторлигининг илдилари ўзбек халқининг ўзига хос гўзал, фусункор ва қадимий маданияти заминидан озиқланади. Биз ҳозир ҳам Ҳамзадан халқнинг ўлмас традицияларидан фойдаланишни, умуминсоний ва интернационал ҳодисаларни миллий колоритда тасвирлашни ўрганишимиз керак.

1961

Меҳди Ҳусайн

ЯНГИ МАДАНИЯТ АСОСЧИСИ

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий жонажон совет Ўзбекистони маданиятига асос солган арбоблардан биридир. Кейинчалик мана шу маданият заминида ижодкорларнинг келгуси авлоди етишиб чиқди.

Маданият асосчиси бўлиш ҳамиша, айниқса халқ ҳаётида туб ўзгаришлар рўй берган қийин шароитда, кескин тарихий бурилишлар юз берган, фақатгина девкор одамларнинг кучи етадиган улкан юкни елкага олиш лозим бўлган шароитда яна ҳам фахрлидир. Шоир, драматург, созанда, режиссёр Ҳамза Ҳақимзода менга жонажон Озарбайжонининг машҳур шоири ва драматурги Жаъфар Жабборлини эслатади. Жаъфар Жабборлининг шонли номи билан ҳам ҳозирги кунларда бутун совет адабиётимиз фахрланмоқда.

Ҳамза Ҳақимзодадек мард ва матонатли курашчан адибни етиштирган қардош Ўзбекистон халқига шон-шарафлар бўлсин!

1961

Иван Ле

ОРЗУЛАРИ УШАЛГАН ШОИР

Тезучар самолётимиз Тошкент тепасига кун ботганига уч соат бўлди деганда етиб келди. Биз қуёшни қаршилаб, ернинг айланиши тезлиги билан мусобақа қилиб учардик. Роппа-роса икки соат бир неча километр баландликда келар эканмиз, белоён ва чексиз кўкда чарақлаган юлдузлардан бўлак нарсани кўз илғамасди.

Тўсатдан, пастда, шаҳарнинг эртақларда айтилгандай чиройли ва ёрқин манзараси намоён бўлди. Чироқлар чамани кўзни қамаштиради.

Самолётимиз қўниш учун пасая бошлади. У қайриларкан, назаримда самолёт эмас, чексиз тун қўйнида порлаб турган Тошкент бизга ўгирилиб қарагандай бўлди. Шаҳар зийнатларини борган сари аниқроқ кўр-

сатиб, яқинлашарди. Лампочкалардан чиройли қилиб ишланган «Ҳамза» деган ёзувга кўзимиз тушди.

Шаҳар биринчи ўзбек совет шоири, драматурги ва бастакори, большевик ёзувчи Ҳамза Ҳакимзода Ниезийнинг юбилейини ўтказишга тайёргарлик кўрарди. Бутун мамлакат буюк совет адабиётининг бошловчиларидан бирини, юрагида революционерларга хос сўнмас ўт билан ўзбек халқининг янги маданиятини бунёдга келтиришга ва бу маданиятни улуғ рус халқининг маданияти, Совет Иттифоқидаги барча халқлар маданияти билан бойитишга киришган шоирни хотирламоқда эди.

Ҳамзани эслар экансан, хотирангда беихтиёр машҳур халқ арбоби, революционер ёзувчи, шоир ва драматург, халқ муаллими ва жамиятнинг толмас жонкуяри Иван Франко образи намоён бўлади. Бу икки шоирни бир-бирига таққослаш учун ортиқча бош қотиришнинг ҳожати йўқ. Бири Ўзбекистонда, бири эса Украинада яшаган бу шоирларнинг қалби халқ бахти учун қурашнинг руҳлантирувчи олови билан ёнгандир.

Ун еттига қадам қўйган Ҳамза «ҳақиқат излаб» йўлга чиқди, бойлар ва феодаллар томонидан эзилган меҳнаткаш ўзбек халқининг ҳаёти кун тартибига кўндаланг қилиб қўйган ўткир социал масалаларга ҳаққоний жавоб ахтара бошлади.

Мен Иван Франкони ҳаётлик даврида учратмаганман. Бироқ мен Ҳамзани икки марта кўриш шарафига муяссар бўлганман.

Мен 1926 йилда Езёвон чўлидаги биринчи совет ирригацион системаси қурилишида ишладим. Ёзнинг охирларида бош каналга сув қўйдик. Бироқ майда ариқларни чўлга кўчириб келтирилган деҳқонларнинг ўзлари қазилари керак эди. Қурувчиларга фақатгина Езёвон далаларини суғоришга мўлжалланган катта участкадаги сув тақсимлагич, асосий ва ёрдамчи ариқлар қазиладиган жойларни аниқ кўрсатиб бериш бизга буюрилган эди.

Бош каналдан сув оладиган бўлажак ариқлар йўлини деҳқонлар кетмонда белгилаб чиқишгандан кейин, ариқ планда кўрсатилганидек тўғри кетаётганлигига ишонч ҳосил қилиш учун, ўзим «Фардзон» тракторининг рулига ўтирдим. Ёш ўзбек тракторчи машинани бошқаришни ҳали пухта билмаганлигидан трактор

унга тихирлик билан бўйсунар, шунинг учун ҳам рулга ўзим ўтиришимга тўғри келганди. Шунда қаердадир трактор сўқасига чўл эчкиэмари ёпишди. Деҳқонлар эчкиэмар одамга ҳам сапчийди, дейишарди. Менинг тракторчим сўқанинг корпусига чиқиб олиб, бу фалокатдан эси борида ўзини четга олди. Шу вақт ён тарафдан, ариқ бориб тақаладиган катта қатнов йўлдан қийқириқ ва кулги овозлари эшитилди. Қарасам, йўлда иккита безатилган қўқон арава турибди. Олдинда эгниларига авра тўн кийган бир неча киши турарди. Мен саёҳатчилар тракторнинг ишлашини томоша қилишмоқчи бўлса керак, деб ўйладим. Чунки трактор у вақтда жуда ноёб янгиликлардан эди-да.

Энг олдинда турган киши икки қўлини белига қўйиб, менинг тракторчим устидан бўлса керак, кула бошлади. Сўнг эчкиэмар томон келаверди. Устига оддий фарғонача беқасам тўн кийган, офтобда қорайган, кўрагини тер босганди. Ниҳоят, у киши бошидан фарғонача дўпписини олиб, эчкиэмарга қараб отди. Эчкиэмар кишиларнинг қичқиришлари ва ҳалиги довюракнинг кулишидан саросималаниб тўхтаганди. Ирғитилган дўппи эчкиэмарга бориб тегмаган бўлса ҳам, эчкиэмар олдинги оёғини кўтарди-да, бир зумда кўздан йўқолди.

— Бу киши Ҳамза,— деди менга тракторчи.

Орқамга ўгирилиб қарадим, чунки мен жаҳолат ҳукмрон бўлган ҳаётда ёзувчи ва новатор бўлиб етишган инсоннинг номини эшитгандим. Мен унинг баъзи шеърларини ўқиган, 1916 йилда ёзган битта шеърини ўзбек тилини ўрганиш билан машғул бўлган кунларимда ҳатто ёд олгандим. Бу шеър сарлавҳаси билан ҳам, мазмуни билан ҳам бир оз тушкун руҳдаги шеърга ўхшаб кўринганди. Агар тўғри тушунган бўлсам шеър «Соғиниб» деб аталарди:

Каттиқ тегма менга мунча юзбошим,
Оқизма кўп ғамим узра кўз ёшим.
Юрак-бағрим ўзи ҳадсиз эзилган,
Юрту ватан, элларимни соғиниб.

Шериклари ёнига қайтаётган Ҳамзани кузатар эканман, ёд олган ана шу мисраларни дилимда такрорладим.

Қалбимда қандайдир бир истак пайдо бўлди. Ҳамзага етиб олиб мен ҳам сиздек ижод этиш орзусида ёнмоқдаман, ўзбек темасида роман ёзишга ҳаракат қиляпман, деб айтгим, у билан танишгим, маслаҳатлашган келди... Худди шу вақтларда «Тоғ оралиқлари романи»ни ёзишга киришган эдим.

Ҳамза мендан атиги олти ёш катта эди. Бироқ... Ҳамзанинг мендан ортиқча яшаган олти йили нақадар самарали ва жанговар йиллар эди. Шунинг учун менда жасорат етишмади. Шоирнинг она тилидаги баъзи сўзларини чала-чулпа билганим билан унга нимани ҳам айта олардим? Ҳамзанинг рус тилини жуда яхши билишини эса хаёлимга ҳам келтирмагандим. Мулла Йўлдош деган киши анчагина обрўли Қўқон табиби ва айни вақтда ўтакетган мутаассиб бўлган Ҳамзанинг отаси ҳақида эҳтиром билан менга ҳикоя қиларди. Шоирнинг отаси ўғлига олий диний маълумот бериш учун кўп меҳнат сарфлабди. Бироқ бошланғич маълумот олган Ҳамза отасининг истакларига бўйсунмай мадрасани йиғиштириб, мустақил мутолаа орқали билимини оширибди. У ёшлигида Навойнинг кутубхоналарда мавжуд бўлган асарларини қайта-қайта ўқиб чиқиб, уларнинг таъсири остида классик услубда ғазаллар ёза бошлайди. Ёшлиқ йилларидаёқ Навоий, Муқимий ва Фурқат ижодини ўрганган Ҳамза, лирик шеърларида ижтимоий «ҳаёт жумбоқлари»ни ечишга киришиб, бу йўлдаги кайфиятларини баъзан кўтаринки руҳда баъзан мунгли ифодалайди. Крилов, Пушкин, Толстой ижодлари билан, уларнинг ўша вақтларда ўзбек тилига қилинган таржималари орқали (менинг ўзим Толстойнинг «Инжил» асарини ўзбек тилида кўргандим) таниш бўлган Ҳамза рус тилини қунт билан ўргана бошлайди, рус классик адабиётининг кўпгина асарларини ўқиб чиқарди. Айниқса, Горький асарларининг юксак бадиий сифатлари Ҳамзани ўзига мафтун этади. Горький ижоди эса шоир қалбида чуқур ва ўчмас из қолдиради.

Ҳамза социал онгининг тараққиёти жараёни шу тариқа бошланди. У энди халқнинг ёрқин келажаги йўлида турган тўсиқларнинг фақат ўзи учунгина эмас, балки жамият учун ҳам қанчалик мудҳишлигини тушунганди. Бу тўсиқлар «оталар онгидаги хурфот, амалдорларнинг зулми ва қашшоқлигидан иборат эди».

Ҳамза, уни диний арбоб қилиб етиштиришга урин-

ган отасининг тазйқиға қарши курашиб, галабага эришишда ўзида куч ва ишонч топа олди.

Ҳамза илғор зиёлилар томон интилади, халқ маорифи ишлари билан қизиқади, ҳатто ўзи мактаб ташкил этади, дарсликлар тузади, ўқитувчилик қилади...

Ҳамза Шоҳимардонга граждандар урушидан кейин, Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилаётган йилларда, Қўқондан келди. Ҳамза энди 1905—1912 йиллардаги орзигўй йигит эмас, ҳатто у 1912—1915 йиллардаги протестант инқилобчи ҳам эмасди. У пайтларда Ҳамза халқни зулматдан қутқариш йўлида чекланган «маърифатпарвар»га айланади, дарсликлар тuzиб, шу дарсликлар бўйича ўзбек ёшларига дарс беради. У қандайдир олий мақсад томон интилади, изланишда ўзини турли томонга уради, ҳаддан ташқари кўп тўккан терларининг оқибатини кўриб катта умидсизликка тушади. Ҳозир эса, Шоҳимардонга, Қизил Армия сафларида уч йил хизмат қилган коммунист шоир, янгиликнинг, меҳнатқаш деҳқонлар турмушини қайта қуришнинг тарғиботчиси келган ва бу йўлда катта кураш олиб боради.

Ёзёвон чўлида суғориш каналининг қурилиши Ҳамзани ҳам жуда қизиқтирганди. Кейичалик билсам, уни йўлда кўрган пайтимда Ҳамза бир гуруҳ арбоблар билан канал қурилишини кўриб қайтаётган экан. Ҳамза каналга жуда қизиқиб, унга қанча сув кетиши ва ҳоказолар ҳақида сўрабди. Буларни эшитиб, ўзбек халқи ўлкасининг биринчи ёзувчиси билан учрашиш мумкин бўлган пайтни қўлдан бой берганимга жуда ҳам ачиндим.

Коммунист ёзувчи Ҳамза Шоҳимардонда актив тарғибот ишларини олиб борди. Феодал муносабатлар ва шарият қонунлари остида эзилган қишлоқда у тинимсиз кураш олиб боради. Ҳамза Шоҳимардонда кечирган бир неча оғир ва хатарли йилларида туну кун ором билмади. Кечалари шеър ва қўшиқлар ёзиш билан уларга куйлар ҳам тўқирди. Кундузи эса бу қўшиқларни мактабдаги шогирдларига ўргатар, пьесалар ёзар ва уларни мактаб сахнасида қўярди.

1927 йилнинг бошларида, Украинага жўнашимдан бир неча кун олдин, самарқандлик бир ёш ёзувчи билан Шоҳимардонда бўлдим. Биз Ҳамзани қишлоқдаги мажлисдан топдик. Қишлоққа ер-сув ислоҳоти ишлари

бўйича марказдан вакиллар келишганди. Мамлакатда ер сув ислоҳати бошлаганига икки-уч йил бўлган бўлса ҳам, дам у, дам бу қишлоқда баъзи оғишларга йўл қўйилар, буларга барҳам бериш учун пойтахтдан вакиллар чақиришга тўғри келарди.

Биз етиб борганимизда Ҳамза минбарда нутқ сўзларди. У Қизил Армия сафларида юрган пайтларида орттирган тажрибасини ишга солиб, оташин гапирарди. Менинг самарқандлик дўстим шу ернинг ўзида қардандир Ҳамзанинг ўзбек хотин-қизларига қарата ёзилган янги шеърини топди:

Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

Уртоғим шеърни менга таржима қилиб берди. Мени айниқса бу шеърини мурожаатнинг «Ой юзинг қора чиммат зулмидан қутултирғил» деган мисраси жуда ҳам тўлқинлантирди. Чунки янги асаримда худди шу проблема, аёлларни қабих чимматдан озод қилиш проблемаси турар эди.

Бу сафар ҳам орзумиз ушалмади. Поезд суткасига бир марта юрар, станциягача отда боришга тўғри келарди. От соҳиблари тезроқ бўл, деб шоширар, ортиқча кутиш мумкин эмасди. Мажлис эса жуда чўзилиб кетди. Ҳамза шу қадар банд эдики, биз бу гал ҳам у билан гаплаша олмай жўнаб кетишга мажбур бўлдик. Бахтга қарши бу менинг Ҳамза билан сўнги учрашувим эди.

1929 йилнинг 18 мартда фожиали воқеа рўй берди. Халқ душманлари қора ниятларини амалга оширдилар. Ҳамза Шоҳимардонга жуда кеч пиёда қайтаркан, қишлоқ орасидаги кўприк ёнида бойлар, эшонлар томонидан ёлланган, халқ нафратига дучор бўлган қотиллар ўз қурбонини кутардилар...

Оташин тарғиботчи, ажойиб ёзувчи, коммунист шоир, драматург, композитор орамиздан кетди...

Юбилей комитети биз меҳмонларни Ҳамза номли янги театрга таклиф қилди.

Театр саҳнасида «Ҳамза» номли пьеса кетарди. Драматурглардан Комил Яшин ва Амин Умарий пьесага бирорта ҳам тўқима ситуацияни, фактни қўшишмаганди. Асар жангчи шоирга муносиб ҳайкал эди. Асарнинг асосий мундарижаси — большевик ёзувчининг

ҳақиқий ҳаёти, унинг ленинча таълимотнинг тантанасига бўлган ишончи ва ашаддий душманлар, фанатикларга қарши олиб борган курашидан иборатдир.

— Биз фақатгина сув ва ердан ажралаётганимиз йўқ,— дейди у — балки, шарият ва ҳаётимиздан ҳам ажраладиганга ўхшаймиз.

Бой, халқ душманлари бўлган миллатчиларнинг маслаҳатларига кўра «сув ва ерни қўлда сақлаб қолиш учун» ичдан туриб бузиш, большевикларнинг самарали фаолиятларига зарба бериш мақсадида Ҳамза тузган тўғараклардан бирига суқилиб киради.

Ҳамза пьесада ҳам худди ҳаётдагидек, мактаблардаги эски диний дарсликларга қарши норозилик билдиради ва янги совет дарсликлари устида ҳормайтолмай иш олиб боради. Эски мусулмон муаллимлар маориф соҳасидаги бу ислоҳотга қаршилик кўрсатадилар. Бироқ партия раҳбарлигига суянган, халқ томонидан, меҳнаткаш ўзбек ёшлари томонидан қувватланган Ҳамза буржуа миллатчилари қаршисида бир қадам ҳам орқага чекинмайди.

Бу воқеа қишлоқларда кенг деҳқонлар оммаси эндигина уйғонаётган, Ўзбекистоннинг олис қишлоқларидан битта-яримта йигитлар ишчи факультетларига кириб ўқиётган йилларида рўй берган эди.

Ҳамза бу йилларда биринчи бўлиб қишлоқ хўжалик артеллари ва коммуналар тузиш тўғрисида гапирганди. Бу тарихнинг ўзи эди. Менга — «Тоғ оралиқлари романи»нинг авторига, Шохимардондан туриб қилинган чақириққа Фарғона водийсининг тоғ оралиқларидаги қишлоқлардан берилган акс-садолар жуда яхши маълумдир. Ҳамза тилидан айтилган большевиклар партиясининг илҳомбахш сўзлари, унинг шеър, қўшиқ, пьесалари, айниқса, «Бой ила хизматчи» номли асари Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш, Учқўрғоннинг нарёғида янги қишлоқлар ва артеллар барпо қилишдек буюк ишларни амалга оширишда бизга ёрдам берди.

- Эски унум қайга кетди?
- Бой, эшонлар киссасига.
- Бу унумлар қайга борур?
- Ишчи-деҳқон фойдасига,—

деб куйлашарди қишлоқ чойхоналаридаги созандалар...

Биз шoirнинг фожиали равишда ҳалок бўлган кунини нишонламоқдамиз. Шoirнинг орзулари тўла амалга ошди. Мана, Тошкент область, Янгийўл районидаги «Шарқ юлдузи» колхозида, Совет ҳокимияти томонидан ўзлаштирилган чўл районидаги колхозда, ажойиб кишилар етишиб чиқди. Фидокорона меҳнатлари учун ўнларча колхозчиларга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. Колхоз раиси, уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳамроқул Турсунқулов Ҳамзанинг қишлоқда биринчи марта айтган сўзларини яхши эслайди.

— Шоҳимардон сойининг шовуллашидай қандайдир оромбахш енгил шабада эсиб турарди. Биз қишлоқ илғорлари митингга Ҳамзанинг сўзларини эшитгани бордик, у ёзган қўшиқларидан топиб ўргандик. У камбағал деҳқонлар қалбига большевикларча ишонч ва умид уруғини сочганди. Шунинг учун ҳам биз аввалига дастурхонимиз тўкин бўлсин учун кураш олиб бордик. Бу кураш деҳқон болаларига илм бериш учун курашга, пахта учун ялпи курашга айланиб кетди. Маданий ва фаровон ҳаёт йўлида қандай муваффақиятларга эришганимизни мана, ўз кўзингиз билан кўриб турибсиз.

Саҳнада акс эттирилган воқеалар миллионер колхоз раиси бўлган мана шу етмишдан ошган қариянинг сўзлари билан уйғунлашиб кетади. Эшонлар ва бойлар фақатгина шоир Ҳамза тарғиб этган янгиликларгагина қарши кураш олиб бормадилар, улар шоирни йўқ қилиш пайига тушгандилар.

Театрда ўтирганга эмас, худди ажойиб большевикнинг чинакам ҳаётини кузатаётганга ўхшайсан, киши. Шоирнинг:

Қонхўр золимлар, ўйлайсиз,
Мазлумлар сизга қолурму?!
Филҳақиқат даррандалар
Ўз касбидан уялурму?!—

деган мисралари саҳнада жарангларди.

Ҳамза ўзбек хотин-қизларига самимий мурожаат қилади, «паранжи сирларини» фoш этади:

Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намоён
қил!

Хотин-қизлар шоирнинг янгилик томон чорлаган сўзларига кириб, «ичкари»ни тарк этдилар ва озод ҳаёт томон юрдилар.

Ҳамзани севган халқ уни ҳаётлик давридаёқ қаҳрамон деб атарди. Шунинг учун ҳам саҳнада эшонлар ўзларининг қора ниятларини амалга оширган пайтларида тўлқинланган томошабин:

— Эшонларга ўлим!— деб қичқиради.

«Ҳамза» номли чуқур мазмундор пьеса бизга, юбилейга келган меҳмонларга ўзбек халқининг содиқ фарзанди, большевик ёзувчи Ҳамза Ҳакимзода Ниязий ҳаёти ва ижодини тўлароқ ва ҳар томонлама тушунишга ёрдам берди.

1959

Сотим Улуғзода

ИБРАТЛИ УМР

Тожиқ ёшларининг Ҳамза поэзияси ва у асос солган театрга бўлган муҳаббати мени жуда қувонтиради. Ҳамзанинг тожиқ Давлат академик драма театри томонидан маҳорат билан саҳналаштирилган «Бой ила хизматчи» драмаси кўп йиллардан бери томошабинларнинг севимли спектаклларида бири бўлиб қолмоқда... Ҳамзанинг қисқа, бироқ олға томон интилиш билан ўтган ҳаёти ўнларча узоқ умрларга арзийди.

1967

Сергей Бородин

ҚУРАШЛАРДА ТОБЛАНГАН

Унинг алангали ижодини ҳаётдан ажратиб бўлмайди, ижод унинг ҳаётига мисоли ҳаво сингари сингиб кетган эди. Бундай сиймоларни совет адабиёти билди ва эъзозлайди. Фақат қалами билан эмас, балки бутун тан-жони билан «Пўлат қандай тобланди» китобини ёзган Николай Островский, қайноқ қони билан

«Моабит дафтари»ни битган Муса Жалил, ҳаётдаги жасорати «Қатл олдидаги сўз»и билан узвий боғланган Юлиус Фучиклар ана шундай кишилар эди. Жоҳиллар қўлида қурбон бўлган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ана шулар сафида туради, зеро унинг бутун ижоди ўз халқнинг бахтли келажаги учун бахш этилган ҳаёти билан чамбарчас боғланган эди.

1967

Михаил Швердин

ЮРАҚ АЛАНГАСИ

Шоир, бастакор ва драматург Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг донғи ва буюклиги ҳаммага маълумдир. У хотираларини абадийлаштириш учун бронза ҳайкали қўйилишига муҳтож бўлган ёзувчилар жумласидан эмас. Ҳамзанинг унча катта бўлмаган шеърлар мажмуаси, бармоқ билан санарли пьесалари давр синовидан муваффақиятли равишда ўтиб, қанчадан-қанча китобхонларнинг меҳру муҳаббатини қозонди. Асарларининг йиллар ўта боришига қарамай китобхонларнинг қўлидан тушмаслиги унинг чинакамига яхшилигидан ва муаллифнинг истеъдодли эканлигидан далолат беради. Ҳамза ўзининг қўшиқлари, шеърлари, пьесаларидаги Жамила, Ғофир сингари ажойиб образлари билан ҳаётлик пайтидаёқ ўзига мангу бадий ҳайкал қўйиб кетган санъаткордир.

Шундай бўлса ҳам, Ҳамза Ҳакимзодага ҳайкал қўйиш фурсати аллақачонлар етганлигини алоҳида уқтириш керак.

Революциянинг дастлабки йилларидаёқ Ҳамзанинг шон-шухрати узоқ-узоқларга кетганди. У ҳақда ҳар хил афсоналар юрарди. Бунинг ҳеч қандай ҳайрон қорларли жойи йўқ. Қўлида ўткир қалами бўлган шоир милтиқ ва замбараклар ололмаган реакция ва хурофот қасрларини кетма-кет ишғол қилди. У Октябрь кунларида халққа бағишланган бақувват асарлар ёзиш кераклигини чуқур тушунарди. Бу ўринда унинг «Яша Шўро» шеъри фикримизнинг далилидир. Золимларга

қарши курашга рус ишчилари билан елкама-елка борган ўзбек ишчилари Туркистондаги шаҳарларнинг кўчаларида ана шу қўшиқни айтиб жангга кирдилар, Закаспий қумликларида инглиз босқинчиларига қарши курашга отландилар, Фарғона ва Шарқий Бухорода босмачиларни тор-мор келтирдилар.

Уша йиллари бошимдан кечган воқеаларни ўйласам, минбар шоири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга алоқадор баъзи эпизодлар эсимга тушади.

1918 ёки 1919 йилда бўлса керак, Урсатьевск станциясида турган қизил вагонлардан бирдан жанговар қўшиқ эшитила бошлади. Ҳар жиҳатдан янги ва оригинал бўлган бу қўшиқ биз йўловчиларни қизиқтириб қолди. Шундан кейин бизлар ўн даражадан ортиқ бўлган совуқ ва бўридай увиллаётган шамолда қўшиқ айтиётган азаматлар ким экан, деб билгани бордик. Ушанда, устиларидаги шинеллари, бошларидаги фуражкалари ва оёқларидаги ботинкалари эскириб, титилиб кетган, қорачадан келган қизил аскарларимизни кўрдик. Йигитлар «Яша, Шўро»ни айтишарди. Улар қўшиқ куйлашаркан, бунинг тинглаётган одам хонандаларни Фарғонадаги қутурган қўрбошиларга қарши курашга отланган йигитлар, деб мутлақо хаёлига келтирмасди. Бу йигитлар ўзбек халқининг оташин шоири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий шеърига басталанган инқилобий қўшиқни ижро этишарди.

Мен ўзбек совет адабиётининг йилномасига номи зарҳал ҳарфлар билан битилган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақидаги илиқ гапларни илк марта ўша йилларда эшитгандим.

Уша йиллари газеталарда Ҳамза ҳақида мақолалар чиқмасди. Бунга Ҳамзанинг ўз поэтик ижодига ғоятда камтарона муносабатда бўлгани, талантини ҳадеб кўз-кўз қилавермагани сабабчи бўлган албатта. Ҳамза ўзининг бутун куч ва қобилиятини омманинг революцион онгини оширишга сарфлаган, бунда асарларининг нашриёт планларига кириши ё кирмаслигини хаёлига ҳам келтирмаган. У революциянинг илк кунларидан бошлабоқ қаламини найзага тенглаштириб, бутун илҳомини революцион халққа бағишлади.

1920 йилда Самарқанд яқинидаги Усманқатортол тоғида бўлганимда Ҳамзанинг қўшиқларини иккинчи бор эшитдим.

Бу сафар Ҳамзанинг қўшиқларини чўпонлар куйлашарди. Улар ўзларининг чўпон таёқларини милтиқ янглиғ елкаларига қўйиб «Яша, Шўро»ни айтишарди:

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдирган замон!

Бу чўпонлар Эчки сакраш деб аталган қишлоқни босмачилардан қўриқловчи кўнгилли отряд аъзолари эдилар. Улар «Яша, Шўро»ни айтиб, ҳарбийча машқлар қилишарди, илгари Самарқандда қассобчилик қилган Баҳромбек қўрбошининг йигитларига қақшатғич зарбалар беришарди. Ҳамзанинг бу революцион қўшиғи йигитларнинг мардлигига мардлик қўшар, уларни курашда янги ғалабаларга илҳомлантирарди.

Бу йигитлар қўшиқ ижодкори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни кўришмаганди. Шу важдан бўлса керак, менга Ҳамзани жуда зўр ҳофиз, устига зангори тўн, бошига мисқоли салла ўраб юрарди, соқоли кўкрагини тутган мўйсафид, белида кумуш камар, қиличи ҳам бор, деб тушунтиришди. Уларнинг гапига қараганда Ҳамза кумуш камар билан қилични Булунғур волостининг қонхўр ва зolim мингбошисига қарши қонли курашда қўлга киритган экан.

Уша пайтлардаёқ Ҳамза ҳақида талай афсоналар юрарди. Ҳамза ҳақидаги бор гапларни менга яхши танишим бўлган Мирзажалоол Файзов айтиб берди. Мирзажалоол қоп-қора соқоли ўзига жуда ярашиб тушган баланд бўйли, Шарқ шеърятини жону дилидан севган, гоятда хуштаъб ва билимдон киши бўлиб, асли самарқандлик эди. У Ҳамза билан шахсан учрашганидан номини ҳурмат билан тилга олар, бу мавзуда гап очилгудай бўлса, шоирнинг чуқур билимдонлиги, ўз шеърларига ўзи куйлар басталашини мароқ билан ҳикоя қиларди. Мирзажалоол чўпонларнинг Ҳамза ҳақидаги гапларини кула-кула тинглади-да, сўнгра уларга шоирнинг қанақа одамлигини қойил қилиб айтиб берди. Ушанда мен ҳам шоирнинг шайхлар сингари соқол қўймаганлиги ва қилич тақиб юрмаганлигини эшитиб, ҳайрон қолгандим.

Уша пайтларда Ҳамза билан қўлни қўлга бериб иш олиб борган яна бир кишини учратдим. Бу кишининг исми ё Умаржон, ё Амиржон бўлиб, Ҳамзанинг ўлка сайёр драмтруппасида ишлаганди. Ҳамза томонидан

1918 йилда ташкил қилинган бу труппа Гражданлар урушининг фронтларида қизил аскарларга маданий хизмат кўрсатганди. Мен бу киши билан ганч нақшинлари ажойиб кўрк бахш этиб турган мўъжазгина меҳмонхонада гурунглашдим. Меҳмонхона эшигининг тирқишларидан совуқ кириб турарди. Шунингдек, Регистон ва Заргарон кўчаларининг шовқин-сурони ҳам эшитиларди. Меҳмонхонанинг қоғоз ёпиштирилган деразасидан безаги кўзни қамаштирадиган Улуғбек мадрасасининг минораси ҳам кўринарди. Биз арпа нонни эрмак қилиб, олма чой ичиб ўтирардик. Суҳбатдошим Ҳамза труппасининг замбарак ва пулемёт овозлари янграб турган қишлоқ ва шаҳарларда берган концертлари, кўрсатган томошалари, ўша кунларда рўй берган ажойиб ва фаройиб воқеалар ҳақида мароқ билан ҳикоя қиларди.

Мен Ҳамзанинг Туркистонни оқ гвардиячилар ва империалистлар ҳамма чеккадан қуршаб олган оғир шаронгда ташкил этган драма труппасига уюшган актёрлар, созандалар ва аскиячилар дам Орол денгизи, дам Андижон ва ундан олис-олис жойларда спектакллар кўрсатганлигини билиб олдим. Айниқса, Ҳамзанинг жойларда бўлганида тезкорлик билан актуал мавзуда саҳна асари яратиб, бош ролда ўзи чиқиши кишини ниҳоятда ҳайратга соларди.

— Бошлиғимиз Ҳамза акадан тортиб ҳаммамиз қизил аскар эдик,— деганди ўшанда меҳмонимиз.— Биз Армияга кўнгилли бўлиб киргандик, ҳаммамизга милтиқ бериб, отишни ўргатишганди. Концерт ёки спектакль кетаётган пайтда душманлар бирдан ҳужумга ўтиб қолиб, жангга кириб кетган пайтларимиз ҳам бўлиб турарди. Соз чалиб, кўшиқ айтиб турганимизда «пақ» этиб ўқ овози эшитилиб қоларди. Ҳаммамиз милтиғимизга ёпишардик. Шунда Ҳамза ака жарангдор овозда кўшиқ бошларди. Жангдан кейин гарчи бемаҳал бўлса ҳам шам ёқиб, томоша кўрсатардик. Қизил аскарлар бизга ҳеч дам беришмасди. Эрталаб эса бошқа жойга йўл олардик. Ҳамза аканинг шундай пайтларда «чарчадим», деганини эшитмаганмиз. Кун бўйи тиним билмасди, кечқурун саҳнада ўйнарди, кечасилари эса мижжа қоқмай асар ёзиб чиқарди. Ушанда қалам билан сариқ қоғоз ишлатарди.

Ажойиб инсон, революциянинг довурак жангчиси, минбар шоири, реакциянинг қора кучларига қарши ку-

рашда жон фидо қилган ажойиб замондошимиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳайкали ўрнатилмоғи дарқор. У бунга тўла муносибдир. Бу ҳайкал янгидан қад кўтарарётган Тошкентимизнинг марказий майдонларидан бирини нурафшон қилиб турсин!

1967

Толек Сарибоев

УСТОЗИМИЗ

Қардошимиз, қадрдонимиз ўзбек халқи Улуғ Октябр-гача ҳам, совет даврида ҳам маънавий, моддий ҳамкоримиз бўлганидан мамнунмиз.

Ўзбек халқининг севимли фарзанди, оташин инқилобчиси, санъат ва маданият ҳомийси Ҳамза бизнинг ҳам устозимиздир.

...1920 йилнинг кузи эди. Ҳамза бир группа созанда, қўшиқчилар билан бизнинг Қўнғиротга келди. Қалъамизда Советларнинг афзаллиги ҳақида тарғибот ва ташвиқот кечалари ўтказиб, концертлар, пьесалар қўйиб берди. Шунда район комсомол ташкилоти олдига ҳаваскорлар тўгарагини барпо этишни қўйди. Ўзи бош бўлиб, драмтруппани ташкил этди. Кечагидек эсимда: мени чақириб, бу иш катта истиқболга эга эканлигини, труппамиз қорақалпоқ халқининг катта халқ театри бўлиб қолишини айтди, труппага мени бошлиқ қилиб таъинлади.

Устозимизнинг башорати қарор топди. Труппамиз Қорақалпоғистон Колхоз театри бўлиб қолди. Ҳамза бошчилигида саҳнага биринчи қадам қўйган Ўзбекистон ССР ва Қорақалпоғистон АССР халқ артисти Ойимхон Шомуратовани, Автоном республикамиз халқ артистлари Реймбой Сеитовни, Йўлдош Шариповни, Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган артист Мадрейим Матчановни ва бошқа кўп санъаткорларни халқимиз севади, улар билан фахрланади.

Қорақалпоғистон театрининг ташкилотчиси бўлган Ҳамза Ҳакимзода абадий ёдимизда.

1960

Лиляна Стефанова

СУРАТ

— Фарғонага келганда Шоҳимардондаги Қўли Қубонга бормай бўларканми?— деди шаҳарга келган куним фарғоналик ўртоқлардан бири.— Тўғри, йўл анча оғир ва олис. Олой тоғи тизмаларини бағирлаб, анча юқорига кўтарилишга тўғри келади. Бироқ Шоҳимардон боришга арзигулик жой.

Мен бир зум бўлса ҳам иккиланиб ўтирмадим. Чунки Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ёрқин хотираси билан боғлиқ бўлган Шоҳимардон менга ғойибона таниш бўлиб, қалбимдан чуқур жой олганди.

Белгиланган куни каллаини саҳарлаб ўртоқ Ҳакимов, комсомол қиз Раҳима ва мен йўлга чиқдик. Йўлда Раҳиманинг бадний сўз устаси эканлиги маълум бўлиб қолди. У Ҳамзанинг шеърларини ёддан ўқиркан, чеҳраси ёришиб кетар, узоқ-узоқларга тикилиб қоларди. У Ҳамзанинг ваҳшийларча ўлдирилган артисткага бағишланган «Турсуной марсияси»ни ўқиганда кўзи ёшга тўлди. «Ўзбек хотин-қизларига» шеърини ўқиганда эса чеҳраси яна ёришиб кетди:

Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил...

Раҳима шеърни ўқиб тугатган бўлса ҳам, мен шоир мазлума хотин-қизларни маърифатли қилиш учун қаҳрамонларча кураш олиб борган йилларни ўйлардим.

— Манави Шоҳимардонсой,— дейди Раҳима хаёлимни бўлиб,— Сойнинг тўлиб оқаётганини кўряпсизми?

— Димитровликлар сувдан роса хурсанд бўлишадиди,— дейди Ҳакимов овозини баландлатиб.

— Ким? Димитровликлар дейсизми? .

— Ҳа, бу сой Георгий Димитров номидаги колхоз ерларидан ҳам ўтади.

Наҳотки, Қирғизистонга чегарадош бўлган бу ерда бизнинг Димитров номига қўйилган колхоз бўлса. Мен шу ондаёқ, қайтишда шу колхозга кириб ўтиш истагим борлигини билдирдим.

Йўл кескин бурилди-ю, биз Шоҳимардонга кириб бордик. Бу қишлоқ ўтмишда анчагина воқеаларни бошидан кечирганди...

...Бир-бирига рўбарў турган тоғлар ваҳший қўрбошилар отларининг дупуридан зириллар, босмачи галалари Мадаминбек бошчилигида даралардан тинч қишлоқларга тушиб, кишиларни ўлдирад, уй-жойларини эса хонавайрон қилардилар. Аммо ўзбек қизил гвардиячилари баҳодир саркарда Фрунзе атрофига жипслашдилар. Уларнинг шуҳрати қишлоқдан қишлоққа ўтди. Шундан сўнг ашаддий хурофотчилар, бой ва муллалар тоғлар орасидаги олис Шоҳимардонни макон этдилар.

Бир куни, Шоҳимардон уйларидаги керосин чироқлар атрофга хира нур соча бошлаганида, қишлоқ майдонида бир қўқон арава тўхтади. Аравадан бир киши ерга чаққон сакраб, жин кўчалардан бирига бурилди-да, юқори томон бир оз юриб, Тоҳир деган бир камбағалнинг эшигини мушти билан ура бошлади. Эшик очгани чиққан Тоҳир ака қўлидаги чироқни юқори кўтараркан, тунги йўловчини дарров таниди:

— Э-э, Ҳамза, сизмисиз? Жуда кеч қолибсиз-ку?

Ҳамза эртасига азонда уйма-уй юриб, батрак ва камбағаллар билан суҳбатлашди, шеърлар ўқиб, уларни колхоз тузишга тарғиб қилди... Орадан кўп ўтмай камбағаллар бирлашиб, колхоз туздилар, қизил чойхона очилди, мактаб солиш учун маблағ тўпланди. Бир дам олиш куни бутун қишлоқ аҳолиси Шоҳимардон атрофига кўчат ўтқазгани чиқди.

Ҳамза номли колхоздаги уч чинор тагида раис Ҳатамов, бригадир Тошхон, звено бошлиғи Гулбаҳор ва мен турибмиз. Кўз олдидан революция китоби саҳифалари бир-бир ўтаётгандай бўлади.

Ҳаммамиз бошимизни эгиб ўтирибмиз. Ҳамзанинг яқин сафдоши бўлган Ҳатамов секин-секин гап бошлади.

— Уша кеча мен шоирнинг мурғак ўғлини район марказига олиб кетдим. Душманларнинг ҳаммасини қўлга олдик. Ҳамза бошлаган канални қазиб битирдик, ҳамма аёлларимиз паранжиларини ташлашди. Бироқ Ҳамзани сақлаб қололмадик. Устозимиз кураш алангасида ҳалок бўлди.

Бу ердан ҳеч кетгимиз келмасди. Чунки турган жойимиз баландлик бўлганидан бутун Шоҳимардон кафтдай кўринар, дам олиш уйлари ва санаторийларнинг мухташам бинолари оқариб турарди. Тошхон ҳозир Ҳамзаобод деб аталаётган Шоҳимардоннинг келажакдан сўз очди:

— Ҳамзаобод колхозчилар дам оладиган жойга ай-

ланади. Ҳамза музейи ва санаторийлар қурилади. Агар истасангиз ҳозир шоирнинг мақбарасига кўтариламиз. У ердан ҳаммаёқ кўриниб туради.

Мақбарага кирамиз. Архитектор Бобохонов лойиҳаси бўйича қурилган бу мақбарани зиёрат қиларканмиз, шоирнинг мрамор плиталарга битилган шеърларини ўқидик.

Пастга водийга тушдик. Ўртоқ Ҳатамов мени ҳамзаободликларнинг уйларига олиб кирди. Обод кўчалар, ўзбек миллий архитектураси услубида қурилган озода уйлар менга жуда ёқди.

Бир уйдан чиқиб, катта кўчада кетиб борарканмиз, Ҳатамов хўрсиниб, гапира кетди:

— Қани энди Ҳамза тирик бўлиб шуларни кўрса. Унинг бизни бошлаб канал қозишга олиб боргани худди кечагидек ёдимда турибди. Ушанда ҳаммаёқ тақир, чўкич урсангиз тепага сакрарди, у бўлса...

Раис сўзини тамомлай олмай, портфелидан сарғайиб кетган сурат олди-да, менга узатди.

Ҳаваскор қишлоқ суратчиси бир дақиқада бутун бир даврни мужассамлаштирган эди. Тепалик. Бошларига дўппи кийган, белларига қийиқ ўраб, чўкич кўтарган ялангоёқ деҳқонлар тўда бўлиб туришибди. Мен улар орасидан шоирни дарров танидим. Улардан анча нарида кўз илғар-илғамас бўлиб, бир неча хўмрайган кишилар турибди.

— Булар шоирни ўлдирган кишилардан.

Бу кичик суратга синчиклаб тикилганим сари юрагим ҳам нафрат ва муҳаббатга, ҳам газаб ва фаҳрга тўлади. Бу суратда озод халқнинг бугунги ғалабалари бошланғичини ва ўша чирик дунёнинг охирини кўрасан киши.

Водий тун қўйнига кирди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номли колхоз хонадонларида электр чироқлари порлади...

1952

Михаил Луконин

ҲАМЗАНИНГ ЎЛМАСЛИГИ

Тўхтангиз, ўртоқлар, содиқ куйчининг
Ерқин сиймосини эслайлик такрор,
Ҳар бир дақиқада шуҳрати унинг

Сўнмас ёғду бўлиб порлашга тайёр.
Шаънига тўқиймиз эртак ва қўшиқ,
Кўрсатсин ҳурматнинг намоёишини.
Ҳурмат — бу мадҳига меҳнатни қўшиб,
Давом эттирмоқдир унинг ишини.
Ахир, унинг қалби тош эмас эди,
Севарди, кўксида жўшиб ураркан,
Умрим бўлсин асрга тенг демас эди,
Муқаррар ўлимни олар эди тан.
У юрак бамисли ўқ тешган байроқ.
Инсоний севгига ҳар лаҳза мойил.
Хусумат қоп-қора кўлка солароқ
Ярадай у дилни эзар эди зил.
Кураш ташналиги ёнар кўзида,
Кураш иштиёқи, зўр ҳаяжоннинг —
Тафти шуълаланар унинг юзида,
Йўлида бораркан Шоҳимардоннинг
Паҳлавондай савлатда эмасди танҳо,
Қонган ҳам эмасди ҳали ҳаётга.
Ўзин куй бўлишин ўйламас ҳатто,
Қаҳрамон бўлишни келтирмас ёдга.
Томирида қайнар меҳнат ва ижод,
Софдил, жасур эди, мақсадга етди.
Халққа ҳурмат билан у қолдирди от.
Ёвга нафрат ҳиссин қўзғотиб кетди.
Вақт келди, ўлимни қилмасдан писанд,
Ҳаётин бахш этди у халққа, юртга.
Шахсий манфаатдан юксалиб баланд,
Умум бахти учун отилди ўтга.
Оталар қонида жўш урган шу куч
Ватанни яшартиб қилмоқда гулгун.
Мана шу жасорат, фидокорлик, бурч
Совет характери аталар бугун.
Шундай бошланганди бу улуғ кураш,
Маяковский дилида гурлаган садо.
Бизнинг дилларга ҳам солгандир оташ,
Бу ижоднинг сўнгги бўлмайти асло.
Бизни уюштирар улуғ бир қудрат.,
Боку комиссарин бунда қони бор.
Ҳамза ва Жалилнинг ҳаёти ибрат,
Мисралар янграйти мағрур, жарангдор.
Бизнинг байроқларнинг ҳеч ўлмас шонин
Жўшиб куйлагандир шундай шоирлар.

Улар ўлмаслигин боиси ҳам шу,
Халқимиз уларни мангу қадрлар.

1959

Николай Ушаков

ҲАМЗА

Иўл ўрлаб боради
 Ўйноқлаб, шошиб,
Дегандай:
 — Солганман қутлуғ жойга из,
Елиб бораяпмиз унга эргашиб.
Фаргонанинг
 Шундоқ биқинида биз.
Унгда —
 тик қоялар,
 чўнг ва оарзанги,
Сўлда —
Тўлқинларда жўш урган ирмоқ.
Биз —
 тўрт киши,
 Тўрт миллат фарзанди,
Украин,
Рус,
Ўзбек
 ва қорақалпоқ.
Қўп нарсани сўзлар зиналар беун,
Ҳаяжон қамраган қалблар — тўлғоқда:
Она халқларимиз номидан бугун
Борамиз Ҳамзага таъзим қилмоққа.
Марҳум Ҳамзага сен бўлдингу паноҳ,
Кечроқ паноҳ бўлдинг, эй Шоҳимардон!
У жуда тез юмди кўзини, эвоҳ,
Дўстлик деб курашда бўлди у қурбон.
Ғанимлар ташланди унга тош билан,
Лекин тик боқолди Ҳамза уларга.
У оғир жангларда дўстлик туғилган
Ва вояга етган оғир йилларда.
Оғир тошлар бориб нишонга тегди,
Ҳалок бўлди битта курашчи одам.

Шоҳимардон тогин қучоғида у
Тинглайди бахмалдай боғлар шовқинин.
Қаршисида қуёш жилмаяр сулув,
Қўрар қазилажак канал тўлқинин.

Қўлида дутори айрилмас ҳамроҳ,
Қўшиқ куйламоқчи қувноқ даврада,
Шоир, бу дақиқа огоҳ бўл, огоҳ,
Тоғ қўйнида ажал пичоқ қайради.

Қоронғулик чўкди... Қимдир отди тош,
Йиқилди у, босиб келди ёвузлар.
У ётар чалқанча, холсиз, ялангбош,
Қон ҳиди, ёв саси жимликни бузар.

Яна тош устига ёғилади тош,
Қон қизил уқадай чўзилар ерда.
Синган дутор инграр беролмай бардош,
Шунда мажруҳ куйчи ўрнидан турди.

Дуторин бағрига босди, жонига
Қўшиғидан қўймоқ бўлгандай малҳам.
Қўшиқ, куйчи бирга ўлган онида
Ранги ўчиб титрар ҳатто ажал ҳам.

Сўнгги сўзин айтди:— қайда, ўғлоним?
Яна тош ёғдирди йиртқич оломон.
Суғуриб олдилар куйчининг жонин,
Умри, шеъри эса тирикдир ҳамон.

Мақбара устида байроқ нурлари
Ёритар қишлоқни, боғни, ҳавзани.
Бугун Ҳамзаобод колхозчилари
Ҳамзани улуғлар — шоир Ҳамзани!

1959

Мирдза Кемпе

ҲАМЗА ҲАҚИМЗОДА НИЕЗИИ

Қоя, жарлаудан Шоҳимардоннинг
Туғилар икки соф ва сулув дарё,
Оқ ёлли Оқсувнинг тўлқинларининг

Ҳуснига зилол кўз Кўксув маҳлиё.
Али мозорининг атрофи гамгин,
Уялар сингари қишлоқ уйлари.
Қирғийлар учади,

Бўрон кўчади

Ва Шоҳимардоннинг деҳқонларига
Шундай эшитилар шоир куйлари:
— Оғалар, кулбада танҳо чекманг

гам,

Қўлга қўлни бериб курашинг аҳил.
Бир бўлсин дала ҳам, қўй ҳам, пода
ҳам,

Ҳеч кимга берманг!

У — сизники буткил!

Ваҳшийлар тишини суғиринг тамом,
Кемирди танангиз гўштини узоқ,
Қўлингизда энди озодлик ва нон,
Ўзбек ўз эли-ла бирлашган ўртоқ!
Босмачини қирмай қўйманг қуролни,
Ёш Советни қилинг ёвдан ҳимоя.
Шайхларнинг ҳийласи, дини, қуръони
Ёш қизлар бахтига солмасин соя.
Асрлар гафлатин ҳайданг кўзлардан,
Уйғонинг, қадингиз кўтаринг сарбаст!
Қисмат филдираги ўтган йўллардан
Кўтарилган чангдай тўзмоқ етар, бас!
Чимматни ташласин ўзбек қизлари,
Оғушига олсин ҳаёт ва қуёш,
Севги-ла учрашсин қора кўзлари,
Бўлолсин меҳнатда бизларга йўлдош!
Ҳали тун мудраган ҳаробаларга
Қирар нур қушлари париллаб, озод,
Жинчироқ дудига, парвоналарга
Хотима беради порлоқ бир ҳаёт.
Али мозорига топиниб ожиз,
Ҳеч ким имдод тилаб боғламас алам!
Тоғлик тепасида лоладай қирмиз
Байроқ ҳилпирайди абадий кўркама —
Чунки Ленин келган Шоҳимардонга! —
Шундай дейди Ҳамза, оташин шоир,
Кеча хўрлик олган батрак-деҳқонга.
Дадил боқар деҳқон — ҳар ишга қодир.
Қалблари ўтидан ёнар кўзлари,

Шоирга етади юрак сўзлари:
— Ҳамза, биз сен билан, сен билан бориб,
Қашқирлар галасин қиламиз яксон!
Шайхни афюни-ла қонига қориб
Советни, ҳаётни сақлаймиз омон!
Қоянинг моғорли кавакларидан
Кўзи қонга тўлиб шайхлар кузатди.
Бешафқат қўл тоғнинг ҳарсангларидан
Узиб олиб шоир узра қулатди.
Мудҳиш ўлим бўлиб қулади ҳарсанг,
Фарёд-ла тўкилди тош аралаш қум...
Тинди ёниқ нафас, қўшиқ ва оҳанг,
Қайрағоч остида кўмилди марҳум.
Қоя, жарларидан Шоҳимардоннинг
Туғилар икки соф ва сулув дарё.
Оқ ёлли Оқсувнинг тўлқинларининг
Ҳуснига зилол кўз Кўксув маҳлиё.
Қорли чўққиларнинг оппоқ кўксиди
Дам олиб етади коммунист куйчи.
Қора булутларни қувиб кўкидан,
Шоирни юксакка кўтарган юрти.

Қолхоз далалари, водий, боғлари,—
Гуллаб, яшнааяпман!— дейди шоирга.
Қайрағоч тагида ол ёноқлари
Ёниб турган қизнинг нигоҳи ерда —
Ҳамза шеъри каби гўзалсан!— дейди,
Еш ўзбек йигити шу дилдорига...

Оқсувдан нурқанот қуш париллайди,
Нур бериб колхознинг зўр рўзгорига.
Қишлоқ тепасида ёнган чироқдан
Нур олган нигоҳлар аланга мисол
Чўққиларга боқар, яқин-йироқда
Фақат сўнмас нурни кўради хушҳол.

Тоғ узра, қуёш-ла яқин юксакда
Ҳамза ором олиб ётар бу замон.
Халқ унинг орзусин ташир юракда,
Қуйлари тилларда жаранглар ҳамон!

1959

Барҳаёт образ

Ғафур Ғулом

ҲАМЗА ХОТИРАСИ

Қабрингга гулчамбар келтирдик, Ҳамза,
Сен кечган чаманлар аро оралаб.
Қалбимда ғазабинг ўти туюқиб,
Энг қаттол ёвларни қаттиқ қоралаб...

Шарқнинг халқларига ислом келтирган
Шунча жабру жафо, ахир, оз эмас
Ва унга эгизак инглизларнинг
Макру найранглари Шарққа мос эмас.

Шу гулда қурбонлар қонидан ранг бор,
Шу гулда — қонаган қалблар тимсоли.
Ҳали ёвлар билан энг сўнгги жанг бор,
«Интернационал» гимни мисоли.

Келтирган гулимнинг тикани ҳам бор,
Классик ғазалда айтилган каби.
Ғунчадай очилди бугун эртаминиз,
Энди табассумда инсонлик лаби.

Берлинда, Венада, Прагада ҳам
Совет солдатларин ёдгори бордир;
Ҳақ иш қурбонларин севмак — эътибор,
Ғарчандки, уларнинг хоки ғубордир.

Бу ғубор — қалбларнинг уйин ёритўр,
Бу ғубор — зулмнинг ғурин тор этур.

«Новое время» саҳифасида,
Бир чала туғилган инглиз қотил
Қуёшдай чеҳрали Малайя қизин
Қорасоч аралаш кесик бошини

Қонталаш уфқдан вазминлиги-ла
Қироллик тожи деб ушлаб турибди.
Дўстларим! Ҳали ҳам гулгун юрагим
Қиличнинг тиғидай титраб турибди.

Қун эрта — эрк учун ўлган ғўзалнинг
Қабрига гулчамбар қўйиб келаман.
Уша номард, малъун, қонхўр жаллодни
Кекса қўлим билан бўғиб келаман.

Гулга тонг чоғида шабнам ёғади,
Гулларнинг баргида — кўзлардаги ёш.
Корея ерига, шу кичик Шарққа
Бир жаҳон нурина сочади қуёш,
Ахир, корейлик қурбонлар узра
Меҳрибон нурина сочади қуёш.

Қуёш деган чоғим — улуғ Лениннинг
Монолит образи бўлур мунаввар.
Ҳар куни субҳидам улуғ Партия
Замонлар бахтидан бергандек хабар.

Қабрингга гулчамбар келтирдим, Ҳамза,
Диндан, инглиздан зериккан жонман.
Исодан, Мусодан, қуръон, бурҳондан
Тонган коммунистман, оддий инсонман.

Биз сенинг бошингни баланд кўтариб.
Етук шеъримизни ёза олсак бас!
Сенга ҳам бас бўлди дарвешлар қозган
Бу ислом зиндони — бу кўҳна қафас!

1952

Ҳамид Олимжон
ШОҲИМАРДОН

Салқин шамол,
Бирдай елпиб-елпиб турадир,
Салқин шамол, бирдай елпиб,
Ҳилпингувчи байроқчани кўзга урадир,
Шунда — қабри... тоғ бошида бўлган
қурбоннинг
Энг қайнаган нафасида тўхтаган қоннинг —
Ранги билан бўялган байроқ
Тоғ бошида елпиб турар Шоҳимардоннинг...

Эй сен шоир, эй Ҳакимзода!
Эй юраги дард билан тўлган!
Қора кучлар, авлиёларнинг
Чироғини ўчирмоқ бўлган!
Бутун ғазаблари карахт кучларнинг
Сўнги хуруж билан талваса қилди:
— Қон — дея
Қўзғалган қора оломон
Улувчи ўч билан жаҳлга минди.

Тоғлар тепасида қуёш тўладир,
Яшнаб етиладир, ёниб куладир.
Уйчан кўзлар билан қадам ташлаган
Тоғ бошидан
Шоир тушиб келадир;
Куннинг қизғинида, ҳур-ҳур шаббода...
Тоғ бошидан, тош қиррасидан,

Олдидан, орқадан, чапи, ўнгидан
Улим уни ўраб оладир.
Бўйнига ташланар бири ўлимдай,
Қўлга чилвир солар бири зулмдай,
Бомба тушган каби портлаб ўрнидан,
Юрак чиқиб кетар қинидан.
Улим тезлигида томирларда қон
Қутуриб югурар мияга томон...

Ширин хаёл билан келувчи, ноҳас
Тошга йиқиладир, чорасиз... шундай

Кўзи қоронғулаб, тўлувчи тундай.

.....

Дарахт кесилгандек қирқилган тандан
Тирқираб қизил қон оқадир,
Энг сўнгги кучини, ўчини тўплаб,
Шоир сўнг мартаба маъсум боқадир.
Нурсиз қолди шоирнинг кўзи,
Юрак урушлари тўхтади:
Бўғозлардан ҳовур чиқмади,
Томирларда ҳаёт отига
Бир қатра қон бўлсин, оқмади...

1932

Ойбек

Ҳ А М ЗА

... Мана, Ҳамза Самарқанд боғлариаро
Юради дўстлар билан хурсанд ва ҳайрон.
Қадим шаҳар!—

О, ҳаёт қандай ёш, гўзал.
Ҳар ёқда ишчан, қувноқ ёшлар беҳисоб.
Деворлар орасидан чиқибди қизлар,
Юлдузланар кўзлари, қўлларда китоб.
Қадим, юксак пештоқлар остида, кўҳна
Чинорлар соясида, билимга чанқоқ,
Дарс тайёрлайди улар. Хиёбонлардан
Кўшиқлар юксалади жонли ва қувноқ...
Ёш пойтахтда чорлайди Ҳамзани раис:
— Халқ шоири, унвон муборак!
Шоирнинг қўлини сиқар ота, дўст каби,—
Охунбобоев Йўлдош — кечаги батрак...

1959

Шайхзода

ШОИР ВА ИИЛЛАР

Десаларки: нечун яшар шеъроят?
Қайси қудрат ғазалларга ҳаётбахш?
Дерман: инсоф, инсонийлик, ҳуррият

Китоб ичра агар бўлса мунаққаш —
У қўшиқда насларнинг меҳри бор,
У қўшиқда ўлмасликнинг муҳри бор!..

Сен шеърингни қонинг билан ёзибсан,
Сўнмас сенинг қофиянгда ҳарорат.
Истиқболинг боғларига, эй жўмард,
Қаламинг-ла ирмоқларни қазибсан!
Садонг яшар ўз элингнинг эркида,
Азиз расминг саодатнинг аркида...
Ватан гуллар, халқлар куйлар бахтиёр,
Билим, меҳнат чин соҳиби ихтиёр.
Манзил босиб юрар экан карвонлар,
Эшитилар нидонг:— Дўстлар, ҳорманглар!..

1949

Миртемир

УЙҒОН, ШОИР

(Х. Ҳақимзода сағанасида)

...Тонглар ажиб балқиб отар
Қашқа тоғнинг ортидан,
Найзалари тешиб ўтар
Қора булут қатидан.
Тўкади гул шудрингларин
Қанот уриб шўх сабо,
Тонг аямай сочар зарин,
Қуёш кулар, заб ҳаво...
Уйғон, шоир, назар сол!

Яшил диёр ҳуснига боқ:
Товланади юз бўёқ.
Чечаклар кўк, пушти ва оқ,
Сойда лак-лак дур мунчоқ.
Кўз узолмас, одам ҳайрон,
Нақадар соз, дилрабо,
Чўққиларда сакрар жайрон,
Этагида най-наво...
Уйғон, шоир, назар сол!

Оқ булутлар, аста-аста
Тоғдан тушиб келади,
Қарвон тузиб даста-даста,
Учиб-учиб келади.
Нафас ўтмай йироқлардан
Чақмоқ чақар, ажабо,
Нафас ўтмай ирмоқлардан
Сувлар оқар нақ дарё...
 Уйғон, шоир, назар сол!

Очилар кенг водий кўрки,
Соз табиат қучоғи.
Қандай тиниқ бу юрт кўки...
Меҳнат ва бахт ўчоғи...
Севар эдинг, куйлар эдинг,
Ардоқлардинг нечоғлик.
Бугун қандай қутлуғ элинг,
Бугун қандай ардоқлик...
 Уйғон шоир, назар сол!

Сен турган тоғ чўққисидан
Ёруғ осмон кўринур,
Ёруғ осмон янглиғ Ватан —
Қутлуғ жаҳон кўринур.
Қутлуғ жаҳон кўкрагида
Озод инсон кўринур,
Қирчиллама ва бахтдийда —
Ўзбекистон кўринур...
 Уйғон, шоир, назар сол!

Ўзбекистон — ёруғ орзу —
Эзгу, порлоқ ниятинг;
Кекса Шарққа биллур кўзгу,
Уйғоқ жумҳуриятинг...
Келажаги юз бор қутлуғ,
Заҳматкаш, пахтакор эл;
Меҳнатда — алп, қалби ёруғ,
Эрки — дарё, бахти сел...
 Уйғон, шоир, назар сол!

1960

Зулфия

ЎЗБЕК ҚИЗИ ОВОЗИ

(Х. Ҳакимзодага)

Мен ўзбек қизиман, ҳурман, озодам,
Эшитсин сеvimли шоир, овозим,
Бизни озад кўрмоқ, ҳур онгли кўрмоқ
Буюк орзу эди шоирга доим!

Бутун кучи билан, қалб ўти билан
Занжирни узишга жангга чақирди.
Оташин кўзлари, жанговар сўзи
Сочвонларни йиртиб дилларга кирди.

Ленин ёққан машғал ёритган йўлда
Биз топдик асрлик дардларга малҳам,
Партия бошлади бахтиёр кунга,
Биз дадил, шод эркин ташладик қадам.

Эркимиз йўлида тўкилган қонлар
Бизнинг кўзимизни очди ёрқинроқ,
Курашдик, олишдик, олдик ҳаққимиз,
Биз меҳнат байроғин тутдик баландроқ.

Хотин-қиз бўғилмас энди бу элда,
Ватаннинг эркаси бўлиб яшайди,
Ҳар бири билимдон, унинг қўлида
Далалар гуллайди, чўллар яшнаиди.

Пахта майдонида уста пахтакор
Олтин юлдуз таққан қаҳрамон бўлиб,
Қани кўрсанг эди, сеvimли шоир,
Куйлардинг янғидан илҳомга тўлиб.

Шеърингни ўқийди гўзал оқшомлар,
Қўшиғингни куйлаб қаршилар тонгни.
Сен севган, куйлаган Ватанни севиб,
Меҳнат-ла маҳкамлар қудратни, шонни.

Шеъринг яшар экан — демак сен ҳаёт,
Демак сен яшайсан севган халқ билан,
Демак бизнинг ёрқин коммунизмга
Биз билан кирасан тўла ҳақ билан!

1952

СҮРОҚЛАЙДИ ШОИРНИ ШЕЪРИМ

Назаримда: Ҳамза ниҳол теракдай,
Иродадай, ҳақдай, интилиш бўлиб,
Эгик қад, ночорга синмас тиргакдай
Юрар илҳом,

кураш,
ўйларга тўлиб.

Назаримда: ўйчан,
тетик ўт нигоҳ

Шеър терар атрофдан,
борлиқни куйга

Солар,
хур қанотли, мулки инқилоб
Янги қўшиқ кирар ҳар фақир уйга.

Қўшиқ ўтли издай қолар ёнгали,
Қўшиқ янги чинор кўчатисимон.
Келинсимон қолар илдиз ёзгали...

Тугён чангалида сир Шоҳимардон..
Шоир юрар тоғли чиройга шайдо.
Лекин чимирилган қош,
кенг пешонадан

Боқар янги дунё:

кураш,
ўт, нидо:

— Ленин нури ёнсин ҳар хонадонда!..
Ленин нури оққан шеърдай ёрқин дил,
Мақбарадан оғир ғамгин чиқаман.
Атроф нур қўйнида, куй учар енгил,
Шоир орзусидай паст-баланд чаман,
Ҳамза шеъри каби шу ерли сулув
Тўп сайёҳга сўйлар қайғули дoston...

1965

Ҳамид Фулом

ЖАНГЧИ ВА ЖАРЧИ

Ким эдик?

Мазлум,

зор,

ялангоёқ,

хор,

Янги санъатимиз бош жарчиси,
Миннатдор халқингдан келдик таъзимга.

Номингдай соф,
Номингдай мағрур
Қабринг тепасида кумуш чўққилар,
Умрзоқ тоғларни нуратар замон,
Аммо етук сатрларинг ҳамон
Замон минбаридан ўқилар.

Мана сенинг юртинг, сенинг боғларинг,
Меҳнатинг, ғалабанг, сенинг тўйларинг,
Ҳамзаободларда, саҳналарда яшнар
Сенинг орзуларинг, сенинг ўйларинг.
Исминг улуғ фахр билан айтамузу
Қалбда аламли дард сезамиз ҳамон,
Чунки бу тупроққа сингган қутлуғ қонинг
Бизнинг қалбимизда оққан қон.

Сени бағримиздан ютиб олган қўл,
У қонли қўл, у йиртқич панжа
Ҳали ер юзида

қитъадан-қитъага

Урмалар

асабий қалтираганча.

Уни талвасага солар куйларимиз,
Қалтиратар бизнинг улуғвор тинчлик.
Тинчлик сафларида сен биз билан бирга,
Бизнинг сафларимиз енгилмас, кучли.

Ҳар тонгимиз, боғларимизда
Сенинг куйларинг бор, сенинг изларинг.
Сен куйлаган келажакда, ҳаётимизда,
Қалбимизда яшар ўтли сўзларинг.

1952

Туроб Тўла

ЗАМОН ҲУКМИ

(Достондан парча)

ҲАМЗА

Салом, шеъримизнинг бобокалони,
Эллик менга бугун, сенга эса саксон.
Сени ўлдирганлар кетди тўққиз коми,

Тош отганлар эса тирикмиш ҳамон.
 Тирик эмиш сенга тош отганлар —
 Менга, шеъримизга, санъатимизга.
 Ленин дами сингган азиз ўлкамиз,
 Ленин ҳадя қилган жаннатимизга!
 Тирик эмиш...
 Аммо қилни қирқ ёриб,
 Ором истар эмиш қирқ йилдан буён.
 Афсусга айланиб тириклар тоши,
 Қирқ йилки, қон ютиб ермиш пушаймон.
 Пушаймон ер эмиш ўлмаганига,
 Ҳар кун ўлар эмиш ҳар кун еб дашном.
 Ўша хатосига,
 Ўз туққанига
 Ўзи тош отгани туфайли, бадном!
 Лаънат ўқир эмиш ўша кунига,
 Ўша ёв кетидан кетган онига,
 Ўша аламзада муртадлар билан
 Бир бурда нон еган дастурхонига!
 Ором келмас эмиш нима қилса ҳам,
 Тиз чўкиб ўпса ҳам тупроғини у.
 Кўнглига юқмасмиш кулгу, кулса ҳам,
 Сополдай синармиш кўнглида кулгу.
 Ерда қолган эмиш ҳамиша кўзи,
 Тоғнинг гарданида ўтирар эмиш.
 Қўли тегмаса ҳам хаёлга ўзи,
 Виждони кўнглини кемирар эмиш.
 Ҳамза,
 Шеъримизнинг баланд парвози,
 Авжи, силсиласи қўшиғимизнинг!
 Бошим сен йиқилган жойда тавози,
 Кўнглим чангалида алам-ангизнинг.
 Янглишмоқ инсонга зотан, эмиш хос,
 Фалокат туғади баъзан бу хослик.
 Бу хослик — разолат мулкидан мерос,
 Ҳалокат туғади баъзан бу хослик!
 Тентидим бошингдан уззукун ёлғиз,
 Сени ҳалок этган тошларни кўрдим,
 Янглишганлар билан келдим юзма-юз,
 Қабрингга тўкилган ёшларни кўрдим.
 О, ёшлар, аламли, у қонли ёшлар
 Уйиб олган кўздай чўкиб ётипти.
 Тошлар эмас, Ҳамза, у ётган бошлар,

Кечир деб барингдан ўпиб ётипти.
 Шундай ўйда экан,
 Менинг Баҳорим,
 Гузал қаҳрамоним қўлимдан тутди.
 Мени олиб кетди унинг виқори,
 Унинг латофати, самимий лутфи.
 Пастда гурунглашар Оқсув ва Кўксув,
 «Ғийбатимиз»ними қилишар эди.
 Қаерга борсак ҳам, қизлардек гув-гув
 Утишиб, йироқдан кулишар эди.
 Ортда қолар экан қишлоқ сурони,
 Бизни олар экан қўйнига водий,
 «Бор,— деди ниҳоят, гапингизнинг жони,
 Керак бўлса сизга, ўтмиш фарёди...»
 Шу эди ниҳоят айни муддао,
 Унга берган менинг ёлғиз саволим.
 Уни тинглар эдим ғоят маҳлиё,
 Тўлиб сўйлар эди соҳибжамолим.
 Анча бўлди бунга,
 Бу дилхун суҳбат
 Қалам ҳам кўрмади, қоғоз ҳам узоқ.
 Кунни кеча олдим Баҳоримдан хат,
 Олдим суҳбатга ташладим нигоҳ...

1969

Ҳабибий

ШОИРНИ ЭСЛАБ

Шонли элим Ҳамза Ҳакимзодани
 Йўқладилар, олиму озодани,
 Ҳамза қалам аҳлию толмас билак,
 Қалбида кўп эрди муқаддас тилак.
 Фикру хаёли маданият бўлиб,
 Илму ҳунар дилдаги ният бўлиб,
 Шуғли ҳамиша адабиёт эди,
 Зулму хурофот элига ёт эди.
 Уйласа бу элни бўлиб кўнгли ғаш,
 Зулму хурофот ила қилди кураш.
 Халқу Ватан хизматида эрта-кеч
 Олға босиб тўхтамади лаҳза ҳеч.

Лафзи ширин куйчию зўр бастакор,
Хурлик учун чорлаб ташлади шиор,
Қилди Ватан йўлида қурбон ўзин.
Қирди мангу уйқуга, юмди кўзин.
Гарчи ўлса ҳам, ўлмас сўзи,
Тоза юракларда яшайдур ўзи.
Ҳар сўзи халқ оғзида, майдондадур,
Саҳнаи санъат уза жавлондадур.
Маряму, Нурхону, Жамила, Гофир,
Чиқди неча юз, бари лобар ботир.
Бўлса эди Ҳамза ўзи кошки,
Кўрса бу кунларни кўзи кошки.
Шеърри яшар экан, демак Ҳамза бор,
Хизмати халқ ўртасида ёдгор.

1961

Чархий

НОМИНГ АБАДИЙ

Ўзбек элининг фахри, қадрдони, адиби,
Дўстлар танининг жони, юрак қони, ҳабиби,
Ўткир қаламинг найзаси душманнинг насиби,
Ижодинг Ватан мадҳиясин зийнату зеби,
Янграйди мудом дилда баҳоринг найи сози,
Номинг абадий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.

Биз бирга ҳамон сен била дилшодинг эрурмиз,
Орзу-ҳавасинг боғида озодинг эрурмиз,
Биз ҳамнафасинг, мангу ҳам ижодинг эрурмиз,
Босган қадаминг ёдлаган авлодинг эрурмиз,
Емрилди бузуқ анъана, у тошу тарози,
Номинг абадий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

Юрган бу йўлинг қадри баланд бахт ҳар онинг,
Шеъринг, асаринг бирла безалди бу маконинг,
Меҳмоннинг узилмас қадами, шуҳрати шонинг,
Тинмай бу ҳаёт ичра жарангларда баёнинг,
Янграйди мудом дилда баҳоринг найи сози,
Номинг абадий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.

Ёдингда кўнгил куйлади, жон созини чолди,
Ут тушди хурофот уйига, битди, йўқолди,
Сурди орадан, янгилик ўз ўрнини олди,
На банги ҳақиму на Миён Бузруги қолди,
На шайху, на муфтию эшону ва на қози,
Номинг абадий, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий.

Компартиямиз ҳурмати эъзозинг учундир,
Бу тантанамиз ушбу гўзал ёзинг учундир,
Созингдаги булбулсифат овозинг учундир,
Пок мақсадимиз йўлида парвозинг учундир,
Ҳар бир асаринг давримиз девони, баёзи,
Номинг абадий, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий.

1966

Мамарасул Бобоев

Ш О И Р

Агар шоир кўра олмаса
Аниқ тонгдай истиқболини,
Ё қалбидан сева олмаса
Шу истиқбол, шу иқболини,

Чиқарми ўт дили-бағридан?
Қимни ёқар у айтган газал?
Ҳароратсиз бу мисралардан —
Қарнайчининг нафаси афзал.

Агар юксак мақсадни хушлаб
Ҳақлигига келтирса имон
Ва шу йўлда, солдатга ўхшаб
Тайёр турса бўлмоққа қурбон,

Шоир ўша,
Ҳамза ўшадир!
.. Зўр инқилоб, сер ташвишли
ТОНГ

У кўролди яқин, йироғин,
Бир силкитди у янгротган бонг
Сукутдаги дарани, тоғни...

Озодликни куйлади ёниб,
Қадамида ташвишу хатар:
Гоҳ сўз бўлиб, гоҳо саз бўлиб,
Гоҳ ўт очди бўлиб бешотар...

Тўсиқ келса қайтмади ортга,
Ноҳақликка букмади тиззин.
Асоратга, зулматга, ётга —
Ханжар қилиб санчди ҳар сўзин.

Уни шу йўл жангга чақирган,
Соф виждони — Ильич нидоси.
Шу курашда ғалаба қилган
Зўр мақсади, Яша, шўроси!

Меҳнат аҳли бахтли манзилга
Етажакдир! Ишонч мустаҳкам,
У шу мақсад тантанасига
Бағишлади ҳаётини ҳам...

Шундан буён «шоир» деган сўз
«Қаҳрамон» деб қилинар талқин.
Қайси элда туғса бу юлдуз,
Осмонидан ўчмайди халқин.

1961

Саида Зуннуова

Ш О И Р

Йўқ шоир ўлмаган, у бизлар билан
Меҳнатда, роҳатда доим ҳамнафас.
Жон фидо этгани шу она тупроқ
Унинг Ватанидир эзгу, муқаддас.

У кезиб юради кенг ўлка бўйлаб,
Конда ишчиларга бўлади ҳамроҳ.
Озод Турсунойнинг қўшиқларида
Энди эшитилмас қизлар
чеккан оҳ.

Бўлиқ пахталарнинг юзига боқсанг,
Табассум қилади минглаб Гулбаҳор.
Жамила ўқийди дорилфунунда,
Гофир тақдиридан минг бор
миннатдор.

Шуларнинг барида шоир барҳаёт,
Шоир барҳаётдир танбур куйида.
Энг азиз киши у, улуғ халқимнинг
Саодат ошиён этган уйида.

Озодлик йўлида тўкилган қонни
Унута оларми эркин севган қалб.
Оталар ўғлим деб эслайди уни,
Гўдаклар шеърини ўқир ҳижжалаб.
Шоир кезиб юрар кенг Ватан
бўйлаб,

Тўқ қувноқ ҳаётга боқар
у мағрур.
У доим барҳаёт, чунки барқарор
Кремль юлдузи сочаётган нур.

1949

Жуманиёз Жабборов

Ш О И Р

(Баллада)

...Шоир сой бўйида тиз чўкар бир дам
Ва қоғоз бетида югурар қалам.

Сувда мавжланади шоирнинг акси,
Шеърда авжланади бу ҳаёт баҳси.

Дафтарга кўчади буюк эътиқод,
Гулдай яшнаётган бу янги ҳаёт.

Гарчанд ҳозирчалик кўп ёш Октябрь,
Аммо мазлум Шарққа — қуёш Октябрь.

Жаҳон сармояси қулайди, бешак,
Меҳнаткашга кулар мангу келажак.

Илдизига болта урилган синф,
Тарих саҳнасидан сурилган синф,—

Осон жон бермайди, билади Ҳамза,
Унинг сарқитлари учрар ҳар лаҳза.

Ҳали ишлар кўпдир; шоир уйғоқ бўл,
Сен халқинг қўлида кескир яроқ бўл.

Маърифат, нутқ билан, театр билан,
Душманни куйдирар ўт сатр билан.

Куй билан, ўй билан, ғазаллар билан,
Чўлга жон бағишлар каналлар билан

Улуғламоқ керак буюк Шўрони,
Улуғламоқ керак янги дунёни...

1970

Эркин Воҳидов

УСТОЗНИ ЭСЛАБ...

Тонг отар. Лола ранг уфқда кўзим,
Сукут оғушида тин олар қуёш.
Майин шуълаларда титраб турар жим
Зухра кипригида икки томчи ёш.
Кўкда қанот қоқмай тинч учар бургут,
Еллар тинч. Жилғалар чиқармас овоз.
Борлиқ қабринг узра сақлайди сукут,
Бир қучоқ гул қўйиб бошингга устоз!
Уфқлар қўйнида аланга бўлиб
Зулмат дунёсига ўт қўйди қонинг.
Табаррук қонингдек чечаклар униб
Чаманга бурканди Шоҳимардонинг.
Нурга қўл чўзади юксак чинорлар,
Алвон шуълаларга бурканган ҳар ёқ.
Шу тонг нурларида шафақдай порлаб
Мактаб пештоқида ҳилпирар байроқ.

1964

Абдулла Орипов

ҲАМЗА МОНОЛОГИ

Мени ўлдирдилар Шоҳимардонда
Юртимнинг қонини текин сўрганлар.
Мени ўлдирдилар, дорил замонда,
Ўзимнинг тилимда сўйлаб юрганлар.
Улар кимлар эди? Тўрвадан бўлак
Илинжи бўлмаган гадоё хурофот.
Улар кимлар эди? Ватанни лак-лак
Ақчага сотмоқчи бўлган мусовот.
Фаҳмини еб бўлган қай бир нигорон
Демишким, кўр бўлсин буткул бу дунё.
Янги йўлга кирса каттакон жаҳон,
Мен уни танисам, айбиммиди ё?
Уруш қилай десанг оллоҳ на ҳожат,
Топилар жаҳонда баҳона бисёр,
Сармойнг ушбу кун бўлганда ғорат,
Шоирга тошингни отдингми, ғаддор?
Қарадим дунёнинг ичу тошига,
Султонлар хоҳиши — Султондай қолмоқ.
Йўқ эса шартмиди юртнинг бошига
Босмачи қиронин келтириб солмоқ.
Буюк Алишерни юрган унутмай
Элнинг шони қани? Қани закоси?
Валлоҳи аъзамдан нарига ўтмай
Қанча йигитларнинг сўнди даҳоси,
Улуғбек самога интилганда тик,
Элнинг шуурига чулғаб бир рўё —
Хўкизнинг шоҳида хира пашшадек
Минғирлаган сен-ку, хурофий дунё.
Бурнинг қани деса қулоғин тутган,
Хонни хоқон деган бечора тўра
Каттакон дунёни аён эшитган
Элни бошлармиди олдинга сира.
Шўро деган сўзни мен тўқимадим,
Унинг илдизи кенг, шаҳоби катта.
Ҳаққа муҳтож инсон қадимдан қадим
Интилиб келганди унга албатта.
Не бахтки, шимолдан чиқди бу даҳо.
Шимол ишчиси ҳам қувнарди балким,
Шарқдан бориб қолса бу янглиғ сабо,

Файласуф эмасман, аскардурман чин,
Шоирман — ғазалхон аҳли турганда,
Йироқ уфқларни ўйлардим лекин
Мен «Яша Шўро»ни куйлаб юрганда.
Эй, баттол ғанимим, англаб ол рўй-рост,
Аён этсам сенга дилда ниятни.
Яшадим умримни курашчига хос,
Кураш билан топдим абадиятни.

1973

Партав

Я Х Ш И

(Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий газалига мухаммас)

Булбулга гул оғушида кошонаси яхши,
Санчилса тикан тоқати мардонаси яхши,
Ҳар жоннинг ўз исёни салимонаси яхши,
Ҳар дилнинг ўзи севдиги жононаси яхши,
Жонона ўзин севдиги девонаси яхши.

Бидъатни қора нафасингга айлабсан аё, шайх,
Инсонни жаҳолат сари судрабсан аё шайх,
Сен чин башариятга ёвуз душман аё шайх,
Тасбиҳу риё имконингдан аё шайх,
Чин бода ҳури ҳам била паймонаси яхши.

Ул ғояни ким партиямиз айлади пайдо,
Меҳнат элига бу йўлда бўлиб ҳамдаму ҳамро,
Олий маданият сари юзланди илм то,
Ишқ мазҳабида куфр эрур жаҳл ила тақво,
Донишлара зуннор ила бутхонаси яхши.

Нўш истар эсанг мақсад аёғчиси алидин,
Жаҳд ила қутул бидъату шайтон касалидин,
Сўз тингла камол аҳлини зарбу масалидин,
Минг комил ўлиб Бедил ўлонлар ғазалидин,
Ҳар даҳрни саргаштаси афсонаси яхши.

Жаннат яратиб ғоя ўти тобинда Ниёзий,
Ут яшнатиб, ўз ғояси, фикринда Ниёзий,

Партавдек ўсиб халқининг қалбинда Ниёзий,
Дўзахни писанд этмади куфринда Ниёзий,
Ҳар ўт чамани шаъмини парвонаси яхши.

1926

Музайяна Алавия

ТОЛЕИ КЎРКАМ ҚИЗЛАР...

(Ҳамза Ҳакимзодага)

Қайғу тоғи кўчмасди,
Алам ўти ўчмасди —
Ёш тўкиб қора кўзлар
Қилишганда уммонлар.

Оҳимиз тутун бўлиб,
Осмонга устун бўлиб,
Етмасди кўнгилларга
Шунча зору афгонлар.

Биз бирла баҳор йиғлаб,
Кўкларни яшин тиглаб,
Ўзин ерларга уриб
Тўкди абри найсонлар.

«Тақдир шу, — деди, — сизга,
Бўлмайдиган сира ўзга».
Даҳшатни солиб бизга
Қўрқитди у ёлгонлар.

Хуснимиз бало бўлди,
Дардга мубтало бўлди.
Сўз дерга ижозат йўқ,
Диллар тўла армонлар.

Кунини учун кул тортган,
Кулфат юкини ортган,
Кўли косов чўрилар:
«Қисмат!» дея нолонлар.

Зулматда кезарди нур;
Бўлажакмиз бир кун ҳур,
Еруғлик келар бир кун,
Дея кечарди онлар.

Талпинарди юраклар,
Курашда зўр тилаклар,
Қизил байроқ кўтарди
Бизнинг қизу ўғлонлар.

Мазлумлар кўтарди бош,
Чиқди Октябрь — қуёш,
Доҳий Ленин йўлбошчи,
Келди озод замонлар.

Қутулдик шум кечмишдан,
Парчаланди ғов-кишан.
Сўз ҳам созимиз ҳурдир,
Қувнади азиз жонлар.

Ёзди «Ҳурият маршин»,
Қутлаб эркининг қуёшин,
Курашчан устод Айни
Деди: шод бўл, ёронлар!

«Яша шўро!» деб Ҳамза,
Шеърини қилди найза:
— Эркингни берма қўлдан,
Ишла, етди замонлар!

Оналар — азиз бошлар,
Шахло кўз, қалам қошлар
Қуёшдан баҳра олиб,
— Келди,— деди,— давронлар!

Дўст бўлдик, қардош бўлдик,
Бирликда кучга тўлдик.
Қийин, чигил мушкуллар
Бўлар бизга осонлар.

Биз бахти бекамларга,
Толени кўркамларга,

Бўларди Ҳамза бўлса
Кўз уйида меҳмонлар.

Тиканларда тўлганмай,
Сочларда саргаймай,
Бахт бирла Музайянмиз,
Биз учун шараф-шонлар.

1961

Зоҳиджон Обидов

Ҳ А М З А

Қўшиқ олиб кирди жангларга,
Кураш бўлиб сингди онгларга.
Юрак қўрин тўкди эл учун,
Октябрда кулган тонгларга.

Ҳамон янграр у янгратган соз,
Нидолари ҳануз дилнавоз.
Узи севган қўшиқлар каби
Умри бўлди қисқа, аммо соз.

1962

*Улкан шоир ва
санъаткор*

Ойбек

КУЙЧИ ВА КУРАШЧИ

Мен Ҳамзани фақат бир марта кўришга муяссар бўлдим.

Билмадим, рамазон ойи эди, шекилли, Шайхантахурда тенгдошларим билан ўйнаб юрардим, тўрт-беш йигит, тўнлари беқасам ва олача, бошларида фарғона дўппи, оҳиста суҳбатлашиб борарди. Атрофдаги кишиларнинг шивирлаганларини эшитиб қолдим: «Олдиндаги йигит Қўқондан келди, қалами ўткир шоир!»

Дарҳол болалардан ажралиб, Ҳамзанинг орқасидан эргашдим. Унинг ёнидагилардан бири, қўлига ҳасса тутган, жадиднамо бир киши, эсимда йўқ, Туркистоннинг аҳволи ҳақида нималарнидир гапирар эди. Ҳассасини ерга тақ-тақ уриб борар, баъзан тўхтаб, ерни чизиб кўяр. Шоир Ниҳоний оғир хаёлда сокин борар ва орасира жадиднамо кишига луқма ташларди. Суҳбатларидан узук-юлуқ гаплар қулоғимга чатишар, аммо мен сўзларининг маъно ва мазмунига асло парво қилмасдим, бутун диққатим шоирнинг ўзида, унга термилардим, нчимда дер эдим: пешонаси кенг, кўзлари маъноли, ориқ, лекин новчароқ... Азим шоир!

Улар Шайхантахурдан қатор дўконлар ёқалаб орқа кўчага бурилдилар, мен ғоят шод, қалбим ҳислар тўлқинида, хаёлимда Ҳамзани қучиб қайтдим, ўртоқларимга қўшилдим.

Эҳтимол, 1917 йил охирларидир.

Бу вақтлар Ҳамзанинг кўп шеърлари, «Қизил гул», «Оқ гул» ва ҳоказо тўпламлари халқ орасида тарқала бошлаган эди. Мен шоирни севиб, шавқ билан ўқир эдим. Бу ажойиб шоирнинг қайноқ қалбидан узилган,

эҳтиросли шеърлар юракларга чўғдай тегар, халқ орасидаги исён ва нафратнинг, орзу ва тилакнинг ифодаси эди.

Октябрь социалистик революцияси қуёшдай барқ уриб келди. Сўнг шоир овози яна юксалди. Шеърлар булоғи очилиб кетди. Эсимда бор, талабалар шоир шеърларини, «Ишчилар уйғон», «Яша шўро!», «Ҳой ишчилар», «Биз ишчимиз» қўшиқларини шоирнинг ўз куйларида эҳтирос билан куйлар эдилар.

Ҳамзанинг шеъриятида кескин бурилиш кўзга ташланарди. Шоирнинг хонин бойларни, золимлар ва сотқинларни қамчилаб ёзган ўткир шеърлари халққа ёқар, шоир халқ тилининг ўзи, услуби қиличнинг тиғидай ўткир. Шеърлари чақмоқдай ва момоқалдироқдай қудратли. Бу рус инқилобий поэзиясига, Маяковский поэзиясига ўхшайди. Унинг ҳар бир сўзи — бир шиор, ҳар бир шеъри давр ҳайқириви эди. Ишчи синфи ҳақида ўзбек адабиётида биринчи бўлиб поэзия яратган шоир Ҳамзадир. Мен шоирнинг айниқса «Ҳой, ҳой отамиз» шеърини севардим ва ҳамиша ёд ўқирдим, болаларга ўргатардим.

Ҳамза шеърлари чуқур мазмунли, сатрлари пишиқ, қофиялари тарашланган, ҳар бир шеър мармар ҳайкал каби гўзал ва абадий.

Ҳамза уста куйчи, у шеър ила бирга куйлар ҳам яратмишдир. Куйлари ғоят самимий, халқ кўнглига яқин, халқ куйларига ёндошдир. Унинг хоҳ ишқий, хоҳ инқилобий куйларини олинг, барчаси мукамал, ёқимли, чуқур туйғуларга тўла.

Моҳир драматург Ҳамзанинг ажойиб драмалари халқнинг ҳақиқий ҳаётидан олинган лавҳалар. «Бой ила хизматчи»ни ёшлик чоғимда, эски шаҳар театрида кўрганман. Одам қалин, зал ёшлар, ўспиринлар билан лиқ тўла эди. Бутун юрагим билан, ҳаяжон билан тинглардим. Қалбимга қон, кўзларимга ёш тўлди ва юрагимга хонин боёнлар, золимлар, сотқинларга бениҳоят кучли нафрат, ғазаб тўлди. «Бой ила хизматчи» менда сўнмас из, чуқур таассурот қолдирган.

Ҳамза, эҳтимол, рус пьесаларини ўқиган, чуқур ўрганган, драматургия қондаларини яхши биларди. У ҳануз мисли йўқ драматург. Драмаларидан «Холисхон», «Майсаранинг иши», «Заҳарли ҳаёт» — ўтмиш ҳаётимизнинг ўзи.

Шоир, драматург Ҳамза адабиёт ва санъатда ажойиб бир ҳодиса. Ҳамза ўзи бир олам!

У Европа драматурглари билан баслашиши мумкин.

Ҳамза халқнинг ичига кириб, халқ юрагидаги ҳисларга ва туйғуларга ошно бўлди. Унинг айтган ҳар бир сўзи, ҳар бир шеъри халқ юрагидан чиқади дейсиз.

Шоҳимардонга икки дафъа бордим ва Ҳамзанинг қабрини зиёрат этдим. Баланд тоғлар, қудратли қоялар устида Ҳамзанинг хаёлимда тирикдай кўрар эдим. Кўм-кўк тиниқ тоғ чашмалари товушида гўё Ҳамза куйларини эшитардим. Динчи, хурофотчи хоинлар Ҳамзанинг ҳаётини кесдилар.

Унга бўлган ҳурматим, муҳаббатимнинг кичик бир ифодаси — менинг «Ҳамза» достоним.

Ҳамза туғилганига етмиш йил тўлди. Адабиётимизда драматург ва шоир Ҳамза ҳамиша тирик ва ҳамиша абадий.

1959

Комил Яшин

ДРАМАТУРГ

Ҳамза Ҳақимзода санъат ва адабиётнинг кўп жанрларида, маданиятнинг кўп соҳаларида мисли кўрилмаган энциклопедик фаолият кўрсатди. Аммо унинг халқимиз бадий тараққиётида қилган энг катта хизмати, менингча драматургиядадир. У асрлар мобайнида кўпинча, фақат фольклордагина, ибтидоий мавқеда қолиб келган миллий драматик санъатни бирдан классик даражага кўтариб берди. Драматургияга асос солибгина қолмай, унинг ҳозиргача фаол хизмат қилиб келаётган ўлмас намуналарини яратди.

Ҳамза драматургияси ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаса ҳам, мазмунан жаҳон калиссикасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Бизнинг адабиётимизда, у бутун бир даврни ташкил этади, бутун бир тарихий даврнинг барча синфий кучларини, социал воқеалари ва конфликтларини, зиддиятли ривожини тўла акс эттиради. Бу драматургиянинг хусусияти шундаки, у умуман театр санъати билан бирга туғилиб, республикада театр ва

драматик адабиётнинг ривожланиш тенденцияларини белгилаб берди.

«Бой ила хизматчи» — кескин синфий асар. Ундаги ҳаққоний синфий конфликт революцион йиллар моҳиятини, ундаги синфий кучлар характеристикасини, меҳнаткаш халқ тақдири ва истиқболини жуда тиниқ кўрсатади. Гофир кураш ва революцион воқеалар таъсирида синфий онги уйғонган, мураккаб йўл босиб ўтиб революцияга келган меҳнаткаш халқнинг типик вакили; шу билан бирга унинг ўзига хос шахсий ҳаёти, хулқи, психологияси бор.

Типик шароитда типик социал характер яратиш маҳорати Ҳамза талантининг энг ўткир томони эди. Жамила ҳам бу жиҳатдан рус классиги Островский яратган Катерина образидан қолишмайди. Жамила фанатизм ва зулмат авж олган Шарқда адолатсизлик ва таҳқирга қарши исён гулханидек ловиллаб ёнди. Унинг фожиаси кучсизлик эмас, ғазаб олови, курашнинг шу шароитга хос шакли эди.

«Бой ила хизматчи» классик трагедия сифатида тенденциоз фалсафий фикрларга бой бўлса, «Майсаранинг иши» типик комедия сифатида ҳаётий афористик деталарни, тил хазинасининг ажойиб бойликларини намойиш қилади. «Майсара»нинг сюжети кўп халқларда учрайдиган кўчма фабула бўлса ҳам, Ҳамза маҳорати, унинг ҳар бир масалага тиниқ ижтимоий қараши, халқ тили ва психологиясини гоёт чуқур билиши натижасида мутлақо оригинал ва ўлмас комедия майдонга келган.

Бу икки асар драматургиямизда трагедия ва комедия жанрлари ривож учун ўрнак ва андоза, ҳозирда ҳам битмас-туганмас манба, мактаб бўлиб келмоқда.

Ҳамза драматургияси адабиётда замонавийлик намунасидир. У ўз даврининг барча муҳим воқеаларини ҳозиржавоблик билан акс эттиради. «Заҳарли ҳаёт», «Тухматчилар жазоси», «Паранжи сирлари», «Фарғона фожиалари», «Ер ислоҳоти», «Бурунги сайловлар», «Хива инқилоби» — бу драматик асарларнинг фақат сарлавҳаларига диққат қилсангиз ҳам халқимиз ҳаётининг Улуғ Октябрь билан боғлиқ бўлган барча муҳим социал воқеалари эсга тушади. Уша вақтда театр ва драматургиядек янги, мураккаб, катта санъат қуролини такомиллаштириш билан бирга, уни бевосита революцион

халқ ишига бўйсундириш — Ҳамза Ҳакимзоданинг мисл-сиз тарихий хизмати эди.

Буюк Октябрь арафасида Ҳамзадек сиймонинг адабий-сиёсий кураш майдонига кириб келиши ўзбек халқи революцион онгининг етилганлигини кўрсатар эди.

1969

УЛҚАН ШОИР ВА САНЪАТҚОР

Оташин революционер шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўз қалбининг бутун ҳароратини, ақл-заковатини, ёрқин истеъдодини, жанговар ҳаётини революциянинг улуғ ғояларига сарфлади. У умрининг охиригача Октябрь революцияси улуғ идеялари ва Советлар ҳокимиятининг оташин тарғиботчиси ва курашчиси бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам унинг муборак номи кенг меҳнаткаш халқ оммаси қалбида ўчмас из қолдиргандир.

Уйғониш даврининг ўлмас даҳолари сингари Ҳамза Ҳакимзода ҳам бизнинг революцион давримизда шоир билан меъмор олим билан адиб, драматург билан муаллим, бастакор билан жамоат арбоби истеъдодини ўзида мужассамлаштирган сиймо эди. У Октябрь ғоялари билан қуролланиб, янги ўзбек адабиёти ва санъатининг асосини яратди, унинг янги принциплари, йўналишини белгилаб берди.

Ҳамза Ҳакимзода туғилган шаҳри Қўқонда 1911 йили камбағалларнинг болалари учун мактаб очади ва бу мактабда янги илғор усул бўйича ўзи дарс беради, дарсликлар ёзади, умумий таълим тўғрисида тинмай орзу қилади. Лекин унинг бу мақсади руҳоний ва жоҳил бойларнинг ғазабини келтиради, улар полиция ёрдами билан мактабни ёпиб қўядилар. Кейин Ҳамза Марғилонга бориб, у ерда ҳам мактаб очади. Мустамлакачи маъмурлар ва маҳаллий эксплуататорлар бу мактабни ҳам ёпиб қўядилар. Лекин Ҳамза таслим бўлмайди, ўзининг эзгу ниятларини амалга ошириш учун бошқа йўللار топади. У бу йўлда қаламни ишга солади — шеър ва қўшиқлар ёзади, янги дарсликлар тузади. «Заҳарли ҳаёт» пьесасини яратади. Буларда чор самодержавиясини ҳамда мустамлакачилик тартиботини, маҳаллий зolimларни бутун кирдикорлари билан фош қила-

ди. Лекин тескаричи қора кучлар бунга жавобан уни таъқиб қиладилар ва у юртини вақтинча ташлаб кетишга мажбур бўлади. Ҳамза Афғонистонда мағрур ва мард аҳолининг қашшоқлиги ва абгорлигини кўриб афсусланди, Ҳиндистонда оч-яланғочларнинг оҳ-нолаларини эшитиб изтироб чекади, инглиз империализмининг шафқатсиз асорати даҳшатларидан ғазабга келади. Арабистон ва Туркиядаги хор-зор меҳнаткашларнинг ўта саводсиз ва ҳуқуқсизликдан иборат турмушининг нохуш манзаралари уни ларзага солади. Шундай қилиб, Ҳамза хорижий малакатларнинг бир нечасида бўлиб, у ерларда золимлар ва келгинди империалистларнинг зулми остида эзилиб, нола чекаётган миллион-миллион аламдийдалар дунёсини ўз кўзи билан кўрди.

Ҳамза Ҳақимзода ўз юртига кўп саргузаштларни кечириб, янги жангларга, янги курашларга белини маҳкам боғлаган ҳолда қайтиб келади. У янги ўзгаришлар бўлишини кутади ва ўзининг муросасиз ижоди — шеърлари, қўшиқлари, пьесалари, нутқлари билан ана шу ўзгаришларнинг яқинлашувига ёрдам беради.

Бироқ, Ҳамза халқни зулмдан озод қилиш йўлини осонгина топиб олгани йўқ, балки ўз халқини бахт ва ёруғлик сари олиб борадиган йўлни қийналиб, кўпгина изланишлардан кейин топишга муяссар бўлди.

Чунончи, Ҳамза Ҳақимзода дастлаб халқни моддий ва маънавий зулмдан озод қилишнинг бирдан-бир тўғри йўлини маърифатда кўрган эди, лекин бундай буюк ишнинг амалга оширилиши учун маърифатнинг биргина ўзи кифоя қилмаслигига кейинчалик ишонч ҳосил қилди. Ҳамза февраль буржуа-демократик революциясини зўр хурсандчилик билан қарши олади. Чунки у ўзининг буюк орзу-армонларини ана шу революция юзага чиқаради, деб ўйлади. Шоир вақтли ҳукуматнинг реакцион моҳиятини бошда тушунмайди, лекин унинг ҳаётида шундай ҳодисалар содир бўладикки, улар Ҳамзанинг кўзини очадилар. Масалан, Ҳамза вақтли ҳукумат даврида «Кенгаш» журналинини ташкил қилиб, ўз муҳаррирлигида чиқара бошлайди, ҳатто «Ёдгори ҳуррият» номида тўплам ҳам чиқаради. Лекин унинг «Кенгаш» журнали устидан вақтли ҳукумат қаттиқ цензура ўрнатиб, шоирнинг «тилини сўзловдан, қаламини ёзувдан» тўхтатади, ўзини эса журнални ташлаб кетишга мажбур этади. Ҳамза февраль революцияси келтирган

«хуррият»нинг қамчалик пуч эканини тушуниб олиши учун унга ана шу фактнинг ўзиёқ кифоя эди.

Ҳамза ўзининг барча идеалларини Улуғ Октябрь социалистик революциясида ва Туркистонда Совет ҳокимияти ўрнатилишида мукамал кўради. У асрий қулик занжирларини парчалаб, меҳнаткашларга озодлик ва бахт-саодат келтирган Октябрь ғалабасини, Советларни овози борича завқ-шавқ билан тараннум этади:

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдирган замон!
Ишчи ўғли шухратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Ҳамза Ҳакимзода революцияга фақат жанговар поэзия билангина эмас, балки мазмуни ва шакл эътибори билан мутлақо янги драматургияси билан ҳам хизмат қилади. «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси», «Қим тўғри» пьесалари ўзбек совет драматургиясининг дастлабки ажойиб маҳсулоти эди. Зотан, ўзбек совет театрининг туғилишини Ҳамзанинг ана шу пьесаларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Революция йиллари Ҳамза Ҳакимзода учун инқилоб душманларига қарши кескин ва шафқатсиз синфий кураш билан тўла йиллар бўлди. Меҳнаткаш халқ оммаси революция шарофати билан қўлга киритган барча ютуқларини ҳимоя қилишда Ҳамза гоҳ шеърят, гоҳ публицистика, гоҳ драматургия қуролидан фойдаланади ва буларнинг барчасида ҳам авлод-авлодларга ибрат бўладиган намунали асарлар қолдиради. Бундан ташқари у Октябрь ғалабаларини гоҳ солдат шинели кийиб қурол билан, гоҳ революция минбаридан янграган оташин сўзлари билан қаттиқ туриб ҳимоя қилади.

Ҳамза Ҳакимзода ўз идеалларининг амалга ошишини Ленин партияси фаолиятида кўрди ва 1920 йили большевистик партия сафига кирди. «Бизнинг зафарларимизнинг, мақсадга етишимизнинг бирдан-бир гарови партия билан birlikдадир», — дерди Ҳамза. Унинг Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ айтган бу доно сўзлари ўзбек совет адабиёти байроғига ёзиб қўйилган.

Улуғ Ҳамза ўзининг онгли ҳаёти ва ижодий фаолиятини халқ хизматига сарф этиб, миллий маҳдудликнинг

доиралари ва чегараларини азмкорлик билан аёвсиз равишда парчалади. У А. С. Пушкин, А. Островский ва В. Маяковский асарларини ўрганди, илғор рус музыка маданияти билан атрофлича танишиб, янги куйлар басталади, рус классик драматургияси намуналари орқали театр санъатидан таълим олди. Қўшни қардош халқлар адабиёти ва санъати билан қизиқиб, Абдулла Тўқай, Собир, Абай асарларини мутолаа қилиб, тожик, туркман адабиётининг классиклари ижодини ўрганди.

Замон руҳи билан яшаш Ҳамзанинг шиори эди. Замона руҳи билан яшаш эса, унинг эътиқодича, халқ учун яшаш деган маънони билдиради. У ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, ана шу эътиқодига содиқ қолади. Ҳамзанинг бу йўли уни ўзбек совет адабиёти, санъатининг асосини яратишдек тарихий вазифани ўташ шарафига муяссар бўлишга олиб борди.

Ўзбек совет педагогикаси тарихини ҳам Ҳамза номисиз тасаввур этиш мушкул. Чунки у мактаб очиб, ёшлар қалбида маърифат чироқларини ёқди, таълим-тарбия ишларини янги тартибда олиб боришга интилди ва худди Л. Толстойга ўхшаб ўз талабалари учун бепул ўқишни жорий қилди, янги дарсликлар ёзди, буларда ҳам бадий асарларида олдинга сурган ғояларини, ёшларда олижаноб инсоний фазилатларни тарбиялашни кўзда тутди, қулликни, хўрликни, эксплуатацияни, жаҳолатни, нодонликни, лаънатлади.

Ҳамза башариятнинг асрлар давомидаги эзгу муддаолари денгизи мавжида бўрон қуши сингари чаппар урди, бўрондан дарак берди, бахт-саодат ҳақида, инсон идрокининг улугворлиги ҳамда партия билан халқ бирлигининг енгилмас қудрати тўғрисида қўшиқлар ёзиб, уларни ўз халқи билан биргаликда куйлади.

Халқ ва партия душманлари қутуриб, уни тошбўрон қилганларида у ҳатто сесканмади. Данко каби мағрур қад кўтариб, ёниб турган юрагини кўкрагидан узиб чиқарди ва унинг ўткир нурлари билан дўстларининг кўнглини нурафшон қилди, душманларнинг жирканч башарасини, қабоҳатга тўла ички дунёсини кўрсатиб берди.

Ҳамза марксизм-ленинизм ғояларини, партиявийлик принципини ўзбек совет адабиётига биринчи бўлиб олиб кирди, ўзбек социалистик реализм адабиётига асос солди.

Ҳамза адабиёт ва санъатнинг қай бир жанрига қўл урмасин, барчасида муваффақиятга эришди. У поэзия, драматургия, музика соҳасида бундай натижаларга дастлаб ўзбек классик адабиётида асрлар оша ардоқлаб келинган илғор аъёнларни янги шароитда ижодий ривожлантириш, халқ оғзаки ижодининг бемисл бой хазинасидан баҳраманд бўлиш ва ниҳоят буюк рус маданиятининг бой тажрибаларидан ўрнак олиш натижасида эришди.

Ҳамза Ҳақимзода қисқа (у атиги қирқ йилгина умр кўрган), лекин шонли ҳаётида халқни севиш, унинг душманларига қарши шафқатсиз курашиш намунасини кўрсатди. У доимо олдинга интилди, мамлакатимизда социализм ғалабасини таъминлаш учун олиб борилга курашнинг энг масъулиятли участкаларида бўлди, янги, социалистик жамият қуриш йўлида ҳатто жонини ҳам аямади.

Биринчи ўзбек халқ шоири, драматурги, бастакори, режиссёри ва улкан жамоат арбоби Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий асарлари билан бирга унинг порлоқ хотираси совет кишилари қалбида абадий яшайди.

1967

* * *

1918 йилда, тўққиз яшарли пайтимда, қўлимга илк марта Ҳамза Ҳақимзода шеърлари тушиб қолди. Ҳамзанинг номини эшитган эдим. Нималарнидир тушунгандай эдим... Ҳамза бизнинг одатдаги шоирларимизга қараганда бошқачароқ йўлда ёзарди. Унинг шеъри шарқ ғазалларига ўхшамаган, замонавий шеър эди. Албатта, мен буларни сал кейинроқ англадим... Лекин унинг шеърлари мазмунан бошқа шоирларимизникидан фарқ қилиши ўшандаёқ ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди. У инқилоб ҳақида, кураш ва ишчилар ҳақида ёзарди. Бойларни ҳайдашга чақирарди. Унинг шеърлари чойхоналарда ўқиларди.

...Бир куни муаллимимиз:— Дарсдан кейин қолинглар,— деди. Биз, бирон чатоқ иш қилиб қўйибмиз-да, деб ўйловдик.— Йўқ, ундай эмас, деди муаллим,— биз шоир Ҳамзанинг уйига борамиз. У бизни шоирнинг уйи-

га олиб борди. Ҳамзани илк бор ўшанда кўрганман. У европача кийинган экан. Муаллимимиз унга:— Мана, мухлисларингизни олиб келдим,— деди. Ҳамза бизни меҳрибонлик билан кутиб олди. Бизга шеърларидан ўқиб берди. «Ишчилар, уйғон!» ва шунга ўхшаш шеърларини ўқигани ҳали-ҳали эсимда. Кейин, бу шеърларни бизга бериб, ёдлаб олинглар, деди. Бизга рояль ҳам чалиб берди. Уч кундан кейин шеърларни ёдлаб, ўқиб бергани унинг олдига бордик. У диққат билан эшитди-да:— Баракалло. Бу шеърларни энди собиқ офицерлар уйдаги шарқий кечада ўқийсизлар, деди. Ҳамза саҳнада томошалаштирилган кўргазма уюштирди. Томошабинлардан тўн сўраб олиб, бекларнинг қиёфасини кўрсатди... Инстинировка қўйди. Бунда бойларнинг саводсиз одамларни лақиллатишларини, ёш қизларни эрга бериб юборишларини, наша чекувчи бангиларни кўрсатди. Томошабинлар завқланиб кулишарди. Шунда Ҳамза: «Нега куласизлар? Лақиллаб юрган ўзларингиз эмасми? Биз ҳаммамиз Октябр инқилобига шундай яшаб келганмиз. Чор тузумининг бизга кўрсатган каромати шу бўлди. Энди эрк замони келди. Биз ўқишимиз керак. Ҳаётимизни янгидан куришимиз лозим», деди. Кейин хор Ҳамза сўзларига ёзилган ашулаларни айтди. Айниқса, «Яша, Шўро!» катта таассурот қолдирди. Буларнинг бари мени ўзига ром қилиб қўйди. Кейин яна Ҳамза гапирди. «Босмачи, аксилинқилобчилар шаҳарларимизни ёндиришяпти. Маҳаллий инқилобчилардан ўч олишяпти. Уларни инглизлар қўллаб турибди. Босмачиларга қурол берапти. Биз Шўролар ҳокимиятини ҳимоя қилишга тайёр туришимиз керак». Кейин «Қармоқ» деган томоша кўрсатилди. «Балиқчи» қармоқ билан босмачилар, инглизлар, миллатчиларни тутди. Саҳнада инқилобчи пайдо бўлди. Улар баҳслашиб, тортишиб қолишди. Кейин яна ашулачилар чиқишди. Томошанинг энг қизиқ жойи бошланди. Сўнгра биз Ҳамзанинг қўшиқларини ўқиб бердик... Ҳаммасини айтиб бериш қийин... Лекин ҳаммаси хотирамда бор. Менда санъатга бўлган қизиқиш ўшанда туғилган бўлса керак. Санъат даврининг нафаси билан яшарди. Томошаларни деҳқонлар ва ҳунармандлар келиб кўришарди...

Мақсуд Шайхзода

ЯНГИ ЗАМОН, ЯНГИ ИНСОН

Мен Фарғонага йўлим тушиб Ҳамзаободга бориб қолсам, албатта буюк ва шаҳид (мен бу ерда «шаҳид» сўзини ҳақ ва ҳақиқат йўлида жонини фидо қилган курашчи маъносида қўллаيمان) адибнинг қабрини зиёрат этмоқни ўзимга фарз биламан. Шунда мен ҳаяжон ҳисларимни босолмай, бу табаррук хок олдида ўйларга ғарқ бўламан.

— Мана, дейман, нақадар маъноли ва ғояли бир ҳаёт йўлики, унинг эгаси ҳалок бўлгандан кейин ҳам, унинг ўлими курашимизга хизмат қилиб турибди, эскилик, жаҳолат, хурофот ва ғафлат оламига қарши, янгилик, маърифат, заковат ва тараққиётнинг мужассам ва ғолиб ҳайкалидай, балки инсон фикрининг сўнмас машъалидай узоқ-узоқлардан келаётган сайёҳларнинг кўзи олдида мужассамланиб турибди, Ҳамзанинг қабри, ўзи тинчлик жарчиси, унинг ўлими жанговар ҳаётининг давомидир!

Ҳақиқатан ҳам асримизнинг бошланғич даврида, қора ва мудҳиш кечада ақл ва маърифатнинг равшан чироғини ёққан, элдошларини инсоний эркин ҳаётга ундаб турган шоирнинг жасорати қанча таъриф этилса камлик қилади. 1911 йилда ўз шикоятини осмонга эмас, ернинг шаддод қонунларига қарши қаратган шоир шундай деб ҳайқирган эди: «Дод дерман, термулиб, кўкка боқуб йўқдур илож!»

Кейинчалик ўзининг исёнкор шеър ва драмаларида қўшиқ ва мақолаларида ҳақ ва ҳақсизлик, меҳнат ва талончилик ўртасидаги зиддият муаммосига жавоб қидираб турган Ҳамза ҳамиша инсонни, меҳнаткаш аҳлини ўйлади. Ҳамза ўзининг бутун моҳияти, йиллар бўйи пишиб келган курашчан хулқи билан, маънавий ва ахлоқий олами билан, ўз шикоят ва ҳитоблари билан совет инқилобинини қабул қилишга тамомила тайёр ва муҳайё эди. Шу ваддан у янги халқ ҳокимиятини ҳеч иккиланмасдан ўз ғоясининг мужассам программасидай кутиб олди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Ҳақимзода янги типдаги ўзбек зиёлисининг, маданиятпарвар совет кишисининг яққол ўрнаги, партиявий адибнинг ибратомуз намояндаси, коммунизм кўчасига кирган янги инсон типининг мужассам намунасидай тарихимизга кирди.

Қуннинг ҳодисаларини истиқболнинг сезгир меъёрлари билан ўлчаб олган ёзувчи кўп узоқларни кўра олди ва шу узоқ манзилларни яқинлаштиришга интилди. Ҳамзанинг орамиздан кетганига тўлган 30 йил шоир орзулари ва истакларининг нақадар тўғри ва нақадар реал эканлигини исботлаб берди ва шу билан авторнинг ўзига ҳам, асарларига ҳам ўлмаслик шарафини таъминлади.

Ҳакимзодани фақат улуғ шоиргина дейиш кифоя эмас!.. У — бастакор; у — драматург; у — муаллим; у — мураббий; у — режиссёр; у — публицист; у — редактор; у — жамоат арбоби; у — нотик; у — жангчи; у — масалнавис; у — театршунос. Хулласини айтганда, Ҳамзанинг бир ўзи, бошқа бир шаронда ўнта актив ижодкорнинг қиладиган ишини қилди, ўнта забардаст гражданнинг бажарадиган вазифасини бажарди, бир тўда бақувват паҳлавоннинг кўтарадиган салмоқдор юкини бир ўзи бақувват елкаларига ортиб, халқига тақдим этди.

Ўзбек заминида янги замоннинг илк куйчиси бўлган Ҳамза дилларда яшайди. Ҳақиқатан ҳам Шайх Саъдий айтганидай, яхши номи юртда яшаб турган мангу зот давлат эгаси бўлди. Шундай мангу давлатга, халқ муҳаббатига муяссар бўлган, Ватан аҳли миннатдорчилик гулларида боғлаб тутган гулдасталар асло сўнмайди.

1961

Абдулла Қаҳҳор

БИРИНЧИ ЎЗБЕК СОВЕТ ЁЗУВЧИСИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кўзи очилибдики, қулоғи меҳнаткаш халқ кўксига бўлган, халқнинг дардига малҳам қидириб ҳар ёнга бош урган эски ўзбек зиёлиларининг ҳалол қисмига мансуб киши эди. Эски ўзбек зиёлиларининг бу қисми Совет ҳокимиятининг моҳиятини жуда тез англади, англаб бири бу ҳокимиятни мустаҳкамлагани қўлига қурол олди, бири орзуси ушалиб халққа маърифат нурини сочишга киришди, бири катта ишларда ташкилотчилик қобилиятини кўрсатди...

Янги тузум ва янги ғоялардан куч олган ва ғайратга кирган Ҳамзани ҳамма соҳада кўриш мумкин эди.

Агар бу даврни кураш ва маърифат даври дейиш мумкин бўлса, унда Ҳамза Ҳакимзодани милтиқли пропагандист деб аташ тўғрироқ бўлади, чунки у бир қўлида милтиқ, бир қўлида эса китоб, саҳна, тамбур билан майдонга чиқди.

Ҳамза талантининг кўп томонлама бўлиши ўша даврнинг талаби ва янги ғоя бағишлаган куч, ғайрат самарасидир. Ҳамза асарларининг халққа бу қадар яқин ва суюмли бўлишига асосий сабаб унинг замон билан ҳамнафас ва халқ дилининг таржимони бўлганлигидир. Шу сабаб унинг тилини халққа ниҳоятда яқин қилди. Ҳамзагача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг халқ тилига яқин бўлган эмас.

Ҳамза бутун фаолияти, барча асарлари билан ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўзбек совет ёзувчиси бўлиб қолади.

1961

Уйғун

Ш О И Р

Ҳамза инқилоб куйчиси.

У инқилобий жанглари ўз кўзи билан кўрган, ўз бошидан кечирган, инқилоб қаҳрамонлари билан бирга нафас олган, бирга жанг қилган жанговар шоир. У ўз асарларида минг йилларнинг оҳу ноласини, қаҳру ғазабини, орзу-умидларини тараннум қилди. Унинг асарларида Жамилаларнинг фожиаси, фарёди, Ғофирларнинг қасоскор наъралари баралла эшитилди. Унинг оташин шеъри, шиорлари меҳнаткаш инсонни озодлик сари ундади.

Ҳамза ўзбек совет адабиётининг асосчиси, ўзбек совет ёзувчиларининг биринчиларидан, қалдирғочларидан эди.

Ўзбек совет адабиёти энди яралиб келаётган, ҳали батамом оёққа туриб улгурмаган, ҳали ўзбек совет адабиётининг намояндалари жуда оз бўлган, ҳаёт адабиёт олдига жуда кўп, мураккаб муаммолар қўйган бир даврда Ҳамзанинг елкасига жуда мўл, жуда катта ша-

рафли вазифалар юкланди. Ҳамза эса тарих ва жамиятимиз томонидан ўз зиммасига юклатилган мураккаб вазифаларни моҳирлик билан, шараф билан адо этди. Шунинг учун ҳам у маданиятимиз тарихида ҳам ўқитувчи, ҳам маорифчи, ҳам мураббий, ҳам бастакор, ҳам шоир, ҳам драматург, ҳам режиссёр, ҳам буюк сиёсатдон, атоқли жамоат арбоби бўлиб қолди.

Ҳамза ҳаёт ошиғи эди. У доим бир ерда истиқомат қилишни, кабинетида қамалиб ўтиришни ёмон кўрар, доимо ўлкани кезишни, халқ орасида бўлишни, халқнинг бунёдкор ишларига аралашни, халқнинг фикру зикрини, орзу-тилаklarини ўз қулоғи билан эшитишни, халқнинг ҳамсуҳбати бўлишни, мамлакатда юз бераётган оламшумул ишларни, қурилишларни ўз кўзи билан кўришни ва шу ўлкамизнинг қиёфасини ўзгартираётган буюк ишларга ўзи иштирок қилишни яхши кўрарди. Уни гоҳ Тошкентда, гоҳ Хоразмда, гоҳ Самарқандда, гоҳ Қўқонда, гоҳ Андижонда, гоҳ Шоҳимардонда кўриш мумкин эди. Шу юришлар, шу учрашувлар, шу юмушлар натижасида, ҳаётий илҳом билан ёзилган шеърлар халқнинг юрагига бетўхтов йўл топа олар эди. Ҳамзанинг шеърий ижоди бой, ширали, ранг-баранг, кўп қиррали, унинг ифода кучи зўр.

Шоир янги ҳаёт қуриш — коммунизм ишларига астойдил, бутун имконияти, бутун қобилияти, бутун илҳоми билан киришди. Унинг фикри теран, қалби оташин, қалами ўткир, илҳоми жўшқин эди. У сўнги дамга қадар жанговар қаламини қўлидан қўймади. У янги ҳаёт йўлида, чўлларга сув, саҳроларга чирой, боғларга шарбат, чаманларга гул бериш учун олиб борилаётган жангларда жанговар аскардай ўз постида ҳалок бўлди. Уни ўлдирганлардан, қора ниятли ёвузлардан, парпираб чиқиб келаётган, оламга эзгу нур соча бошлаган инқилаб қуёшини тўсмоқчи бўлган кўршапалаклар, ўтмишнинг ахлатларидан ному нишон қолмади. Аммо Ҳамза тирик! Унинг муқаддас номи халқимизнинг тилида! Минглаб ёш авлод ўқийдиган мактабларда, мингларча замондошларимиз яшайдиган ажойиб кўчаларда унинг номи бор. Қолхозлар, совхозлар, хиёбонлар, боғлар, қишлоқлар унинг номи билан аталади. Унинг китоби халқимизнинг қўлида!

Замонамизнинг улуғ, энг табаррук шоирлари қато-

рида Ҳамзамизнинг асарлари озодликнинг, дўстликнинг, тенгликнинг, қардошликнинг, ҳақиқат тантанасининг эзгу ифодаси ўлароқ абадулабад янграб туражак.

1969

Собир Абдулла

У С Т О З

(Эсдаликлар)

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳамфикр, тенгдош дўстлари Ҳамзахон деб атасалар, шогирдлари Ҳамзахон ака, деб атар эдилар. Ҳамзахон ака жуда серҳаракат, жонкуяр, оқ кўнгил ва меҳрибон зот бўлиб, иш устида гоҳ асабий, гоҳо дўстлар гурунгида хушчақчақ кайфиятда қўлига танбур олар, ўзи басталаган «Сайдинг қўябер сайёд» куйини чалиб Фурқатнинг шу ғазалини аста замзама қилар, Ҳамзахон акага эргашиб, аҳли суҳбат бу қўшиқни баланд овоз билан кўпчилик бўлиб куйлар эди.

Ҳамзахон акани узоқдан биладиган баъзи кишилар «Ҳамза жуда инжиқ, жаҳли тез, гап кўтармайдиган одам эди», дейдилару унинг «инжиқ»лик сабабларини айтмайдилар. Ҳолбуки ўша оғир йилларда Ҳамзахон ака бошлаган муҳим ва муқаддас вазифаларнинг уддасидан чиқишда бир неча Ҳамзахон озлик қилар эди.

Ўзбекистон Фанлар академияси қошида бундан кўп йиллар олдин тузилган Ҳамза Ҳакимзода доимий комитети бўлгандан бери муваффақиятли иш олиб бориб, айниқса ҳар йили устоз туғилган — олтинчи март кунини гоҳ Тошкентда, гоҳ областларда ўтказар, Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижодига оид қатор илмий докладлар ўқилиб, ўша ердаги Ҳамза Ҳакимзодани яхши биладиган кишилардан хотиралар тингланар эди.

Бундай тантаналардан бири 1967 йилда Фарғонада жуда кўпчиликнинг иштироки билан ўтган бўлса, 1968 йил мартада бундай йиғилиш Хоразмда кенг кўламда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг тўйига айланиб кетди. Икки кун давом этган бу илмий йиғилишда Хоразмнинг кекса педагоглари, қалам аҳллари ва санъат-

корлари минбардан туриб, Ҳамза Ҳакимзода 1923 йилларда Хоразмга келиб, санъат тўғараклари ташкил қилганлиги, қишлоқларда мактаб очиб ўз атрофига энг яхши маърифатпарвар кишиларни тўплаганлигини тўлқинланиб сўзлаб бердилар.

Хонлик зулмидан янги озод бўлган, инқилоб қуёши бошидан эндигина партав сочиб, кўксига офтоб теккан ёш Хоразм ҳам ана ўша йилларда биргина Ҳамза эмас, ўнлаб Ҳамзадек кишиларга ташна эди. Машаққатли йўл босиб, хоразмлик қариндош-уруғларга ҳамдард, суянчиқ бўлган, ундан ўтиб қардош қорақалпоқ элида ҳам мактаб очиб, озодлик алифбесидан ёшларга сабоқ берган шу кекса маърифатпарварлар, «Ҳамза бизнинг ҳам устозимиз», деб фахр билан айта олдилар.

Ҳамза Ҳакимзоданинг дўстлари, шогирдлари кўп бўлган. Аммо ўзи туғилиб-ўсган она шаҳри — Қўқонда дўстлари, шогирдлари ундан ҳам кўпроқ бўлиб, бу дўстлари ва шогирдлари устоз билан бирга ишлаганлари сабабидан, Ҳамзахон аканинг кўп қиррали, жўшқин фазилатларини ҳар доим хотирлайдилар ва ўзаро сўзлашадилар.

Қишки театр биносини қуриш учун бошланган халқ ҳашарида гоҳ меъморлар бошлиғи, халқ тўпланган катта митингда шеър ўқиб, нутқ сўзлаб, кўнгилли актёрлар суҳбатида янги ёзилган пьесаси ҳақида маълумот берар эди.

Айниқса, театрга яқинроқ Фишткўприк биқинидаги Маҳмуд «тараша»нинг шинам болохонаси Ҳамзахон ака учун доимий истироҳатгоҳ бўлиб, Ҳамза ака севган «қобили шўрво» Маҳмуд «тараша» декчасида қайнаб, икки кишига мўлжалланган бўлар, шу вақт дўстлар, шогирдлар бирин-кетин кириб келишар, уларнинг келишлари гарчи Ҳамзахон акага хуш келса ҳам, улардан койинган бўлиб, ўшқирарди:

— Мани бир нафас тинч қўясанларми-йўқми?..

Дўстлар осонгина жавоб қайтаришарди.

— Сизни тинч қўймаймиз, сизни тинч қўйиб, биз тинчимаймиз, биз бўлмасак ўзингиз ҳам тинч дам ололмайсиз...

Совет маданияти, санъатини яратиш, тарғиб қилишда Ҳамза Ҳакимзода оромсиз тунлари, фароғатсиз кунларини сарф қилиб, янгича шеърят, янгича санъат яратади ва яратувчиликнинг биринчи байроқдори бўлди:

Бўлиб саф-саф, азиз устоз
изингда,
Қаламкашлар эмасмиз оз,
изингда,
Бири пьеса ёзиб сендек, бири
шеър,
Бири куйга бериб пардоз,
изингда...

1927 йил ёзи, Ҳамзахон ака Шоҳимардонга жўнаш олдидан «Янги Фарғона» газета редакциясидаги дўстлари билан хайрлашиш учун кирган эди. Мен ҳам шу газетанинг ҳажвий «Чиғириқ» бўлимида ишлар эдим. Мени эргаштириб, Ёғбозори томон юрди ва шу гузар чорраҳасидаги чойхонада битта чой ичиш учун тўхтадик.

Чойхона чорпояси рўпарасида бир бола кишиларнинг этик, ботинкасини ёғламоқда, бўш вақтларида икки чўткасини яшикка уриб, Ҳамзахон аканинг «Ҳой-ҳой отамиз, тошни кесар болтамиз»ини куйламоқда эди. Ҳамзахон ака завқланиб, туриб борди, этик ёғлатиш баҳонасида болани гапга сола бошлади:

— Музика мактабида ўқишни хоҳлайсанми?

— Мен ўқисам, онамни ким боқади?

— Музика мактаби жой берса, овқат берса, онангни ҳам шу мактабга ишга жойлаб қўйсак-чи?

— Ундай бўлса майли, ўқийман!..

Ҳамзахон ака боладан қатъий ваъда олгандан кейин ўрнига келиб ўтирди ва бир қоғозга ёзиб бўлиб, хатни менга узатди:

— Буни эртага Мирзоидга элтиб топшир (Мирзоид Мироқилов Фарғона музофот сиёсий маориф бўлимининг мудирини бўлиб, у йилларда музофот маркази Қўқон эди). Бу болани кечиктирмай, онаси билан музика мактабига жойлаштирсин!

Эртаси хатнинг мазмунидан воқиф бўлган Мироқилов Ҳамза Ҳакимзода илтимосини бажаришга киришди: етим бола Саламон Евдаки ўғли музика мактабига жойлаштирилди.

Орадан 30 йил ўтгач, 1957 йилда атоқли режиссёр Музаффар «ота»ни ёнимга олиб, Ҳамзахон аканинг «Майсаранинг иши» комедиясини опера либреттосини ёзишга киришдим. Москвада ўтадиган адабиёт ва санъат ўн кунлигида бу асарни кўрсатиш мақсадида талант-

ли композитор билан шаҳардан ташқари боққа чиқиб ишлай бошладик.

Композиторнинг баъзи ҳаракатлари ўша, Ҳамзахон ака ташаббуси билан музика мактабига жойлашган болага ўхшаб кетар эди. Суриштириш натижасида Сулаймон Юдаков ўша бола бўлиб чиқди! Гарчи, Юдаков ўз тарбия кунандасини яхши эслай олмаса ҳам, «Майсаранинг иши»га муносиб музика яратишда устоз ишончини оқламоқда, «қарзи»ни узмоқда эди.

Ҳамза Ҳакимзода чинакам етимлар мураббийси, ўз вақтида ота-онасизларнинг пуштипаноҳи бўлган, олижаноб инсон сифатида ҳам ўз номини абадийлаштирган устоздир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий тарбиясида ўсиб, улғайиб, фан, маданият ва санъат камолотининг чўққиларини эгаллаган, улуғ замонамизнинг муносиб кишилари бўлиб етишган олимлар, шоирлар, фозиллар, санъаткорлар кўпчилик бўлиб, даъвомизнинг далили учун республикада таниқли олим, Самарқанд университетининг профессори Улуғ Турсунни рўкач қилиш кифоя.

Устоз Ҳамза оз яшади, йигитликнинг энг қирчиллама даври — 40 ёшида янгилик душманлари томонидан қурбон қилинди, аммо у йигирма йил мобайнида ўлмас асарлар яратиб, улардан ўзига ҳайкаллар ясади, ўз меҳрмуҳаббатини авлодлар қалбида абадийлаштирди, ўзидан кейин ишини давом эттира оладиган қатор-қатор Ҳамзалар қолдирди.

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети, Ўзбекистон ҳукумати устоз Ҳамза номини абадийлаштириш учун, Ҳамза номида Мукофот таъсис этилишини мувофиқ кўрдилар. Бу олий мукофот Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг номини яна ҳам улуғлади, катта хизматлари эвазига уни ўлмас сиймолар қаторига қўшди.

1969

* * *

«...Газета, журналларда шеърларингни ўқиб, жуда хурсандман! Арузда янги замонни янги иборалар билан силлиқ куйлаётган ёшлардан бири бўлиб танилмоқдасан. Бироқ, афсусланадиган ерим шундаки, халқимизнинг

кўпчилик қисми ҳали саводсиз, чаласавод! Саводликлари ҳам шеърларимизни газета, журналлардан ўқиб, магизини чақиш, завқланиш савиясига эга эмаслар!

Агар шеърларим ҳаммага баравар етиб борсин, ҳамма «ўқисин», десанг, қўшиқ ёз! Қўшиқни саводсиз ҳам, кўзи ожизлар ҳам эшитади, ҳузур қилиб борасан, халққа таниласан, яхши қўшиқ халқ мулкига айланиб кетади! Газета, журнали бўлмаган қоронғи замонда яшаб, ижод қилган Муқимий, агар қўшиқ ёзмаган бўлганда, ундан бу вақтгача бир-икки ғариб баёздан бўлак ному нишон қолмаган бўлур эди...»

Ҳамзахон ака Андижондан келган куни йўл-йўлакай «Янги Фарғона» газета редакциясига кириб, дўстлари билан кўришди-ю, шошиб турганини ҳам унутиб, шахмат суришиб кетди, шахматдан бўшагач, шойи қийиққа тугукли тўн ва қоғоз папкани менга қўлтиқлатиб, бирга йўлга тушдик ва Фишткўприкка етгунча юқоридаги сўзларни менга айтиб, гўё бундан кейин қўшиқ ёзишим учун «оқ фотиҳа» бердилар. Фишткўприкка етгач тугунчани Маҳмуд «тараша» ҳужрасига қўйиб, яна гузарга чиқдик:

— Юр!.. Ман сани ажойиб санъаткорлар билан таништириб қўяман, санга улар ҳаммавақт керак бўлишадил!..

Хўп деб, мураббийга эргашдим, озгина юриб, «Қамолқози» мадрасасига кириб бордик, Муҳитдинқори Ёқубов қучоқ очиб кутиб олиб ичкарига бошлади, гилам тўшалган кенг дарсхонада кўпчилик санъаткорлар жам эдилар. Улар Ҳамзахон акани тўрга ўтказдилар, суҳбатга жон кириб, улар билан Ҳамзахон ака яйраб, очилиб суҳбатлаша бошлади. Бир-иккиларини таниган бўлсам ҳам, кўпчиликларини танимай, пойгада қимтиниб ўтириб, суҳбатга қулоқ солар эдим. Суҳбат давомида ҳаммаларини таниб олдим.

Юзи чўзиқроқ, новча, серзавқ одам Тошкентдан Қўқонга келиб кичик саҳна асарлари ёзаётган, машҳур «Ҳалима» пьесасини муаллифи Фулом Зафарий, бирлари андижонлик танбурчи Муҳитдинхожи, яна бири Ҳайитохун деб ном чиқарган танбурчи ва санъаткор, унинг ёнидаги думалоқ, чиройли одам андижонлик ҳофиз Беркишбой Файзиев, қолган иккилари менга таниш. Уларнинг бири Аҳмаджон меҳтар — қўшнаичи ва иккинчиси Абдуқодир найчи эди.

Биз ёш қаламкашлар учун жуда тансиқ бўлган бу санъат анжумани менда катта таассурот қолдирди. Қўшиқ ёзишга бўлган мендаги мойиллик шу куниеқ куртак ёзиб, шу кеча уйга қайтгач, ёзиш шавқида тўлғона бошладим.

Ҳамзахон ака труппаси тарқалган бўлиб, ундаги актёрлардан бир нечалари Тошкентга, Карл Маркс номидаги театрга, бир нечалари Андижон театрига кетиб, Қўқонда шу труппа асосида Ҳамза номидаги комсомол ёшлар труппаси ташкил этилди. Ҳамзахон аканинг тавсияси билан каминани шаҳар комсомол ташкилоти шу театрга штатсиз «адабий эмакдош» қилиб белгилади. Энди қўшиқ ёзишдан кўра мураккаброқ бўлган поғонада, яъни шу ёш театр учун саҳна асари ёзиш иштиёқида яшай бошладим. Ғулом Зафарийдан пьеса ёзиш қондаларини ўрганиб кичикроқ комедия ёзишга киришдим.

Бошланган пьеса мавзуи қалтисроқ бўлиб, шаҳар ижрокомига ногаҳон жойланиб олган маданиятсиз, худбин, айниқса, мухбирларнинг ашаддий душмани бўлган бир шахсни фош қилар, унинг замонага номуносиб хатти-ҳаракатларидан кулар ва нафратланар эди.

Пьесса тайёр бўлса ҳам, уни ўқиганлар «мулоҳаза»лар билан бош чайқаб, саҳнага қўйдириш жавобгарлигидан ўзларини тортар эдилар. Ана ўша, «дўппим тор келган» вақтда устоз Ҳамза менга керак эди! У кишининг Қўқонга келишларини тоқатсизлик билан кутар, ҳар кун Маҳмуджон ака болохонасидан хабар олар эдим.

Мураббий келганларидан хабар топиб, Фишткўприкка чопдим. Ҳамзахон ака Маҳмуд «тараша» ҳужрасида елкаларида тўн, танбур сошлаб ёлғиз ўтирар эдилар. Қайноқ кўришдик, асар ҳақидаги арзимни эшитиб, пьесани варақлай бошлади ва уни кўздан кечириб туриб, сўзлади: «Хўп хатинг бор, Собир!.. Хушхатликда Қўқонда Шермат Карвондан кейин сан турасан!..»

Ҳали пьесага ўтмай туриб бўлган бу юксак илтифотдан беҳад қувониб кетдим. Чунки «рандо» пирода янги араб алифбесини шикаст ёзишда, Ҳамза аканинг энг яқин дўсти, камтарин коммунист, ҳаттот Шермат ака Карвоновга тақлид қилиб, хушхатликда ўзимни шу кишининг шогирди бўлишни орзу қилар эдим. Шу пайт мураббий менга хўмрайиб бундай деди:

— Фарзанд кўрган йигит, унга исм қўйишни ҳам билиши керак!.. Шу ҳам пьесанинг исми бўптими?.. «Мух:

бирга ҳужум» эмиш-а!.. Бу газетанинг тўртинчи бетида чиқадиган оддий хабарнинг сарлавҳаси-ку! Қаламингни бер!..

Авалда юрагим шув этиб, орқага тортиб кетган бўлса ҳам, кейин ўзимни босиб олиб, қаламни узатдим. Мураббий қаламни олиб, асар номини ўчирди-да, овоз чиқариб ёза бошлади: «Отилмаган сопқон!..»

Ҳамзахон акадан «қолдириб кет, ўқиб қўяман», деган ёқимли сўзни эшитиб, уйга қайтдим. Эртаси келиб устозга рўбарў бўлдим. Асар ҳақида илиқ ва самимий, мураббийларга хос бўлган маслаҳат ҳам тадбирларни эшитиб, бошим осмонга етди:

— Савол ташлаган жойларимни қайта кўриб чиқ. Асар қаҳрамонлари аниқ шахсларга боғланиб қолмаслиги учун исмлар умумийлашмоғи, шаҳар ҳам ноаниқ бўлмоғи шарт. У вақтда ўзини саҳнада кўрган салбий қаҳрамонинг доғда қолади, нафаси ичига тушади, санъатнинг сеҳргарлиги, саҳнанинг адолати олдида руҳан тиз чўкади ва ўз хатоларини ўз виждони амри билан бўйнига олади! Агар бўйнига олмас экан, яна худбинлик қилар экан, ўзидан кўрсин! Уни янги ҳаёт кишилари суд қилишлари лозим бўлади!..

Иш бошланглар! Гулом Зафарийга яна тайинлайман, санга яқиндан ёрдам беради, унинг муваффақиятли чиқиши учун ёрдами тегадиган бошқа ўртоқларга ҳам тайинлайман! Биринчи қадамингда муваффақият санга ёр бўлсин!..

* * *

Роллар тақсимланди. Ҳаммаси бўлиб 8 киши иштирок этадиган бу 3 кўринишли комедия, «Отилмаган сопқон» («Мухбирга ҳужум»)даги ижобий қаҳрамон роли артист Умархон Қодиров, салбий қаҳрамон роли артист Умаржон Абдуллаевга берилди. Ёзлик бинода қизгин репетиция бормоқда. Асар ёд бўлгани учун суфлёрлик ҳам ўзимга юкланган эди.

Май байрами тантаналари ўтиб, ошиққан кечамиз — 5 май ҳам яқинлашди. Афишалар чиқди, таклифномалар тарқалиб, ёзлик театр одамлар билан тўлди. Биринчи қўнгироқ жиринглаб, парда очилишига оз қолди. Аммо, бош ролни ўйновчи Умархон Қодиров йўқ эди. Уйига қидириб борганлар Умархоннинг узоқ қишлоққа кетга-

ни, қайтмагани ҳақида хабар олиб келдилар. Бу ролга бошқа ҳеч ким тайёр эмас!

Ортиқ бўғилган Ғулом ака мени гримхонага бўғиб олиб кириб, гириб қилишга шошилди:— Бу роль фақат санга ёд! Ўзинг бу ролни Қодиров бўлиб ижро этасан!.. Бош товласанг ўзингдан кўр, биринчи асаринг муваффақиятсизликка учрайди, ўзинг учун яхши бўлмайди!..

Бу ҳақ гап эди! Бу ролни ҳаяжон, қўрқув аралаш бажардим. Томошабин мени Қодиров деб қабул қилди. Эртаси кўчада Умархон Қодировни кўрганлар унинг «Йўқ, мен эмас эдим!» дейишига ҳам қарамай яхши ижрочиликда табрикладилар.

Орадан бир-икки ой ўтгач, мураббий — Ҳамзахон акага бу асарнинг саҳнага қўйилганлиги, асар муаллифини бош ролни бажаришга мажбур қилган сабабларни ўртоқлари сўзлашиб берган эканлар, кўришганимизда Ҳамзахон ака самимият билан елкамга җоқиб табриклади ва бундай деди:

— Бу мактабни биз жуда кўп бошдан кечирганмиз, ука! Мени роль ўйнамаган дейсанми? Сен-ку, бош ролни ўйнабсан, мени массовкага чиқишга ўртоқлар мажбур қилишар эди! Шунингдек, бу янги асарнинг туғилиши она тўлғоғига ўхшайди! Биринчи фарзанд билан қутлайман!.. Энди сенга оқ йўл!..

* * *

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий фақат драматургларга, шоирларга, бастакорларга оқ йўл кўрсатган мураббий, устоз бўлиб қолмай, жуда кўп истеъдодли ёшларни билим, фан чўққиларига етиб боришлари учун оқ йўл кўрсатган донишманд устоз ҳам эди.

Бу ерда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг тарбиясини кўриб, илм-маърифат юксакликларини эгаллаган қатор-қатор олимларнинг мўътабар номларини бир-бир санаб ўтирмасдан, устознинг энг яқин шогирдларидан бири, профессор Муҳаммаджон Қориевдан умидворманки, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақида, ўз илиқ хотираларини ёзар

Мураббий Ҳамза Ҳакимзодага бағишлаб кўлгина шеър ва қўшиқ ёзганлигим билан фахрланаман. Рухсат берсангиз, «Фарғонадан Ҳамзаободгача қўшиқ айтиб» мухаммасимдан сўнгги бандини ўқиб берсам:

Тузиб гулдасталар эл боғидан,
устозга элтармен,
Кўнгиллар торини, тори узилган
созга элтармен,
Баланд авжим қаноти синган
ул шаҳбозга элтармен,
Элимнинг ҳурматин ул то абад
эъюзга элтармен,
Баҳор айёми, Собир,
Ҳамзаободдан қўшиқ айтиб.

1969

* * *

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий Андижонга бориб, труппа ташкил қилди, «Шарқ кечаси» номи билан кечалар ўтказди. Бу катта ишлар, шубҳасиз, Андижоннинг ёш интеллигентларига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Бунинг яққол мисоли қилиб, атоқли драматург Комил Яшинни кўрсата оламизки, у ҳам Ҳамза Ҳақимзоданинг тарбияси ва таъсирида адабиёт майдонига қадам қўйгандир.

Ҳамза Ҳақимзода жуда жонсарак, меҳрибон, ташкилотчи киши эди. Ҳамза яшаб, ижод қилган йилларда шаҳар ва қишлоқларимиз қуролли душманлар чангалидан эндигина озод қилинган ва қисман ерлар душмандан озод қилиниш олдида турган оғир йиллар бўлиб, халқимизнинг кўпчилиги саводсиз, маданиятсиз, қолоқ, қуролсиз: ички душманларга қарши, совет матбуоти, совет санъати ва адабиёти кескин кураш очган бир давр эди. Ҳамза Ҳақимзода жўшқин куйлар ижод қилиш учун пианино йўқлигидан ўзи оқ тунукадан пианино ясаганлиги бизга маълум.

Ҳамза Ҳақимзода ана ўша оғир шароитларда кўкрак кериб мардона ижод қилган санъаткор ва педагог эди, бошига қилич келса ҳам рост сўзи ва ҳаққоний даъвосидан қайтмайдиган курашчининг сўз ва «ахлоқи» баъзиларга ботмас эди. Шунинг учун баъзилар уни қийнар, руҳан эзар ва унинг ўлмас асарларини саҳнадан суриб ташлашга уринар эдилар.

1928 йил, ноябрь ойининг биринчи кунларида «Янги Фарғона» газетаси редакциясига Ҳамза ака «Октябрь революциясининг 10 йиллигига» сарлавҳали узун бир

шеър олиб келиб, ўқиб берди. Редакциянинг масъул ходимлари газетанинг байрам сонига бу шеърни беришга ваъда бериб, олиб қолдилар. Лекин «бу шеър катта, газета ҳажмига тўғри келмайди» баҳонаси билан газетанинг байрам сонига босмадилар. Байрам ўтгач, Ҳамза ака яна редакцияга кириб келганда, унга юқоридаги баҳонани пеш қилдилар.

Шунда Ҳамза аканинг бир жумла сўзи ёдимда қолган эди:— Босилмаслигига сабаб, унинг узунлиги эмасдир, балки унинг сатрларидаги ачиғлиги бўлса керак!..

Устоз бу шеърни қайтариб олиб, «бу, сенга эсдалик! Сақлаб қўй!» деб менга топшириб чиқиб кетди. Бу шеър мактаб дафтарида гунафшаранг қалам билан араб имлосида ёзилган эди.

Ҳамза акани энг охирги учратишим, у ҳалок бўлмасдан икки ой олдин, баҳор бошларида, Қўқоннинг «Ёғ бозори» гузарига бурчак чойхона олдида бўлди. У вақтда мен ҳам Самарқандда, «Муштум»да ишлар эдим. Ҳамза ака чойхона олдида этик мойлаётган экан, сўрашдик, битта чойни бирга ичишгунча фурсат орасида сўзлашдик; у анча паришонхотир, диққат ва камгап эди: охирги пьесаси бўлмиш «Қора соч»нинг музикасини Шоҳимардонга қайтиб бориб тамомлаши, унинг бир қўшиги «Отин бибижон» ҳозирдан Қўқонда, халққа тарқаб кетганлиги ҳақида сўз борди, ёзда, отпусқада мени Шоҳимардонга таклиф қилди, хайрлашдик. Ҳамза ака Фишткўприк, Маҳмуд «тараша»нинг ҳужрасига томон, мен Янги Чорсув томонга кетдим. Бу кўришим устозим билан энг сўнгги учрашишим бўлди.

Кўп ўтмай Ҳамза ака Шоҳимардонда шайхлар томонидан тошбўрон қилиниб ўлдирилганлиги ҳақидаги қора хабар Самарқандга етиб борди, мен Қўқонга келиб, энди устозни эмас, унинг ваҳшиёна ўлдирилганлиги ҳақидаги фото кўргазмани шаҳар боғида кўриб, қаттиқ газабландим ва қайғурдим.

Ҳамза Ҳакимзода ўлдирилганда уни кўмиш учун ҳукумат комиссиясига раис бўлиб борган, Ҳамзанинг энг яқин дўсти Қора Маҳсум Юсуповнинг ташаббуси билан ташкил этилган бу кўргазма ҳамон-ҳамон менинг кўз олдимда туради.

Юсуповни 1943, Улуғ Ватан уруши йилида Тошкент почтаамтида учратиб, узоқ сўзлашишга тўғри келди: Юсупов мени жуда яхши танир ва мени дўсти Ҳамза

Ҳақимзоданинг содиқ шогирди сифатида ҳурматлар эди. Биз бир соатлик суҳбатимизни фақатгина Ҳамзани эслаш билан ўтказдик. Шунда у киши мени урушдан кейин Бокуга боришга, уйга меҳмон бўлишга таклиф қилиб, ўзида сақланаётган Ҳамзанинг кичик танбури ва қўл ёзмаларини беришга ваъда берди. Юсунов ўша йилларда Озарбайжон ССР пахтачилик министри бўлиб ишлар эди. Афсуски, Улуғ Ватан уруши йилларида бу ҳурматли киши вафот этиб кетганлиги хабарини эшитдим.

Ҳамза Ҳақимзоданинг жаҳонгашта кишилигини яхши биламиз, Ҳамза Шарқ мамлакатларининг кўпида бўлганлиги ҳақида ҳам кўп гап эшитганмиз. Мана шу эшитилган гаплар қаторида унинг Ҳиндистонда бўлиши, оғир пайтларда у ердан ўзига бошпана ва меҳрибон ота топиб олиши, анча қизиқарли ҳикоядир.

Араб мамлакатларини ёлғиз кезган Ҳамза, мана шу ёлғизликда Ҳиндистоннинг Деҳлисига кириб келди. Чарчаган, толган, чўнтагида ақчаси қолмаган ёш мусофир Деҳли кўчаларида тентираклаб, аллакимни қидирар ва кўлидаги адресни кўрсатар эди.

Ҳамза истаган адресни топиб, сарой дарвозасидан кириб борар экан, ходимлар унинг йўлини тўсдилар:

— Тўхта! Мусофир йигит! Сен ўзинг кимсан? Агар даволаниш учун келган бўлсанг навбатга ёзил! Ушанда ҳам, сенга бир ойдан кейин навбат келади!

Сарой хўжасининг ёнига кириш анча мушкуллигини пайқаган Ҳамза, остонада ўтириб, форс тилида хат ёза бошлади: «Жаноб, улуғ ҳақим! Ассалом! Мен, Туркистоннинг Хўқанд шаҳридан келдим, шогирдингиз Ҳақимчанинг ўғлиман, сиз билан учрашиб, отамнинг саломини етказишга ижозат берарсиз, деб умид қиламан. Шогирд-баччангиз Ҳамза».

Бу ҳашаматли саройнинг эгаси ҳинд халқининг машҳур табибхозиғи бўлиб, унда шифоланиш учун бутун Шарқ мамлакатлари, Англия ҳамда Франциядан пулдор кишилар келар, меҳмонхоналарда ойлаб унинг қабулини кутар эдилар. Ҳамзанинг илтимос хатини ўқигандан кейин, табиб ўз даргоҳига Ҳамзани чақириб олди, қучоқлаб, пешонасидан ўпиб, ўз фарзандларига таништирди ва бошпана берди.

Ҳамза Ҳақимзоданинг отаси ҳам Қўқонда машҳур табиб эди, ёшлигимизда ота-оналар «Ҳақимча табиб

фалончининг оғир касалини тузатипти!» деганларини кўп эшитган эдик.

Ҳакимча жуда ёшлигида Ҳиндистонга бориб, машҳур ҳинд врачлари қўлида ўқиб, тарбияланади. Ҳамза ўз ватани Қўқонга қайтар пайтида устози жуда кўп қимматбаҳо дорилар совға қилган, уларнинг энг ноёби бир халта мўмиедир.

Ҳамза бир халта мўмиени ва бошқа совғаларни олиб Қўқонга, отаси ёнига қайтди. Бу қайтиб келишдаги унинг қалбида туғилган туганмас таассурот ва қувончлар фақат қимматбаҳо совғалар туфайли бўлмай, балки унда туғилган дўстлик ҳислари эди.

Ҳамза бу узоқ ва таъсирли саёҳатда Шарқ халқларининг аянчли ҳаёти билан, унинг мунгли музыкаси билан яқиндан танишган эди.

Улуғ Октябрь революцияси Россия осмонидан собиқ Туркистон ўлкасига ҳам шуъла сочди, қардош халқлар қаторида ўзбек халқи ва унинг музыкаси ҳам озодлик шуъласи остида нафас олди. Ҳамза Ҳакимзода озод ўзбекнинг биринчи талантли композитори, шоири, режиссёри сифатида революцион чақириқ билан ёш интеллигенция олдига тушди, унинг шеърлари, музыкаси советлар Ўзбекистонининг янгроқ, революцион қўшиғи бўлиб озод ўлкамиз кўкида жаранглади.

* * *

Мен бу йил Қўқонда бўлганимда, Ҳамза ака туғилган ҳовлига кириб, у ерда ташкил этилган кичик музейни завқ ва ҳаяжон билан кўздан кечирдим. Музей очиб, катта иш қилинган. Лекин музей ҳали анчагина камбағал, Ҳамзанинг ранг-баранг, бой маънавий ҳаёти, кураши, ижодига нисбатан булар дарёдан бир томчи.

Ҳар нарса ўз вақтида бўлгани яхши деганларидек, бошланган катта ташаббусни бўшаштирмасдан, музейни тўлдириш, бойитиш, чинакам Ҳамза Ҳакимзода музейига айлантириш керак. Ҳамза ёдгорликларини қунт билан излаб топиш, топиб берганлар учун мукофот ажратишда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи, Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти, қолаверса Қўқон шаҳар совети бунга ташаббускор бўлади, деб ишонамиз.

Юқорида ҳикоя қилинган Қора Маҳсум Юсуповнинг Боқудаги оиласи қўлида қолиб кетган бир сандиқ Ҳамза

қўлёмаларини, унинг оиласи билан алоқа боғлаб, қайтариб олиш Ҳамза Ҳакимзоданинг 70 йиллигига муносиб совға бўлар, деб умид боғлаймиз.

1959

* * *

Қўқон вокзали. Ярим кеча. Перрон одамлар билан гавжум.

Қомати тик, оппоқ соқоли ўзига ярашган, гарчи андак оқсоқланса ҳам юришида йигитлик салобати йўқолмаган бир кексани танигандек бўлдим ва тахмин билан отини айтиб чақирдим.

— Камолхон ака!..

— Тошкентга қайтпасизми, мулла Собиржон!..

— Қайтаяпман. Хўш, ўзингизга йўл бўлсин, Камолхон ака?..

— Биз ҳам Тошкентга! Саломатлик бўлса эрта бу вақтда яна шу поездда бўламан...

— Мунча шошилинч?.. Озиб-ёзиб Тошкентга борасизу бир-икки кун ўйнамай яна қайтишингиз қанақаси?!

— Мен Тошкентга тез-тез бориб тураман. «Пахтакор» эртага фалон команда билан бел олишар эмиш!» деган хабарни эшитган кеч, белимни маҳкам боғлаб, вокзалга чиқиб қолганимни ўзим ҳам сезмай қоламан.

— Телевизор йўқми? Ёки...

— Телевизорингиз бизни қаноатлантириб кўрсата олмайди, мулла Собиржон! Чамамда сиз футболга унча қизиқмайсиз шекилли! Оҳ-ҳо!.. Унинг гаштини сураман деган болельшник ўйиннинг тепасида турмаса, хумордан чиқмайди...

Ўзбек халқининг суюкли, инқилобчи фарзанди Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг оғир йилларда босиб ўтган жуда ҳам катта ва баракали йўли ҳаммамизга аён.

Ўзбекистонда драматургия ва оташин қўшиқчилик соҳасида не-не шогирдлари бўлганидек, кўпгина истеъдодли режиссёрлар, бастакорлар Ҳамза Ҳакимзоданинг шогирди эканликлари билан фахрланадилар.

Хўш бу сўзларнинг Қўқон вокзали перрониди биз билан суҳбатлашган мўйсафиднинг Тошкентга бориши-ю, «Пахтакор»га қандай нисбат ва мантиқий алоқаси бор, дерсиз.

1922 йил баҳори эди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий оғир, суронли йилларнинг муҳим ва мураккаб вазифаларидан фурсат орттириб, яна бир оғир, лекин келажаги порлоқ бўлган соҳа тўғрисида бош қотирди. Уни йўлга қўйиш керак эканлигини чуқур англади. У бадан тарбия машғулотининг чўққиси ҳисобланган футбол эди.

Ҳамза Ҳакимзода бу тўғрида сўз бошлаганда баъзи одамлар ундан кулдилар, шаштини кесиш учун «Ҳали унга фурсат бор!..» — дейиш билан қўл силтадилар. Бироқ Ҳамза ака ўз йўлидан чекинмади, кўп вазифалар қаторига буни ҳам вазифа қилиб қабул этди. Қўқонда футбол командаси тузишга киришди.

Қўқон вокзалида биз билан суҳбатлашаётган Қамолхон ака биринчи бўлиб, футбол командасига ёзилган соғлом ўспиринлардан эди. Шунинг учун ҳам бу ажойиб мўйсафид Ҳамза Ҳакимзода номини ҳурмат билан тилга олиб, сўз бошлади:

— Устозимиз Ҳамза Ҳакимзода бизни тўплаб, футболнинг Ўзбекистонда бундан кейин тараққий этишини завқу шавқ билан гапириб берар эдилар...

Қамолхон аканинг футбол ҳақидаги сўзлари ёнимиздаги скамейкада ўтирган нотаниш йигитларни ҳам ўзига тортди. Улар ўринларидан туриб келиб, бизни ўраб олдилар. Қамолхон ака сўзида давом этди:

— Биз олдин жуда озчилик эдик. Футболни ўргатадиган тренеримиз бўлмаганидек, тайинлик майдон ҳам йўқ, қаер қулайроқ ер бўлса, ўша ерга тўпланиб, кечгача тўп тепар эдик. Ҳамза ака бу бош-боқсизликка чидаб туролмай, ҳар томонга югурар, футболга тушунмайдиганлар кабинетда жанжал кўтарарди. Бора-бора, футболчиларга катта майдон берилди, пул ажратилди. Ҳамзахон ака ўзи бунинг бошида турди, «шанбалик»лар уюштириб стадион атрофини ўрадик, кийиниш хоналари, дарвозалар барпо бўлди. Биздан кетиб қолган йигитлар қайтиб келдилар. Анчагина рус йигитлари ҳам бизга қўшилиб, улар орасидан уста тренерлар етишиб чиқди.

Шундай қилиб, ишларимиз юришиб, маълум кунларда майдонимиз большевиклар билан тўлиб-тошадиган бўлди. Аммо ўша йиллар шароитида кўп нарса етишмас, айниқса, Ҳамза ака бирор ёққа кетиб қолса, командамиз «етим»га ўхшаб, ишимиз ҳам бўшашиб қоларди.

Мен ўзимни мақтамоқчи эмасман. Аммо яшириш ҳам

одобдан эмас! Биз ака-ўка шу команданинг энг илғорларидан ҳисобланар эдик. Афсуски, менинг оёғим синиб, бир йил четда қолдим. Укам ўйнаб турди, тузалганимдан кейин яна майдонга кирдим у олдингидек равнақим бўлмади, оқсоқ бўлиб қолгандим. Шундан кейин командада тренер бўлиб қолдим. Командамиз узоқ йил катта муваффақият қозониб келди.

— Поезднинг келиши яқинлашиб қолди! Гапимни хулоса қилай,— деди Қамолхон ака.— «Пахтакор»га бориб уларнинг ажойиб муваффақиятларини кўриб, яратилган имкониятларини кўздан кечириб, тўп тепаётган ажойиб йигитларимизга меҳру муҳаббат билан тикилиб, устозимиз Ҳамза Ҳакимзодани ўйлаб кетаман!

Қани энди, Ҳамзахон ака ҳаёт бўлсалару биз билан бирга ўтириб «Пахтакор» ўғлонларини завқ-шавқ билан кўздан кечирсалар! Йўқ! Унинг йигитлик умрини, орзу-истаклар билан лиммо-лим қалбини душманлар хазон қилдилар. У киши ёзишда сизнинг устозингиз бўлсалар, футболда бизнинг ташкилотчи устозимиз эдилар.

Поезд перронга кириб келди, ҳаммамиз вагонларга тарқалишдик. Поезд Тошкент йўлида. Аммо 75 ёшлар чамасидаги собиқ тренер Қамолхон отанинг сўзлари менда ўчмас таассурот қолдирганидан не вақтгача ўйланиб, уйқум келмади!

Устоз Ҳамза оз ҳаёт кўрди, аммо революция иши учун элларда, дилларда ўчмас хотира қолдирди. Шогирдлари орқали унинг иши тобора муваффақият қозонмоқда!..

1967

Ғайратий

УСТОЗ КЎЗ ЎНГИМДА

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси, атоқли санъаткор ва жамоат арбоби, баъстакор ва драматург Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий улкан қалб эгаси бўлиш билан бирга, камтарин инсон ҳам эди. У шу қадар иши кўп бўлишига қарамай, вақти-вақти билан шогирдлари ҳузурига бориб турар, гоҳида эса шогирдларини ўз ҳузурига чақирарди. Ҳамза кўп вақт халқ орасида бўлиб, ўз шеърларини ўқиб беради, жамоатчилик фикрига қулоқ солишни ўз бурчи деб биларди. Мен бу улкан шоирни ях-

ши биламан. Ҳазимни Ҳамзанинг бир шоғирди сифатида устоз билан бўлган учрашув хотираларимни муҳтарам ўқувчиларга сўзлаб бермоқчиман.

...1927 йилнинг куз кунлари эди. Бир куни эрталаб дўстим, ёш композитор Толибжон Содиков уйимизга келди. У бугун музыка мактабида драматург ва композитор Ҳамза билан бўлажак учрашув хабарини айтиб, мени беҳад қувонтирди. Шоир Ҳамза билан 1920 ва 1922 йилларда Тошкентдаги «Турон» театри биносида ва Карл Маркс труппасида 3—4 дафъа учрашган бўлсам ҳам, аммо шоирнинг ширин ва мароқли суҳбатига тўёлмаган эдим.

Ўзбек совет адабиётига ўзининг поэтик ва драматик асарлари билан асос солган Ҳамзанинг ижоди гуллаб-яшнаётган ва ранг-баранг темаларда салмоқли асарлар яратаётган бир даврда унга партия ва ҳукуматимиз томонидан халқ шоири деган фахрий унвон берилган эди. Шунинг учун бўлса керак, бошланғич ва ўрта мактабларда, турли маърифат уйларида Ҳамза ижодини ўрганиш кенг авж олганди.

Биз музыка мактабига кириб борганимизда ҳали унчалик одам йиғилган эмасди. Вақт эрта бўлгани учун биз Ҳамза ижодига бағишлаб ташкил этилган адабий бурчакни, деворий газетанинг махсус тайёрланган шу кунги сонини томоша қилдик, ўқидик. Учрашувнинг иккинчи бадий қисмида қўйиб бериш учун тайёрланган «Тўхматчилар жазоси» пьесасининг иштирокчилари сўнги марта ўтказаётган репетицияда бўлдик. Ҳамзанинг бу ерга келишини эшитган бошқа мактаб ўқувчилари, интеллигентлар ва узоқ-яқиндагилар музыка мактабига тўпланишди. Кундуз иккилар чамаси эди. Ниҳоят профессор Миронов Ҳамза билан етиб келди. Ҳаммамиз қарсак чалиб олқишладик. Музыка устозларидан профессор Успенский халқ ҳофизлари Домла Ҳалим, Ҳожи Адулазизлар Ҳамза билан бирга саҳнага чиқишди. Учрашув кечасини профессор Миронов очди. У ўзбек совет театр санъатининг ривожланишига ўзининг қимматли ҳиссасини қўшаётган Ҳамзанинг адабий фаолиятига тўхталиб, «Қорасоч» номли оригинал опера яратаётганлигини ҳаяжон ва зўр хурсандчилик билан баён қилди. Шундан сўнг Ҳамза сўзга чиқиб актуал темаларда ёзган поэтик асарларидан «Ўзбек хотин-қизларига», «Шўро сайлови», «Ер ислоҳоти» каби шеърларининг ёзилиши,

мазмун ва аҳамияти ҳақида гапирди. Сўзининг охирида янги ёзилган шеърларидан «Бўлинг» радибли газалини ўқиб берди.

Эртасига эрталаб театр директори Муҳиддинқори Ёқубов билан Ҳамза меҳмон бўлиб турган заргарлик маҳалласидаги артист Олим Қосимов уйига бордик. Ҳамза театрдаги музика усталаридан Ҳайитохун, Абдулқодир найчи ва бошқаларга яқинда ёзиб тугатган ўзининг «Қорасоч» операсидан «Сайёра», «Отин бувижон» каби арияларни ўргатаётган экан. Узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Музика машғулотидан сўнг якка танбурда лирик бир куйни завқ билан чалиб берди.

Фарғонадан Самарқандга бир талай илмий ва адабий материаллар билан келган Ҳамзадан фойдаланиб қолиш учун республика музика театри (ҳозирги Навоий номли опера ва балет театри) у билан яқиндан муносабатда бўлиб турди. Уша чоқларда мен ҳам театрда адабий ходим бўлиш ишлардим. Ҳамзанинг театрда келиб кетишидан фойдаланиб, устоздан анча қимматли маслаҳатлар олдим. Ҳамза шу ерда экан, ўзимнинг машқ дафтаримни кўрсатиб, камчиликларимни тузатиб олардим. Унинг яқиндан берган ёрдами асосида «Эрк товуши» номи билан илк тўпламимни нашрга тайёрладим.

Ҳамза ўша пайтларда чиқадиган «Янги Фарғона» газетасида «Чиғириқ» саҳифасини ташкил этиб, шу газета теварагида қатор ёш талантларнинг камол топишида жонбозлик кўрсатди.

Ҳамзанинг ижоди ўзбек совет адабиётининг равнақи йўлида бир мактаб бўлиб, унинг давомчиси сифатида отахон шоир Ғафур Ғулум, Собир Абдулла ва бошқалар майдонга чиқдилар. Юксак фазилат эгаси бўлган Ҳамза ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири бўлиши билан бирга кўплаб шоир ва адибларга устозлик қилди ва бундан кейин ҳам устоз бўлиб қолажак.

1964

Назир Сафаров

ТАЪЗИМ

Ҳар бир халқ адабиётида шундай сиймолар бўладики, у ўз ижоди билан янги бир даврни, янги бир йўлни бошлаб беради. У ўтмишга назар ташлаб, уни янги за-

мон талабларига бўйсундиради, янгини эса ижодий, ўз халқи анъаналари асосида ривожлантиради. Назаримда ҳаммамизнинг устозимиз бўлган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ана шундай новатор, бошловчи адиблар қаторига киради.

Ҳамза Ҳакимзода ўзбек совет адабиётида биринчилардан бўлиб янги синф — ишчилар синфини қаламга олди. Зулм ва эксплуатацияга асосланган замонга қарши, унинг туб моҳиятини очиб ташлайдиган ғоявий юксак саҳна асарлари яратиб, социалистик реализм методига асос солди.

Ҳамза бутун вужуди билан «Яша, Шўро!» деганида, «Ҳой ишчилар!» деб хитоб қилганида инқилоб душманларининг нақадар титраб-қақшаганини яхши ҳис қиламиз. Унинг содда, аммо ўз замонасининг инқилобий чақириқларини меҳнаткаш халққа етказган бу сўзларида жуда улкан маъно борлигини биламиз. Шоир ана шундай шеърлари билан адабиётимизнинг байроқдори, шеърятимизнинг эса яловбардори бўлиб қолди.

Мен ҳаммадан ҳам бу буюк адибнинг драматургиясига, унинг ҳозиржавоб, замон ва давр олдида турган энг муҳим вазифаларни дарров илғаб олиб, саҳнага олиб чиқишига қойил қоламан.

Ҳамзадаги тезкорлик, саҳна асарларига бўлган ўта талабчанлик, унинг масъулиятини чуқур ҳис этиш ҳамиша биз қалам аҳлларига ижод этишнинг энг яхши намунаси бўлиб қолади. Биз эса буюк устознинг шогирдлари қаторида унга таъзим қиламиз.

1970

Зиннат Фатхуллин

АВЛОДЛАР УСТОЗИ

Ҳамза оғанинг ижодий фаолиятига назар ташлар ва олисни кўзлаб, келажак кишиси сифатида яратган асарларини ўқир эканмиз, ҳақли равишда уни авлодлар устози деб айтишга эҳтиёж сезамиз.

Бугдойранг, кенг манглайли Ҳамза ҳамиша эгнига чопон кийиб, қўлёмаларини рўмолга ўраб юрар, шунинг учун ҳам у оддий ва камтар бир киши сифатида

таассурот қолдирарди. Қамтарлик одамнинг зийнати деганларидек, унинг улуғворлиги ҳам ана шунда эди. Ҳамиша оддий ўзбек чопони остида олам-олам ақл-фаросат, донолик, ўз халқига, совет ҳокимиятига чексиз муҳаббат ва садоқат туйғуларига тўлиб-тошган улкан қалб жўш уриб турарди. У Совет ҳокимиятининг жанговар жангчиси, ўзбек совет адабиёти ва санъатининг асосчиси, устози эди. Самарқандда ишлаб юрган пайтларимда ёзган «Маҳалла сирлари» номли илк драма асаримни биринчи бўлиб ўқиган, биринчи бор менга таълим берган устозим ҳам шу улуғ инсон эди. Шу асаримга «Фунчалар» деб ном қўйган ва шу ном билан Ўзбекистон театрларида ҳамон қўйилиб келинаётган асаримнинг яшовчанлигида устозим ҳиссаси салмоқлидир. Ҳамза даҳоси қаршисида ҳамиша таъзимга шайман.

...Кунларнинг бирида шахримизда қайғули ва мудҳиш хабар тарқалди. Ҳамза ўлдирилган. Йўқ, йўқ, ишонмайман, деб турганимда, «Муштум» журналидан Зиё Саид телефон қилиб қолди. Унинг титроқ овози, ўксик нафасидан йиғлаб сўзлаётгани сезилиб туради.— Фатҳий, сенмисан?

— Ҳа, мен!

— Ҳамзамизни ўлдиришган. Эҳ, борсаму меҳробдан чиққан чаёнларни янчиб ташласам!..— деди-ю трубкани қўйди. Мен ҳам беихтиёр кўчага отилдим. Дарвозадан чиқишим билан бошини қуйи солиб кетаётган Маннон Уйғурни кўриб қолдим.

— Эшитдингизми?— деди у.

— Ҳа, эшитдим.

— Лаънатилар!— деди у ғазабланиб. Оғанинг қовоғи солинган, қуюқ қора қошлари кўзларини тўсиб тушганидан қайғу-аламлари ҳадсиз-ҳисобсиз экани билиниб турарди.

— Ёмон бўлди,— деб қўйди оға уф тортиб,— санъатимизни тасбеҳ деб фараз қилсак, унинг бисмиллоси узилиб тушди, Зиннатуллажон,— деди у ғоят афсусланиб.

Ҳозир бу улуғ кишиларимизнинг ҳар иккиси орамизда йўқ. Лекин улар ижодимиз илҳомчиси бўлиб яшай-верадилар. Уларнинг бошлаган қутлуғ ишини истеъдодли ёш авлод давом эттиравегади, деймиз.

1970

Воҳид Зоҳидов

УЛКАН КАШФИЕТЧИ

В. И. Ленин айтган эдики, улуғ шахсларнинг тарихдаги роллари ва ўринлари уларнинг ўзларидан аввалгиларига нисбатан қандай ва қанча янгилик берганлари билан ўлчанади, белгиланади. Шу ягона тўғри нуқтаи назардан қарасак, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг нақадар юксак баҳога сазовор эканлиги яна ҳам чуқур ва атрофлича ойдин бўлади. Ҳа, шундай. Ҳамза том маънода улкан новатор ижодкор ва жангчи санъаткор бўлган. Унинг улуғлиги ҳам аввало мана шунда.

Ҳамзанинг асосий хизмати, улуғворлиги худди шундаки, у гоёт мураккаб тарихий шароитларда эски дунёни барча пасткашликлари ва разилликлари билан бирга узил-кесил рад этишга етиб келди: улуғ янгиликнинг таваллуди арафасида ва туғилган кунидан бошлабқоқ шу янгиликнинг бутун кўркемлиги, ҳаётийлиги ҳамда ҳаққонийлигини баралла куйлади ва шу янгилик поэзиясида актив ҳамда мустақкам туриб олди, қайноқ ҳаётининг сўнгги дамларигача халқи ва мамлакатига, энг юксак ва ардоқлаган орзулари ушала бошлаган тарихий янгиликка содиқ бўлиб қолди. У буларнинг ҳаммасини маданият ва амалий революцион фаолиятнинг атоқли арбоби сифатида, синфий курашларда тобланган жангчи коммунист сифатида амалга оширди.

1970

Иззат Султон

ЕРҚИН СИЙМО

...Ҳамза ўзбек адабиёти тарихида энг ёрқин сиймолардан биридир. Унинг ижодиётида адабиётнинг мундарижаси ва формаларидаги туб ўзгаришлар орқали янги революцион воқеликнинг ролини ва адабиёт тарихида субъектив фактор (ёзувчининг ўз ижодини халқ тақдир билан боғлашга бўлган интилиши каби шахсий фазилатлари, унинг софдиллиги, куч-ғайрати, сафарбарлиги ва шу сингарилар)нинг ролини кўриш мумкин. Янги

революцион воқелик, социализм учун кураш ишига тортилган халқ оmmasининг ҳаёти янги адабиётни яратиш учун ажойиб материал берди: социалистик революция кун сайин социал проблемаларни ҳал этиб турар эди, революция арафасида Ҳамза типдаги илғор ёзувчиларнинг фикри зикри ана шундай проблемаларни ечишга қаратилган эди, Революция халққа озодлик келтирди, Ҳамза айни шу озодликни орзиқиб кутган эди. Ҳамиша халқ тақдири тўғрисида ўйлаган ва ўзини шу халқнинг бир қисми деб ҳис этган Ҳамза Октябрнинг тарихий аҳамиятини чуқур тушунди ва пролетар революциясининг дастлабки кунларидан бошлаб Советлар учун, социализм учун актив курашчи бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам унинг ижоди ўзбек халқи тарихининг ўзига хос бадийий йилномаси бўлиб қолганлиги ажабланарли бир нарса эмас. Ҳамзанинг катта-кичикми ҳар бир асари халқ ҳаётидаги бирон муҳим воқеанинг инъикоси, бутун совет мамлакати кишиларини ҳаяжонга солиб турган масалаларга жавобдир.

Ҳамза асарлари бадийий адабиёт воситалари билан коммунизм идеяларини пропаганда қилишнинг энг яхши намунаси бўлди, улар ҳар доим чуқур актуал бўлиб, агитацион характерга эга эди. Ҳамза ўз ижодини социалистик реализм адабиётининг энг муҳим вазифаси — оммани коммунизм руҳида тарбиялашга бўйсундира олди.

Ҳамза ижоди социалистик реализмнинг коммунистик партиявийлик каби энг муҳим тушунчасининг, шунингдек, етук реалистик адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари бўлган бадийийлик, воқеликни образли фикрлаш ва акс эттириш тўғрисидаги тушунчаларнинг ўзбек адабиётида вужудга келиши ва қарор топишидан далолат беради. Ҳамзанинг ижоди ёзувчининг ҳаётга актив кириб бориши ва коммунистик идеяларни бадийий образларда гавдалантира билишнинг ёрқин намунасидир.

Ҳамза шундай совет ёзувчилари жумласиданки, унинг ижоди орқали меҳнаткаш халқ адабиётга марказий қаҳрамон бўлиб кирди.

Ҳамза биринчилардан бўлиб ўзбек адабиётини жанр жиҳатидан чеклаб қўйган рамкани парчалаб ташлади. Ўзбек адабиётидаги революцион қўшиқ, шаърий фелъетон, драма, комедия, музыкали драма, либретто жанрларининг ривожини Ҳамзадан бошланади.

Охиригача реалистик совет адабиётининг асосий хусусиятларидан бири бўлган ғоявий-тематик ва жанр бойлиги Ҳамза ва бошқа ўзбек совет ёзувчиларининг ижодида Совет ҳокимиятининг биринчи йилларида бунёдга кела бошлади ҳамда ўзбек совет адабиётининг бутун тарихи давомида тўхтовсиз ривожланди.

Ҳамза актив халқ арбобининг, коммунизм иши учун курашчининг намунаси эди.

1971

Шокир Сулаймон

КАТТА ПСИХОЛОГ

...Катта, дўнг пешонали, ўткир ақл, ўткир кўзли Ҳамза — шахсни, шахсий манфаатни ҳеч қачон меҳнаткашлар манфаатидан устун қўймас эди. У олижаноб, табиятан эркин, руҳан юксак, нодир, исёнкор, революционер бир сиймо эди.

...Ҳамза — катта психолог эди. У халқнинг юрак-дилига черта билди. Халқнинг шодлигига шодлик қўшар, қайғусига мунгли ўртоқлашарди. Шўҳ, ўйноқи Фарғона йигитлари, қизлари Ҳамзанинг оғзига тикилиб, қаламидан томган сўзга кўз-қулоқ бўлиб турар эди.

1939

Сотти Ҳусайн

СОЦИАЛИСТИК ҲАЁТ ҚУЙЧИСИ

Ҳамзанинг ижодий йўли шу жиҳатдан мароқлидирки, у революциядан бурунги даврни ҳам, революция даврини ҳам ўз ичига олади. Ёзувчи ҳар иккала турмушни ўз кўзи билан кўрганлигидан, мустамлака вақтида ўзбек халқининг кечирган аҳволини, унинг совет тузуми вақтидаги қувноқ турмушига солиштиради ва бундан ҳар доим революцион хулоса чиқаради. Революция даврида ўсган ёшларимиз эски дунёнинг жабр-зулм ва даҳшатини кўрмаган. Ҳамза ижоди эса худди шу ёшларимизга социалистик тузумнинг ютуқларини даҳшатли ўтмишнинг оғир шаронти билан солиштириб кўришга

имкон беради. Ёшларда эски ҳаётга нафратни, янги социалистик ҳаётга, коммунистик истиқболга муҳаббатни чуқурлаштиради...

1940

Мирзакалон Исмоилий, Наби Юсуфий

ҲАМЗА СОЧГАН УРУҒЛАР

Фарғона! Бу азиз, дилкаш номни юрак ўйнамай айтиш қийин. Уни тилга олсанг — тилингга новвот, дилга олсанг — дилингга баҳор чамани! Шу қадар гўзал, шу қадар жозибадор ўлка у! Ширмон бетларида ёшлик таровати жилва уриб турган келинчаклар каби мафтункор. У бутун чиройга, чиройига ярашган кучга тўлган водий. Унинг бугуни ёрқин, эртаси яна ҳам фаровон. У тонги отмаган қора кунларини орқада, жуда-жуда узоқларда, тарихнинг аянчли саҳифаларида қолдириб, бахт тонгининг нашу намосини тотмоқда.

Мана Фарғона шаҳри. Унинг ҳашаматли биноларида, асфальтли кўчаларида симнинг жинчироғи эмас, Ильич қуёшлари нур сочиб турибди. Ана шу чароғон, навқирон шаҳардан жанубга нигоҳ ташласангиз, узоқда қад кўтариб турган баланд-баланд тоғларни кўрасиз. Ҳў этагида гўзал Водил пояндоз бўлиб ёстанган Шоҳимардон тоғлари.

Машиналарнинг шаҳар кўчаларининг бирида жануб томон физиллаб боради. Сиз шаҳардан чиққанингизни билмайсиз. Икки бўйи яшил дарахтлар билан қопланган силлиқ асфальт йўл сизни узоқларга олиб кетади, аммо сиз ўзингизни ҳамон шаҳардаман деб ўйлайсиз. Тўғри, бир-биридан гўзал табиат манзараларига, меҳнат ғайрати билан тўлган азаматларга қараб шундай деб ўйларсиз. Лекин шаҳар орқада, жуда узоқда қолиб кетган. Сиз Янгибод қишлоғида кетаётибсиз. У данғиллама уйлар, катта-кичик бинолар, пахта саройи, оқ олтин хирмонлари — Ҳамза номли колхозники.

Келинг, шу ажойиб колхоз ҳақида бир оз гаплашайлик.

— Илгари, Шоҳимардонда эканимизда, аҳволимиз унча яхши эмас эди,— деб ҳикоясини бошлади колхоз

раиси Имом ака Алимуродов,— ер оз, ҳосил кам, колхозлар майда. Шапалоқдай Шоҳимардоннинг ўзида учта колхоз тиқилиб, куч тугадиган жойни билмай ётарди. «Қизил тоғ», «Ўртоқ», Ҳамза Ҳакимзода номли шу уч колхознинг пахта майдонини жам қилганимизда борингки, 190 гектардан ортмас эди-да. Шу аҳволда колхозни кўтариб бўладими дейсиз. Албатта йўқ. Партиямизга, Совет ҳукуратимизга минг-минг раҳматки, ўз билганингни қил деб ташлаб қўймади. Янги жойдан ер кўрсатди, хоҳласанглар кўчиб боринглар, ёрдам қиламиз, деди.

— Қаердан кўрсатди?— деб сўрадик.

— Мана шу ўзингиз кўриб турган жойдан. Илгари бу ерларнинг номи Тошқўрғон, Хўрозота деб аталар эди. Кўчиб келганимиздан кейин Янгиобод деб ном қўйдик. Ҳақиқатан ҳам бу ерлар илгари трактор тугул кетмонни ҳам кўрмаган қақир, тошлоқ жойлар экан. Шундай қилиб уч колхоз бирикдигу бир ёқадан бош чиқариб битта артель қурдик. Отини ҳам ўзимизнинг севикли шоиримиз, ҳамқишлоғимиз Ҳамза Ҳакимзоданинг номига қўйдик. Кўчиб келдик деганимда осонгина кўчиб келишибди, деб ҳам ўйларсизлар. Йўқ, кўчиб келишимиз осон бўлмади. Орамизда Шоҳимардондан айрилгиси келмаганлар, янги ернинг меҳнатидан ҳайиққанлар ҳам бўлди. Қўйинг, буларнинг отларини айтмай қўя қолай. Нимага десангиз тўпдан айрилган тўзийди деганлар. Ўзлари орқамиздан озиб-тўзиб етиб келишди.

Раис кулимсиради. Кейин унинг офтобда куйган бугдойранг юзида заҳарханда, таъна сояси эмас, шукрона нур кўринди.

— Уша йили, кўчиб келган йилимиз, 200 гектар янги ер очдик,— деб сўзини давом қилди Имом ака,— очдик дейиш осон нарса экану очиш қурмағур кўп азоб экан. «Нимага?» деярсиз? Ҳа, баракалла. Ер қақроқ бўлса — бошқа гап, тошлоқ бўлса-чи? Ер азоби эмас, гўр азоби! Бу ёқдан трактор ҳайдаса, у ёқдан одамлар юриб тошини теришади. Ердан чиққан тошни бир ерга тўпласак — сизга ёлғон менга рост — битта каттакон тоғ бўларди. Ҳа, деяверинг. Ҳали ҳам шу ташвишдан қутулганимиз йўқ. Сводкада «тош териш» графаси бўлмаса ҳам, бу ишдан қутулганимизча йўқ. Лекин ер тошлоқ бўлса ҳам ҳосили ёмон эмас, 600 гектар пахта майдонидан 18 центнердан ҳосил оляпмиз-ку! Тўқмиз, боймиз,

еганимиз олдимизда, кийганимиз эгнимизда, ўзингиз кўриб турибсиз. Ким кийгану ким кўрган бундай шингилнинг кийимларни. Тўғри-да, нимага десангиз кун бўйи бошимизда нур сочиб турган бахт қуёши бизники!

Биз ҳам дунё лаззатини
Навбат келди, тотамиз...

Имом ака ҳикоясини тўхтатмади. Биз ҳам унга гап қотмадик. Гапирган гаплари ўзимиз билган, юрагимизга маҳкам ўрнашган дилкаш гаплар эди.

— Янгибодни обод қилдик. Қақраб ётган ерларга жон киргиздик. Унинг қаърида яшириниб ётган неъматларни, табиатдан марҳамат кутмай, меҳнат оҳанрабо-си билан тортиб оляпмиз. Шундай қилишимиз керак, деб ўйлайман. Нимага десангиз биз нимаики қилсак, аввало ўзимиз учун, демак жонажон Ватанимиз учун қиламиз. Биз тўқ бўлсак Ватан тўқ. Ватан фаровон қудратли бўлса, биз фаровон қудратлимиз. Бизни ҳалол ишлашга, баъзан оғир, қийин вазиятларда ҳаловатлардан воз кечиб бўлса ҳам ишлашга мажбур қилган нарсаси, Ватанимиз, жонажон партиямизга бўлган муҳаббатимиз, садоқатимиз, фидокорлигимиздир. Кеча, гўзал Фарғонамининг тонги отмаган қора кунларда, бир парча нонга юрак-бағри доғ бўлиб ўтган одамлар бугунги чароғон, бахтли кунимизнинг қадрига жуда яхши етади, бошга кўтаради, кўзига табаррук қилиб суртади!

Раис «ҳа» деб тасдиқлаётгандек, бошини силкиди. Кейин шодон кўзларини бизга тикиб, қалб тўла бахт билан кулимсиради.

— Колхоз ўз-ўзидан кўтарилмайди, уни одамлар кўтаради. Келинг шу одамлар ҳақида ҳам икки оғиз гапириб ўтай. Бизда бир қанча бригадалар, уларнинг ажойиб бошлиқлари бор. Мана, масалан, Аълон Шаропов. Бу киши комплекс-далачилик бригадасининг бошлиғи, ўзи механик. 114 гектар ерга чигит эккан. Планни ортириб бажаради. Бу йил даласида кетмон ишлатмади. Ҳосилнинг яхши бўлишида, пахтанинг барвақт йиғиштириб олинишида машинанинг ҳикмати катта бўлди. Бригадирларимиздан Ҳасан Абдувалиев 80 гектар ерга чигит экди. 23 центнердан ҳосил бермоқчи-ю, лекин менинг назаримда бундан ҳам кўпроқ беради. Ислон Қосимов бригадаси 20 центнердан беришни ўйлаган эди,

Лекин амалда бу рақам орқада қолиб хетди. Мен шу ерда бир ҳақиқатни айтиб ўтмоқчиман.

Раис шу гапдан кейин, сўзлаш оғирдай ё эп кўрмагандай бир қанча вақтгача ўй суриб қолди. «Хайр» деди-ю, уялинқираб гапира кетди:

Республикамизда 50—60 центнерлаб ҳосил берадиган ерларимиз ҳам бор. Кўп эмасдиру, ҳар ҳолда бор. Бундай бўлгандан кейин 20—25 центнер ҳосил оламиз деб ҳовлиқишнинг нима ҳожати бор, деб куларсиз. Йўқ, бунинг лекини бор. Уша 50—60 центнердан ҳосил берадиган ерлар билан бизнинг еримиз ўртасида жуда катта фарқ бор. Бошқа деҳқонлар ерни кузда шудгорлаб, баҳорда чигитни экса, биз кузда шудгор қилиб, тошини терамиз, баҳорда ағдариб яна тошини терамиз. Бошқа колхозлар бир гектар ердан оладиган ҳосилга, масалан, 75—100 меҳнат куни сарф қилса, биз бир ярим-икки марта ортиқ меҳнат куни сарф қиламиз. Нимага десангиз ернинг табиати шунақа, талаб қиладиган меҳнати шунақа. Шунинг учун оладиган ҳосилимизни кам деб айтолмаймиз. Лекин кўп деб ҳам хотиржам бўлиб қололмаймиз. Янги кўчиб келганимизда ўн икки ярим центнердан ҳосил олган бўлсак, ҳозир уни икки марта орттириб юбордик. Яна орттирармиз. Нимага десангиз меҳнатнинг мевасини тотдик, мазахўрак бўлиб қолдик, бизга ҳам навбат келди, энди дунё лаззатини тотамиз.

Раис колхоз одамлари, илғорлари билан фахрланиб анча гапирди. Унинг гаплари ўринли, қонуний. Кейин, бир нарса эсига тушгандай гапни қўққисдан бошқа ёққа айланттириб юборди.

— Колхоз фақат пахтани ўйлар экану, бошқа нарса билан иши йўқ экан,— деб юрманглар тагин,— деб кулди Имом ака.— Колхозимизда пахтадан ҳам муҳимроқ нарсалар етиштирилади — одамлар, кадрлар. Ҳа, одамларни ҳам етиштирамиз. Колхозимизда учта мактаб бор. Уларнинг биттаси ўрта, иккитаси тўлиқсиз ўрта. Мен сизларга фақат қишлоғимиздаги мактабларни айтдим. Республикамизнинг бошқа шаҳарларида ўрта ва олий мактабларда ўқиб, фан чўққиларига тирмашаётган йигит-қизларимиз ҳақида гапирмадим. Келинг, улардан ҳам баъзиларини эслаб ўтайлик. Мана, Фарғона Педагогика институтида Фарида Раҳимова, Қўқон медицина техникумида Патилахон Аҳмадалиева, Андижон мединститутида Сорахон Акбаралиева деган қизла-

римиз ўқийди. Фаргона пединститутини битириб келган Маъбуда Раҳимова ҳозир қишлоғимизда ўқитувчилик қилади, Нурунисо Остонаева мактаб директори, Маъбуда Султонова, Ҳамида Шералиева, Хуринисо Ортиқовалар ҳам қишлоқ болаларимизнинг суюкли ўқитувчилари, Бибича Муллаева, Дмитров номли колхозда, Тожихон Тўйчиева эса «Москва» колхозида медицина ҳамшираси бўлиб ишлайдилар. Уларнинг ҳаммаси қишлоғимизда ўсиб, ўрта мактабдан сўнг бошқа шаҳарларда ихтисос олиб келган ўз фарзандларимиз. Булар, номини колхозимиз шараф билан кўтариб юрган суюкли шоиримиз Ҳакимзода сочган уруғлардан униб чиққан илк мутахассис ва олимларимиз.

Имом ака жуда ўринли ва чиройли хулоса чиқарди. Ўзбек совет адабиётининг асосчиси, ўзбек халқининг содиқ фарзанди Ҳамза Ҳакимзода Октябрь революциясининг қуёши остида, улуғ Ленин васиятларини амалга ошираётган жонажон юртимизни маърифат нури чулғаб олиши ва маданият гулхани баралла гуриллаши учун умрининг охиригача курашган, янгилик тантанаси учун азиз жонини фидо қилган абадий ёш ирода ва ғоя кишиси эди. Имом ака Ҳамза сочган уруғлар ҳақида, ажойиб кишиларимиз — коммунизм қурувчилари ҳақида катта илҳом ва эҳтирос билан гапирди.

— Колхозимизда айтган билан тугатиб бўлмайдиган ажойиб нарсалар жуда кўп, — деди раис ғурур билан. — Мен сизларга пахтамизни, ажойиб кишиларимизни, илм-маърифат тарқатувчи зиёдиларимизни гапириб бердим. Энди колхозчиларимизнинг маишати, оладиган даромадлари ва буларнинг манбалари ҳақида ҳам гапириб ўтай. Колхозимиз шу ерга кўчиб келганда бир миллион икки юз минг сўм даромад олган бўлсак, бу йил тўрт миллион даромад оламиз. Бундан ташқари қанчадан-қанча чорвамиз, 150 гектар ерда боғимиз бор. Улардан оладиган хилма-хил ҳосилимиз — анжир, анор, узум ва олмаларимиз колхозчи дастурхонининг зийнатидир.

Боя айтдим, тўқмиз, боймиз деб. Ҳа, шунақа тўқлигимизни, бойлигимизни ўйлайман, кўраману юрагим тўла шодлик, миннатдорчилик билан Ҳамза Ҳакимзодининг ажойиб революцион шеърини эслайман.

«Яша, шўро, яша, шўро!»

Уртоқ Алимуродов сўнгги сўзларини ҳаяжон билан айтди. Ажойиб замонадан, жонажон партиямиздан бўл-

ган миннатдорчилиги юзида баҳор гулидай очилди, уни равшан ўқиш мумкин эди.

— Биз ҳам Октябрь байрамини катта совға билан қаршиладик. Пахта планини, зиммамизга олган мажбуриятларни эл қатори бажардик. Яна давлатимизга пландан ташқари 500 тонна пахта беришга аҳд қилдик.

Тўғри, бу чинакам озод, бахтли кишиларнинг сўзи. Бу ажойиб инсоний сўзларни эшитганингда улуғ Ҳамзанинг шу тўртлиги қулоқларингда тарих таронасидек янграйди:

Чор ҳукумат вақтидаги
Қуллигингни ўйласанг,
Шодлигинг мангу туганмас,
Қанча ўйнаб куйласанг!

1959

Рамз Бобожон

ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ КЛАССИГИ

Ҳамза яратган ўлмас драматургия образларининг ажойиб кучи даставвал шундан иборатки, бу образларнинг тақдири халқ тақдири билан чамбарчас боғлангандир. Бу образлар доимо халқни, унинг манфаатларини, унинг кураш ва интилишларини акс эттиради. Худди шу сабабли Ҳамза ижоди оммага шу қадар сеvimлидир. Драматургнинг ўзи халқ орасидан етишиб чиққан, унинг орзу ва умидлари билан, унинг қайғу ва қувончлари билан бирга яшаган, халқ бахти учун курашган ва ўз ҳаётини бағишлаган эди.

Ҳамза пьесалари катта ва ажойиб сўз устаси томонидан яратилганлиги учун ҳам ўзбек халқи санъатининг бебаҳо хазинасига кирган. Ўзбек ёзувчилари ва бошқа халқларнинг ёзувчилари ундан образлар яратишни ўрганмоқдалар ва бундан буён ҳам ўрганадилар. Ҳамза пьесаларининг тили ширали, жонли ва гўзал бўлиши билан бир вақтда ўзининг оддийлиги ва ҳаққонийлиги билан ҳам халққа жуда тушунарлидир.

Ҳамзанинг шонли номи Ўзбекистонда кўпгина театрларга ва бошқа ташкилотларга қўйилган. Ўзбек Давлат академик драма театри Ҳамза номини шараф билан сақламоқда. Бу театр кўпгина машҳур саҳна усталарини тарбиялаб етиштирди, доимо драматурглар билан самарали иш олиб бормоқда.

Мен ўзимнинг биринчи пьесам «Тоға ва жиянлар» билан худди шу театрга мурожаат қилганлигим билан бахтиёрман. Бу театр Ҳамза традицияларини изчиллик билан давом эттирмоқда. Менинг пьесам саҳнага чиққан экан, бунинг учун мен даставвал ўзбек совет адабиётининг асосчиси, катта драматург ва устоз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдан миннатдорман.

1960

Мирмуҳсин

ҲАМЗАБОДДА

Ҳамзабод қишлоғи баланд тоғлар орасига жойлашган. Унинг тўрт томонида боши булутгача етган қорли чўққилар бўй чўзиб туради. Саратон тупроқларни қиздириб, гиёҳларни қовжиратганда ҳам, бу ерда қават-қават тоғлар устидаги оллоқ қор кўзни олади. Салқин тоғ шамоли тинмай эсиб туради, ҳаво ғуборсиз ва тиниқ. Қишлоқ ўртасидан ўтадиган икки сой тошлардан-тошларга урилиб, кўпириб, узоқ пахта далаларига қараб югуради. Чўққилардан оқиб тушган бу сойлар шишадек тиниқ.

Узоқда, тоғ ёнбағирларида беҳисоб қўй сурувлари ўтлайди. Тоғ этакларидан то қорли чўққиларгача арчазорлар, улар қишин-ёзин кўм-кўк бўлиб ётади.

Узоқ қоялар орасида илон изи чизиқлар бор: бу тоғ йўллари. Баланд тоғнинг қоқ белидан Ҳамза ташаббуси билан қурилган ариқ ўтади; ариқ атрофида қатор тераклар кўкариб ётибди. Чўққилар устида катта қанотларини текис ёзиб, тинч ва мағрур лочин айланиб юради. Пастда, тошлар орасидан ўсиб чиққан ўрик, олма, дўлана, бодом дарахтлари орасида қушлар чирқирайди...

15 сентябрь куни Ҳамзаобод қишлоғи одатдагидан ҳам жонланиб кетди. Тошкентдан, Фарғонадан, Қўқондан, Марғилондан жуда кўп машиналар келди. Баланд чўққиларда қизил байроқлар ҳилпиради.

Қишлоқ ГЭСи ёнидаги майдонда В. И. Ленин ҳайкали мағрур қад кўтарган. Бу ҳайкал бундан 24 йил илгари шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бошчилигида қишлоқ аҳолиси томонидан ўрнатилган эди. Водийнинг ҳамма томонидан келган одамлар доҳиймиз ҳайкали атрофида тўпланган...

Қишлоқ ўртасидаги янги, чиройли чойхона деворига Ҳамза Ҳакимзоданинг катта портрети қўйилган. Бугун Ҳамзанинг жасади бундан 23 йил аввал кўмилган қабрдан олиниб, янги мақбарага қўйилади. Бугун бу ерга Ҳамзанинг дўстлари, қариндош-уруғлари, ҳамқишлоқлари, шоирни севган жуда кўп китобхонлар тўпланган.

Ҳамзаобод қишлоғи тоғ оралиғи бўйлаб то Қуббон кўлигача чўзилади. Жуда кўп пасту баланд томлар, деворлар орасидан ўсиб чиққан Ҳамза номидаги ўрта мактаб биноси, ГЭС, дам олиш уйлари, қизил чойхона, клуб, қишлоқ совети идорасининг бинолари кўркам қоматларини кўтариб, оқариб кўринадилар. ГЭС ёнида янги қурилаётган меҳмонхона биносининг деворлари ҳам анча кўтарилиб қолган.

Симёғочларга ўрнатилган репродуктордан таралган музика узоқ қояларгача етиб бориб акси садо бермоқда. Музика қишлоқдаги доимий сой шовқинини ҳам босиб кетди.

Ҳамза Ҳакимзода номидаги колхоз партия ташкилотининг секретари ўртоқ Абдулла Ҳотамов қўйидагиларни ҳикоя қилади:

— Бир вақтлар бу қишлоқ ёвуз шайхлар ва эшонлар кишанида инграрди. Бу ерга заҳарли илонлар уя қуриб олган эди. Бу хурофотчилар меҳнаткаш халқни дин деган занжир билан боғлаб, қонини сўрарди. Қишлоқда жаҳолат ҳукм сурарди, хароб бўлган деҳқонларнинг бор-йўғини текинхўр шайхлар тортиб оларди. Улуғ Октябр революциясидан кейин, Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллари, бу қишлоқдаги текинхўр халқнинг қонини сўриш билан бирга, ёш Совет давлатига қарши ҳар турли фитналар уюштира бошлади. Шайхлар Совет Ватанимизнинг ашаддий душмани бўлган босмачилар

билан бирга энг яхши кишиларимизни ўлдирдилар, уйларига ўт қўйдилар.

15 сентябрда, Ҳамза жасадини янги мавзолейга қўйиш муносабати билан ўтказилган митингга сўзлаган, Водил район Советининг раиси ўртоқ Соҳибов бундай деди:

— Худди мана шу тепаликда бизни, қирқдан ортиқроқ яраланган қизил аскарни, ўқ-доримиз тамом бўлиб қолгач, босмачилар ўраб олган эди. Биз «муқаддас» мозор ичига чекиниб кирдик. Бу ердаги эшон ва шайхлар қўрбошига, бизни керосин сепиб, куйдириб ташлашни тайинладилар. Босмачилар ёғоч, хашак тўплаб, керосин сепиб ўзлари «муқаддас» деб атаган мозорга ўт қўйиб юбордилар. Орамиздан фақат бир неча киши чалажон бўлиб, омон қолди. Бошқа дўстларимиз ёниб кетдилар...

Бу жирканч ёвузликларда шайхлар, босмачилар билан бирга америка-англия жосуслари ҳам фаол қатнашган. Улар ёш Совет давлатига қарши жон-жаҳдлари билан курашардилар.

1918 йилдаёқ «Яша Шўро!», «Ишчилар уйғон!» деб ҳайқирган, душманларга қарши кескин кураш бошлаган ватанпарвар шоир Ҳамза Ҳакимзодани империалистик давлатларнинг малайлари, совет халқининг ашаддий душманлари 1929 йилда ваҳшийларча ўлдирдилар.

Ҳамзанинг ўлими тасодифий эмас эди. Шоир мамлакатимизнинг узоқ, тоғлар орасидаги қишлоғига келди. У бу ерда душманлар уя қуриб олганини биларди. Шоир қишлоқ аҳолисига раҳбарлик қилиб, қора кучни — йиртқич шайхлар уясини парчалаб ташламоқчи эди. Бу ерда мактаб очиб, ёш авлодни коммунизм руҳида тарбиялаш ишига бел боғлаган эди. Ҳамза бу ерда катта ишлар қилди, ўша вақтдаёқ бошланғич мактаб ташкил қилди, кўприклар қурди, янги ариқлар очди.

Ўзбекистон Министрлар Советининг қарори билан, Ҳамзаобод қишлоғидаги энг чиройли, манзаралари баланд ерга шоир учун янги мақбара қурилди. Мақбара деворига шоирнинг ҳайкалтарош ўртоқ Иванов ишлаган барельефлари ўрнатилган. Бугун мингларча киши шоирнинг ҳурмати учун Ҳамзаобод қишлоғига тўпланди. Бу катта маросимни ўтказишда Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раис ўринбосари А. Қўчқоров, Фарғона область партия комитетининг секретари Қўқонбоев, Во-

дил район партия комитетининг секретари Кулагин ўртоқлар раҳбарлик қилдилар.

Ҳамза орзу қилган ҳамма нарса жонажон партия-мизнинг раҳбарлигида рўёбга чиқди. Бу бахтиёрликни пахтакорлардан келган Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари, темирйўлчилар, нефть конларидан келган ишчиларнинг мағрур юзларида кўрамиз. Ҳамза ташкил этган концерт тўғарагининг аъзолари Мария Кузнецова ва М. Мироқилов — бугун республикамизнинг атоқли санъат усталари. Ўзбекистоннинг ёзувчилари Гафур Ғулом, Михаил Шевердин, Ойдин, В. Мильчаков, Зулфия, Асқад Мухтор, Юсуф Султонов ва бошқалар бу маросимда иштирок этдилар.

Ҳамза жасади духоба тобутга олинди. Ватанимиз душманлари, Ҳамзанинг қотиллари қанчалик ваҳшиёна жиноят қилганлакларини ўз кўзимиз билан кўрдик. Шоирнинг парчаланиб кетган суяклари душманга нисбатан ғазабимизни яна ҳам оширди.

Ҳамза жасади солинган духоба тобутни елкаларига кўтарган ўртоқлар тоғ йўллари билан тепаликдан тушиб, яна ҳам баландроқ, арчазор тоғ устига чиқдилар. Денгиз сатҳидан икки минг метрча баланддаги майдончада, янги мақбара ёнида тантанали мотам митинги бўлди. Митингдан сўнг, Ҳамза тобути ёнида қизил галстук таққан пионерлар колоннаси, партия ва совет ташкилотларидан келган вакиллар, ишчилар, колхозчилар, шоирнинг ёр-дўстлари саф тортиб ўтдилар. Мотам маросими тугагач, Ҳамза жасади солинган тобут, мақбара ичидаги мрамор соғонага қўйилди. Мақбаранинг ичи, атрофи, зинапоялари бир зумдаёқ гулчамбарларга тўлиб кетди. Қишлоқдан қараганда баланд тоғ тепасидаги Ҳамза мақбараси чиройли гуллар ичида оқариб кўриниб туради.

Баландликда, митингдан сўнг, оркестр Совет Иттифоқи Гимнини ижро этди. Мингларча киши оёққа қалқди; қадрдон музика оҳанглари юракларни тўлқинлантиради, қалблар буюк Ватанимиз, партиямизга муҳаббат билан тепарди, гўё баланд-баланд қоялар ҳам, қорли чўққилар ҳам оёққа тургандай, Ҳамзаобод қишлоғи атрофида баланд қоматларини тик тутиб, муқаддас Ватанни шарафларди.

Ҳамзаобод қишлоғи шоир орзу қилгандек кундан-кунга гуллаб-яшнамоқда. У чиндан ҳам маданий колхоз

қйшлоғига, шифобахш жойга айланди. Бу ерда минглаб совет кишилари дам оладилар, даволанадилар, истироҳат қиладилар. Чиройли Ҳамзаобод қйшлоғи халқ хизматиға доим тайёр!

1949

Лазиз Қаюмов

МЕҲРИ ДАРЁ

Уни кўнгли бўш одам деб бўлмайди. Аксинча. Инқилоб йиллари босмачилар агитпоездга ҳужум қилганда тўппонча тутган қўли қалтирамаган, ўқи нишонга беҳато теккан. Труппаси «Ҳой ишчилар!»ни айтаётиб «Битсин золим бойлар!» деган жойга етганда хорга қўшилиб кетадиган одати бўларди, ўшанда бутун важоҳати ғазаб вулқонига айланади-қўяди. «Ҳазрат Алининг қабри қаерда?»—деб Шоҳимардон шайхлари билан баҳсга тушса, рақибни калима келтириб, тавба, тавба,—деб қочмагунча гапдан қолмайди. Хотин-қизлар озодлигига заррача шак келтирган одам унинг наздида «Ҳужум» хоини. Чайқовчию савдогарни жон-жаҳди билан ёмон кўради, башарасига қараб туриб «кооператив зулуклари» деб сўқади.

Шундай иродали одам бир нарсаға ҳеч ҳам чидами йўқ — етим йиғисига. Бечора бола маҳзун бўлса юракбағри эзилиб кетади. Сағирнинг бошини силаганда кўзи жиққа ёшга тўлади. Айниқса, хаста болани ҳеч кўрмасам дейди. Иложини топсаю бор қувватини унга бериб, дардини ўзига олса. Шунчалар меҳри дарё. Унингча етим ҳақиға хиёнатдан зиёд гуноҳ йўқ бу дунёда. Норасида гўдакка жабр қилганға эса нимаики жазо бўлса кам. Агар ўзига қолса етимни қон қақшатганини этик пошнаси билан газандани босгандай мажақлаб ташларди.

Ҳозиргина шу ҳолатға тушди.

Тароқчилик гузаридан уйига қараб келаётган эди мусулмон ҳаммомға етар-етмас, қўшни ҳовлидан аламли чинқирик эшитилди:

— Дод! Аяжон, қутқаринг! Аяжоним, қаттасиз? Вой дод!

Қизалоқ шундай нажот тилаб йиғлардики, гўё ўғай она калтагидан боласининг бошига қалқон бўлай, деб қабридан чиқиб чопган онаси ҳозир баланд девордан ошиб тушадигандай.

Ҳамза ўшандай она шижоати билан югуриб бориб эшикни зарб билан тепишга тушди.

— Ким бор? Очинг тезроқ? Очинг дейман!

Ҳовлида фарёд тинди. Бир оздан сўнг эшик зулфини шалдиради. Бир табақаси ғижиллаб ярим очилди-да, кир яктак устидан елкасига эски банорас тўн ташлаган Усмон калланинг дарғазаб кўзи чақнади.

— Хўш, хизмат?

— Ҳой, маҳдум домла! Дарҳол бас қилинг, бу номаъқулчиликни. Сиз болани бундай туйиб туришга ҳаққингиз йўқ. Ортиқча бўлса интернатга беринг. Ҳукумат ўзи боқиб олади.

— Сиз аралашманг, Ҳамзахон! Ҳукуматти ҳам иши бўлмасин. Узимми болам. Хоҳласам ураман, хоҳласам сўяман. Яна аячасини гапига кирмаса ўлдираман.

— Ўлдириб бўлсиз. У замонлар ўтиб кетган. Инқилобга ўн йил тўляпти, эсингиздан чиқмасин. Агар етимчага тирноқ теккизсангиз милиса олиб келаман.

Ҳамза ушлаган жойидан кесадиган, айтганини қиладиган одам эканини яхши билган қўшни қочган хўроздай бўйнини қисди-да, хўмрайганича эшик орқасида яширинди, дарров занжир илинди.

Баджаҳл ота аламини қизчадан олмасин, деб Ҳамзанинг кўнгли ғаш эди. Ҳовлидан бошқа дод эшитилмаган бўлса ҳам шоир уйига етганда кўзи нам, табиати нохуш эди...

* * *

Етимлик нималигини у эртақлардан эшитиб билганмас.

Ҳали-ҳали ёдида. Ун тўрт ёшда эди ўшанда. Худди шу ҳовлисига кўчанинг бу бошидан, Исфара гузари томонидан келаётса, ташқари дарвоза ланг очиқ, маҳалланинг хотинлари буларникида уймалашиб юришибди. Учраган одам унга аллақандай аянч билан қарайди. Йўлак бошига етганида опаси Ачахон югуриб келиб бошидан қучди-да, йиғи аралаш аранг айта олган биринчи сўзи «етим» бўлди.

— Етим... етим бўлиб қолдик, укажон!

Ҳамзанинг ҳам умрида биринчи бор чидамсиз чин-қиргани шу бўлса керак. Ҳаётда нимадир ўпирилиб тушганини тушунди у, аммо бошига тушган ғамнинг бутун кўлами ҳали унга мавҳум эди. Ҳаёт тасбеҳ доналарини санагандек, бирма-бир кўрсатаверди онасиз яшаш машаққатларини.

Дўпписини болишга худди ухлаб ётгандай қўндириб қўйиб отасидан, берухсат кечаси театрга кетганда шошилганидан кўрпанинг этаги қайрилганича қолиб кетар, бу алдовга онасигина росмана тус бериб ўринни тузатиб қўярди.

Томошалардан ярим кечаси хурсанд, аммо ҳорғин қайтар, энди баланд девордан ошиб тушаман деб турганида сеҳр билан эшик бирдан очиқ бўлиб чиқар, сайри томошаси сирлигича қолаверарди.

Театрда уни биров тўйғизармиди дейсиз. Тун ярмида қорни очлиги эсига тушса токчада дастурхонга ўроғлиқ бир коса овқат тови чиқмаганича турган бўларди. Эҳтимол ҳамиша ўша жойда овқат бўлгандиру, аммо қорни тўқ кечалари у токчани пайпасламаган чиқар.

Бу мўъжизаларни Жаҳонбибининг кенжатоёғли табикий деб билар ва ҳеч ҳайрон қолмасди. У булар барчаси она меҳри эканлигини кейинроқ, уйга ўғай она келгандагина билди.

Энди дўппи «кийган» болишнинг сирини бирпасда фош бўлар ва унинг ихтирочиси тергаш остида қолиб кетарди.

Шунда ҳам ё жасурлик, ё қайсарлик қилиб театрга кетса қайтганда яна эшик очиқ бўларди-ю, аммо йўлак бошидаёқ дарғазаб отага дуч келарди. Овқат бўлса ярим кечада эмас, тушликда ҳам гоҳ тегадиган, гоҳ тегмайдиган бўлиб қолди.

Ўғай она чақувни «Бошимда худо бор» деб бошлар, ҳар куни Ҳамзани бир гуноҳга рўбарў қилар, ёш хотинининг ҳар сўзини оллонинг каломига тенг билган ота эса ўғлига шундай дашном берардики, ўспирин бола ҳаётнинг боши берк кўчасида ҳайрон ва саргардон қоларди. Кечаси ўринга киргандагина Ҳамза эркин нафас олар, ўзига эрк бериб, каззоб ўғай онани дўзахда худо қандай жазолашини лаззат билан хаёлидан ўтказиб узоқ ухлолмай ётарди. Жазо шакли унга ҳар тун ҳар хил бўлиб кўринар, аммо қанча даҳшатлисини ўйлаб

топмасин, назарида енгил туюларди. Бошини кўрпага ўраб олиб, ўша хаёллар оғушида қофия жуфтлар ва дўзах ўтида қовурилаётган ўгай онага хаёлан қўлини пахса қилиб бундай дерди:

Бошида посбон йўқ деб, етим аҳлини қақшатма,
Онинг ҳеч бўлмаса йўқдан бино қилган худоси бор.

Бу сароб тонг отгач тарқалар, кечаси дўзах утидан бутун чиққан ўгай она худди ўша жазо учун ўч олгандай қилғилиғини баттар оширар, яна ўша сағирлик, га-риблик юракни эзар, осмон йироқ, ер қаттиқлигича ту-раверарди. Қисқаси, ҳатто худо ҳам, тунги билан унга қилинган илтижо ҳам она меҳрининг ақалли юздан би-рини қайтариб беролмасди.

Йўқ, етимликни у эртақлардан эшитиб билганмас!

* * *

Шайхулислом гузаридаги Алихон ҳожининг мўъжаз-гина саройи кун бўйи болалар билан гавжум. «Болалик уй бозор», деган мақол бор. «Болалик уйда ғийбат йўқ», ҳам дейишади одамлар. Шу гаплар ҳаммаси мактаб ҳақида айтилган бўлиб туюларди Ҳамзага. Чунки нон-хўракка чиққанда болачалар қўзичоқдек сакраб шуна-қа ҳузур қилиб ўйнашар эдики, ўша беғубор кайфият беихтиёр муаллимга ўтарди.

Офтоб чиқди оламга,
Югуриб бордим холамга...

Болалар заифнафас куз қуёши кўриниши билан бу ашулани шунақа хушчақчақ оҳангда айтишардики, бо-ла кўнглининг поклигидан Ҳамза кўзига ёш келарди.

Ўғлига берди ёғлиқ кулча,
Менга бўлса куюк парча...

Улар айтаётган ашуласининг мазмунини ўзлари ту-шунмас эди. Ахир, бу етимнинг оҳи-ку!

Бола — бола-да. Катта чорсулик Маҳмуджон «Дом-ла!» дейман деб «Дада!» деб қўйди-да, ҳамма кулиб юборса ўзи йиғлаганича чопиб чиқиб кетди. Тасодифан дил ярасига тирноқ тегиб кетган эди ўшанда.

Мана бу бола дўпписи билан юзини тўсиб ўпкасини босолмайди, йиғи аралаш бир нарсалар дейди, тушуниб бўлмайди. Юпатишгандан кейин ҳам нима бўлганини айтолмади. Аслида ўртоқларидан бири уришиб қолиб «ердан чиққан етимча», деб юборганининг алами эди шунинг ҳаммаси.

Шу воқеадан кейин Ҳамза дарсда одамохунлик ҳақида кўпроқ гапирадиган бўлиб қолди.

Ёш боланинг хотираси оқ қоғоздек гап. Нима ёзилса умрбод қолади. Шунинг учун ҳам у кўпроқ шеър ёдлатди. Латифжон деган ранги заҳил бола бор. У аввал бир оз ўқиган, аммо онасў дард билан ётиб қолганда мактабни ташлаб кетган эди. Уша шеърни шундай силлиқ қироат билан ўқийдики, ҳамма ашула эшитгандай роҳат қилиб тинглайди.

...Яъни йўқ бизга онадек меҳрибон,
Сийнага қалқон, бош узра посбон,
Бизга ҳам лозим ани шод айламак,
Бизга қилган хизматин ёд айламак...

Бурчакда деворга суяниб ўлтирган малла соч Акрамжон бўйнини қисиб пиқиллаб йиғлаб юборгандагина дарсхона жонланди...

Шу кўнгли шикаста болалардан билимдон одамлар чиқариб берадиган мактаб, Ҳамзанинг тушунчасида, мактабдан муқаддасроқ эди. Ҳолбуки, бундан уч ой аввал у «етим мактаб» ҳақида оғиз очса «кўкнорининг хаёли бу», деганлар ҳам бўлди. «Мен ҳам етимман, ота-онам йўқ, менга ҳам садақа йиғиб беринг, Ҳамзахон!» деб ёлғондакам йиғламсираган эди чўққи соқол дўкондор Абдураззоқ бойвачча. Аммо шаҳарда етимпарварлар ҳам йўқ эмас экан. Мана бу рўйхатда ўттизтача исм-шариф бор. Биттаси ўн сўм, тўрттаси беш сўмдан, бошқалари уч сўмдан ярим сўлкавойгача ҳимматига қараб бир нарса ҳадя қилган. Бир ойдан кейин рўйхатнинг ярми қолибди. Тўрттинчи ойга етганда ионачи ёлғиз Ҳамзанинг ўзи эди.

Нима бўлса ҳам бу ташаббус челақдаги музга чойнакдаги чойни қуйгандек бўлди. Ушанинг иссиғи эди. «Садоийи Фарғона»даги мана бу гаплар:

«...Ушбу мактабга Хўқанднинг ҳар бир тарафларидан келган фақир ва етим талабаларни ойликсиз қабул қилиниб, ҳатто баъзи ҳолсизлариға қалам, дафтар ҳам

мактаб тарафидан берилур. Умид қилурмизки, ушбу число октябрдан мактабга кела бошласалар».

Шунча илтижою илтифотдан кейин ҳам эртасига етим ёғилиб келган йўқ бу мактабга. Одамнинг одати ўзи шунақа, оғзига ош тутганда ҳам, мушт деб ўйлаб аввал бошини четга буради. «Пули йўқ одамга ҳисоб не ҳожат, ҳафтияк ўқитадиган мактабга борарсан», деб болаларни қайтариб олиб кетган қариндошлар ҳам бўлди. Аммо ташаббуснинг қадрига етганлар ҳам топилди.

Ўттиз учта бола йиғилгани ҳам, улар алифни калтақдан фарқ қила бошлагани ҳам, ҳисоб донаси ўрнига ўтаётган ёнғоқларни бирорта бола чақиб еб қўймагани ҳам, русча сўзлашни машқ қилаётганда жумла тўғри чиқиб қолса болаларнинг ҳайратдан кўзи ялтираши ҳам — ҳаммаси Ҳамзани хурсанд қиларди.

Бир кун янги, 1915 йил муносабати билан сарсол, наврўз байрами, ҳижрий ва мелодий ҳисобларнинг тафовути ҳақида болаларига ҳикоя қилиб турувди, эшик тарақлаб очилди-ю, хонага совуқ кирди, кетидан бесалом кирган ялтироқ кўзойнакли Юнусхон тилмочнинг турқи ундан ҳам совуқ эди.

— Озод! — деди Ҳамза болаларга қараб.

Ўқувчилар чувиллашиб тарқаб улгурмасданоқ чақирилмаган меҳмон гап бошлади:

— Маъзур тутинг, Ҳамза афанди! Ҳоким ҳазрати қизиқаяптилар мактабингиз билан. Бу ўзи қандай мактаб деяптилар.

— Кўриб турибсизки, оддий ибтидоий мактаб. Мактаб дорилайтом. Савобликка етимларни ўқитяпмиз. Хатсавод ўргатдик, ҳисоб ҳам.

— Шундоқдиру, — тилмоч кўк бахмал камзулининг кўкрак чўнтагидан занжири осилиб турган кумуш соатини олди, очиб кўрди, шиқ этиб қопқоғини ёпиб, қўлида ўйнаб тургач, яна чўнтакка солди-да, гапида давом этди. — Шундоқдиру, аммо лекигин бизга тушган маълумотларда бошқа гаплар битилган. Дорилайтомда подшоҳи оламнинг етимпарварликларига шак келтирилибди. Дарсхонада қуръон тиловати эшитилмасмиш. Қап-катта болалар салла ўрашни ҳам билишмасмиш!..

У яна соатини чўнтагидан чиқариб ўйлаб, қайтариб солиб қўйди-да, гапида давом қилди.

— Шу аризани Мединский жанобларига нима деб таржима қилишга ҳайронман. Бирор тузукроқ совға-са-

лом билан ҳазратнинг кўнгилларини олиб, шикоятни гумдон қилмасак, сизга жабр бўлармикан, деб қўрқаман. Нима кераги бор сизга бу ташвишларни? Бу гадойваччалардан бир кун қассоб чиқиб бир қадоқ гўштни сизга бесуюк сотармиди?

— Болалардан ким чиқишини тақдир билади. Аммо етим ҳақини егандан кўра, сиз ҳам, ҳазратингиз ҳам қассобгузарга бориб без теринг.

Юнусхон тилмоч дарсхонадан ўқдай отилиб чиққанча ҳокимнинг олдига етганда ҳам тили гўлдирад, аризани узатаётган қўли дир-дир титрарди...

Уша йилларда яхши гаплар ҳам кўп бўлгану, нохуш хотира ҳам бисёр. Таржимаи ҳолида у гапни мухтасар қилган: «...тўрт ойча давом этдирғондан кейин, уезд начальниги Мединский томонидан тинтув бўлиб ёпилди. Лекин ҳеч бир қандай қоғозларим қўлига тушмоғон учун, қамалмай қутулдим».

«Етимнинг оғзи ошга етганда бурнидан қон келди», деб юришди одамлар узоқ вақт.

* * *

Замон зулми жамики фуқарога баробар, аммо у айниқса етимга бешафқат. Гишкўприкдаги чойхонада суҳбат мавзун шу эди.

— Жуда бошпанасиз қолди бечора болалар, кўпи оч, яланғоч,— сой бўйида тентираб юрган болаларни кўрсатиб сўзларди оқ сариқдан келган Пўлатжон домла.

— Шундоқ, шундоқ,— қувватлади уни калваклик Шабода махсум.

— Қишлоқларда аҳвол бундан ҳам баттар. Афғонбоғнинг ўзида юздан ортиқ сағир. Бунақада жужуқлар нобуд бўлиб кетади. Чорасини топмасак бўлмайди,— дерди тез-тез гапирадиган, қорачадан келган Исмоил Афғоний.

— Менимча, ҳукуматга мурожаат қилиш керак,— гапга қўшилди сиёсатдон, Раҳимжон ҳожи Шодиев.— Етим ҳақи ажратсин. Ахир, ҳуррият замони бу!..

Муҳокама давомида Ҳамза сой сувидан кўзини узмади. Тошга урилиб сачраётган тўлқин унинг дил туғёнига монанд эди.

— Биз, аввало, бир ташкилот тузишимиз керак. Кейин ўша жамият халққа ҳам, ҳукуматга ҳам мурожаат қилади. Уйлайманки, бизни қувватлашди. Ахир одамгарчиликнинг энг олийси — етимпарварлик-ку.

Ҳамзанинг таклифи ҳаммага ёқди. Чаққон Олимжон домла «Муваққат етимларга ёрдам жамияти томонидан идорага таклиф»ни қоғозга туширди, ўқиб чиқиб ҳаммалари маъқуллашди, бамаслаҳат журналларида эълон беришадиган бўлди. Қарор тўғри бўлган эканки, ўн кундан кейин, 20 апрель кеч соат 8 да, «Хуррият» журнали идорасига йигирматадан ортиқ одам йиғилди. Бу мажлисда «етимларга ёрдам жамияти» унвони берилиб, муваққат раисликка Ҳамза Ҳакимзода сайланди.

Бир ҳафта жамият аъзолари шаҳарда иона йиғишди, маҳалла айланиб етимлар рўйхатини тузишди, биринчи навбатда қилинадиган тадбирларни маслаҳатлашиб олишди ва унга зарур маблағни ҳисоблаб чиқишди.

Чоршанба куни эрталаб башанг кийинган Ҳамза жамият таклифини етказиш учун ўша вақтдаги ҳукумат раиси Мирзо Икром афандининг ҳузурига жўнади. «Чоршанба муродбахш», деб уни кузатиб қолган ҳаммаслакларининг кўзи кун бўйи йўлда бўлди. Ҳукуматнинг жавоби кеч қайтган Ҳамзанинг юзида ёзиғлик эди. Бир оғиз сўз билан ўзи ҳам уни тасдиқлади:

— Ҳўкизнинг қулоғига танбур чертган билан баробар.

Бир ойдан кейин Қаландархонада бўладиган рабўчийлар митингида тасдиқлаш учун тўртинчилар (большевиклар) даъватнома ёзиб беришни илтимос қилишганда Ҳамза бажону дил рози бўлди. Хуррият, тенглик, иш соатини камайтириш, иш ҳақини ошириш, байналмилал дўстликка садоқат ҳақидаги фикрларини қоғозга тушириб бўлгандан кейин у, бир оз ўйланиб турди-да, ўз қалб қўшиғини ҳам қўшиб қўйди:

«Талаб қиламиз: ёш ўсмирларни панжаи истибдоддан қутқарув!»

Бу нидо беш ойдан кейин, Октябрь инқилобида амалга ошди.

1976

Боис Қориев (Олтой)

ҲАМЗА БИЛАН УЧРАШГАНДА

Мен Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан кўп ўчрашганман. Лекин шу учрашувлардан учтаси айниқса эсимда қолган.

1919 йилнинг куз фасли. Тошкент халқи кулфат ва мусибатларни бошидан кечираётган пайт. Очлик таъсири, Осипов воқеаси, мухториятчилар таҳликалари халқнинг юрагидан ҳали бутунлай кетмаган.

Уша пайтларда Сибирда Колчак, Оренбургда Дутов, Закаспийда инглизлар, оқлар, Фарғонада босмачилар халққа, Советларга қарши жанг олиб борардилар. Мен 16 ёшда эдим. Муаллимлар курсида ўқирдим. Эски жўвадаги Беглар беги мадрасасига жойлашган ётоқхонада яшардим. Уқувчилар орасида «Фарғонадан театр труппаси келипти, у театр томошалар кўрсатармиш», деган хабар тарқалди. Курс ўқувчилари ҳаракатга тушиб қолишди. Бозор, расталар дарвозаси ҳисобланган Эски жўва, Тошкентнинг маркази бўлгани учун кишилар билан лиқ тўла. Бир пайт чорраҳа ўртасига одамлар тўпланди. Қий-чув. Кишилар чумоли каби ҳар томондан ясов тортардилар.

Гоҳ баланд, гоҳ паст гуруллаган халқ овози бўрон пайтидаги денгиз тўлқинини эслатарди. Бирдан барча сукунатга чўмди. Кишилар ҳалқа қилиб атрофни ўраб олишди. Халқа ўртасида барчанинг диққатини ўзига жалб этган бир киши турарди. Бу киши қирра бурун, юзи сал узунроқ, ранги оқ, калта қора мўйловли, соч қўйган, кўзойнакли, қора чарм тужуркали, новча, қотма, оёғига паст пошнали қора этик кийган эди. Бу киши гоҳ қўлини кўтариб, гоҳ тушириб «Ака-укалар, ёру биродарлар, опа-сингиллар», деган жумла билан халққа мурожаат қилди. Унинг ҳар бир сўзи юрагининг чуқур еридан чиқаётганга ўхшарди. Жарангли товуши олисдаги кишиларни ўзига тортди. Кишилар унинг сўзини зўр иштиёқ билан тинглардилар. Фарғонадан келган театр труппасининг бошлиғи Ҳамза Фарғонадаги очарчилик, босмачи ва миллатчиларнинг меҳнаткаш халққа қилаётган зулми ҳақида гапирди. Тошкент халқини жафоқаш Фарғона халқига ёрдам беришга чақирарди. Ҳамза нутқи кишилар қалбида шафқат, мар-

ҳамат ҳисларини кучайтирди. Барча унинг сўзини гулдирос қарсақлар билан қарши олди.

Ҳамза ўз нутқини мухториятчи жадидлар юртимизга очлик, қаҳатчилик, босмачилик, ички уруш олиб келдилар. Болани онадан, онани боладан айирдилар, ариқларда сув ўрнига қон оқиздилар. Мана шуларнинг ҳаммасига сабаб бойлар, эшонлар, уламолар ва жадидлар. Мана шу одамхўр олчоқ, қонхўрларга қарши Шўролар ҳукумати меҳнаткашларни курашга чақиради. Эркин ҳаёт қуриш учун халқдан кўмак истайди. Ватан хоинлари, босмачи, жадид ва уламоларга лаънат! Яшасин иштирокиюн фирқаси!— деб тамом қилди.

Шу куни кечқурун Ҳамза бошлиқ театр труппаси «Фарғона фожиаси» пьесасининг II бўлимини сахнада кўрсатди. Шу пьесада асосий ролни Ҳамзанинг ўзи ижро этди. Унинг мимика, ҳаракатлари табиий эди. Мен жуда берилиб томоша қилдим. Унинг бурро-бурро сўзлари, салбий типга оид ҳаракатлари томошабинлар диққатини ўзига тортиб олди. Томошабинлар томошадан мамнун бўлиб, ҳузур қилганликларидан «Яшасин» деб қичқаришарди. Кишилар унинг артистлик истеъдодига тасанно айтишарди.

Ҳамза иккинчи кўринишда елкасига чўкич кўтариб, ишчилар олдида «Ҳой-ҳой отамиз, тошни кесар болтамиз» ашуласини музика садоси остида айтар экан, залда ўлтирганлар ҳаяжонланиб унга жўр бўлишарди. 3-кўринишда «Биз ишчимиз, меҳнатчимиз, биз ҳам инсон ўғлимиз» ашуласини Ҳамза дирижёрлиги остида 20тача киши жўр бўлиб айтгани ҳали ҳам ёдимда.

Ҳамзанинг шоир ва ашула яратувчилиги, бастакорлиги, ролларни силлиқ ва бекам-кўст ижро этиши, халқ руҳини ўзига қаратиши, санъаткорлиги менинг ёш қалбимда унга улғу эҳтиром уйғотарди. Биринчи марта менинг юрак туйғуларимда шеърят, нафосат, адабиётга ҳавас уйғотди.

1927—1928 йилларда Ҳамзани Самарқандда яна учратдим. Бу даврда мен ўзбек совет адабиётида Олтой тахаллуси билан маълум эдим. Эски танишим, ўз устозимдек у киши билан қўл бериб кўришдим. Менга укам Олтойхон, Сизни гойибона танийман, дедилар.

Ҳамза менинг асарларимни хайрихоҳлик билан қабул қилди. Ҳамзанинг, агар шеър ўз формаси, бадийлиги билан кишилар юрагига бориб етса, ундай шеърни

олқишлаш керак, ўзбек совет адабиётини янги форма ва жанрлар билан бойитиш, ривожлантириш ёшларимизнинг вазифасидир, деган гаплари ҳали ҳам қулоғим остида жаранглайди.

«Маориф ва ўқитғувчи» журнали редакциясида бўлиб ўтган суҳбатни унута олмайман. Ҳамза ўз асарларини журналда нашр эттириш учун кирган эди. У ўша даврдаги адабиёт камчиликларини танқид қилиб, мактаб деворий газеталарида Чўлпон руҳи тарқалганлигидан шикоят қилди. Бу суҳбат Ҳамза рояль олиш учун ҳаракат қилиб юрган вақтларда бўлиб ўтган эди.

1965

Юсуфжон Ҳузурий

БИРИНЧИ ТАРБИЯЧИМ

Мен ҳам Ҳамзанинг ҳамшаҳарлариданман. У билан бир шаҳарда туғилиб, уни шахсан кўриб, гаплашиб, суҳбатларидан баҳраманд бўлганман. Тўққиз ёшимда отамдан етим қолдим. Онам билан ёлғиз ҳовлида эдик. Ҳали жудолик алами босилмаган. Бунинг устига ўғрилар, босмачилар талончилиги авж олганди. Шундай кунларнинг бирида жуда сиқилганимдан секингина кўча дарвозамизга чиқиб, остонада ўтирдим. Шамол қаттиқ ҳайқириб, ердан қум аралаш ҳазонларни учирар, одамларнинг юз-кўзига урарди. Тўнни бошимга ёпиб олдим. Шу пайт шамолга қарши узун бўйли, беқасам чопонини бошига буркаб олган бир одам келяпти. Мен бир қарадим у яна бурканиб ўтиравердим. Ҳалиги одам тўғри ёнимга келиб, чап қўлини бошимга қўйиб:— Ҳа, жиян, нима қилиб ўтирибсан, ишлар қалай?— деди. Мен юзига бир қарадим у яна жим ўтиравердим.

— Даданг, аянг борми?— сўради у.

— Дадам ўлганлар, аям уйда безгак тутиб ётиптилар,— дедим синиқ овозда.

— Ўқишга киришни хоҳлайсанми, яқин жойда, юр хоҳласанг ҳозир кўрсатаман:

— Ўқий олмайман, пулимиз йўқ,— дедим мен.

— Эй содда жиян, пул керакмас, пулсиз ўқийверасан, кийим ҳам, овқат ҳам, ётоқ ҳам беришади. Тушуняпсанми, давлат очиб берган интернат деган мактаб!

. Мен бошимни эгиб, «хўп» ишорасини билдирдим. Дарвозани маҳкам ёпиб эргашиб кетдим. Уша одам мени сой бўйидаги ҳашаматли иморатга бошлаб борди. У ҳовли Ғозибойвачча деган бойнинг шоҳона усулда қурилган саройи эди. Хонага кириб боришимиз билан:

— Салом, Ҳамзахон ака,— деб ўтирганлар қўзғолишди.

Шундагина мени мактабга бошлаб келган киши Ҳамза эканлигини билдим.

— Бу боланинг онаси уйда ёлғиз, бунинг устига безгак экан. Табиатнинг қандай найранглари бор-а! Нима қилиш керак? Агар болани мактабга олмасак, оч қолиб нобуд бўлади. Олсак, ёлғиз онасининг ҳоли нима кечади, Даҳшат!— деб тиззасига урди Ҳамза.

— Майли, Ҳамзахон,— деди кексароқ бир киши. Уни ҳозирча овқат билан таъминлаб, ўқитиб турамиз. Қатнаб ўқисин. Ўқишдан бўш вақтларида онасига ёрдам бериб турар.

Бу фикр Ҳамзага ҳам маъқул бўлди.

— Жиян, энди бемалол ўқийверасан,— кейин кийим-бош, ётоқхона ҳам тўғрилаб берамиз,— дедида, бошимни силаб чиқиб кетди. Уша пайтда мен ўн ёшда, Ҳамза Ҳакимзода эса ўттиз икки, ўттиз уч ёшларда эди.

Мен мактаб интернатга қатнаб ўқий бошладим.

Менинг илк ғамхўрим, тарбиячим Ҳамза, интернатнинг мураббийлари, устозларим ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди. Ёшим олтимишга етиб, Октябр келтирган фаровон ва бахтиёр замонда қанчалик рўшнолик кўрган бўлсам, буларнинг бари жонажон ҳукуматимизнинг меҳрибонлиги самараси деб биламан.

1970

Т. Н. Қори Ниёзий

УНУТИЛМАС ХОТИРАЛАР

Яқинда бутун совет жамоатчилиги ўзбек халқининг содиқ фарзанди, совет маданиятининг йирик намояндalarидан бири, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг туғилганига етмиш йил тўлишини ғоят тантана билан нишонлади. Ҳамзанинг юбилеи фақат ўзбек халқининг эмас, балки

мамлакатимиздаги барча қардош халқларнинг маданий тўйига айланиб кетди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек совет маданиятини ривожлантириш учун ғоят кўп меҳнат қилди, маданиятимизнинг Улуғ Октябрь революциясидан сўнгги дастлабки тарихи, айниқса, Ҳамзанинг исми билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек совет маданиятининг қайси бир соҳаси бўлмасин, хусусан адабиёт, санъат ҳамда халқ маорифи устида сўз борар экан, Ҳамза билан ўтказилган вақтлар ва унинг унутилмас образи менинг кўз олдимда намоён бўлади.

Мен 1917 йилда, Улуғ Октябрь революциясининг биринчи кунларидаёқ, Фарғона шаҳрида биринчи совет ўзбек мактаби ташкил этиш бахтига муяссар бўлган эдим. Ҳакимзода ана шу мактабда 1918 йилда бир неча ой қўшиқ дарси берган эди. Бироқ бу, масаланинг расмий томони бўлиб, ҳақиқатан эса унинг фаолияти ғоят даражада ҳар тарафлама, жўшқин ва самарали эди.

Ҳамзанинг Октябрь революциясидан сўнгги йилларда ўйнаган ролининг нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини билиш учун, энг аввал, у йиллардаги оғир аҳволни назарда тутиш лозим. Дарҳақиқат, биринчи жаҳон империалистик уруши натижасида юз берган очарчилик ва қаҳатчилик, халқ хўжалигининг хароба ҳолга келиши, ёш Совет ҳукуматига қарши бош кўтарган контрреволюцион кучларнинг, айниқса босмачилар ва оқ гвардиячиларнинг фалокатлари, халқ хўжалигининг ва маданиятнинг турли тармоқларида ниқобланиб олган зараркунандачиларнинг бузғунчиликлари, бойларнинг ва реакцион руҳонийларнинг иғволари ва ҳоказолар аҳволни ғоят мурракблаштириб, оғирлаштириб қўйган эди.

Мана шундай шароитда Ҳамзанинг роли ғоят муҳим ва катта аҳамиятга эга бўлди.

Мактабда вужудга келган традициялардан бири турли маданий ва сиёсий ҳодисалар муносабати билан мактаб атрофидаги аҳолини мактабга тўплаб, улар орасида сиёсий-оммавий иш олиб боришдан иборат эди. Бундай вақтларда Ҳамзанинг роли ғоят муҳим ва катта бўлиб, у бутун вужуди билан ишга киришар, оташин нутқлар билан сўзга чиқар ва шу муносабат билан ёзган шеърларини ўқиб берар эди.

Бунинг натижасида, реакцион руҳонийларнинг, эски мактаб муллаларининг совет мактаблари тўғрисида

юргизган турли иғволарига қарамай, мактаб кундан-кунга болалар билан тўлиб борар эди. Ҳатто кўп фурсат ўтмай, шаҳардаги эски мактабда ўқиб юрган болаларнинг оталари ўғилларини бизнинг совет мактабига кўчирдилар. Натижада, эски мактаб ўқувчисиз қолиб, ўз-ўзидан ёпилди. Бу ўринда Ҳамзанинг роли жуда ҳам каттадир, чунки умуман Ўзбекистоннинг бошқа ерларида бирмунча эски мактаблар ҳатто 1926 йилгача мавжуд бўлгани ҳолда, Фарғона шаҳридаги эски мактаб 1918 йилнинг охиридаёқ ўз-ўзидан ёпилган эди.

Ҳамза кундузлари бевосита ёш авлоднинг тарбияси билан ва жамоат ишлари билан машғул бўлиб, кечалари алангали революцион шеърлар ёзиб чиқар эди. Унинг «Биз ишчимиз», «Яша, Шўро!», «Уйғон», «Ишчилар, уйғон!» каби шеърлари шу вақтларда яъни 1918 йилда ёзилган.

Ҳамзанинг олижаноб хусусиятларидан бири шунда эдики, у кўп вақт омма орасида бўлар, улар ҳаётини ўрганар ва улар билан муҳим сиёсий мавзуларда суҳбатлашар эди. Унинг чўнтагида доимо махсус бир дафтарчаси бўлиб, унга халқ хазинасидан чиққан нодир сўзлар ва мақолларни ёзиб юарди.

Ҳамзанинг боши ҳамма вақт маълум бир фикр, маълум бир масала ёки бирор шеърнинг вазн, қофия ва мундарижаси билан банд бўларди. У баъзан суҳбат вақтларида бирданига сўзни кесиб, дафтарчасига ёза бошлар ва ёзишни тамом қилиб, «хўш, гап ниманинг устида эди?» деб сўрар ва суҳбатдошини бошланган гапни давом эттиришга ундар эди.

Ҳақимзоданинг табияти доимо кенг аудиторияни истар эди. Шунинг учун у мактаб қошида ҳаваскорлар тўғарагини ташкил қилиб, унинг воситаси билан майдонга, халқ олдига чиқар, драматик парчалар, кичик-кичик пьесалар ва программалар тузар ҳамда мандалина ёрдами билан турли-турли оригинал куйларни ўргатар эди. Мен эса, бу тўғаракда скрипкачи бўлиб қатнашар эдим.

Бундан ташқари, 1917 йилда Ҳамзанинг ташаббуси билан Фарғона шаҳри миқёсида ташкил қилинган ҳаваскорларнинг музика драматик тўғараги ҳам фаол ишлаб турар эди. Бунда Муҳиддинқори Ёқубов (кларнет), Салоҳитдин Исомуддинов (баритон), Исмоил Муҳаммаджонов (бас), Улмас Қурбонов (тенор), Ҳасан Содиқов, Қобил Соҳибов (альт), Исроилжон Рустамов

(барабан) ва бошқа ўртоқлар қатнашар эдилар. Мен эса бу тўгаракка кларнетда иштирок этардим. Бевосита музика раҳбаримиз Григор деган дирижёр эди.

Уша давр шароитида бу тўгаракнинг аҳамияти жуда катта эди. Унда доимий равишда музика машғулоти билан бир қаторда кўпинча театр санъатига доир қизғин мунозаралар ҳам бўлиб турарди. Шу сабабли бу тўгарак ўзбек маданияти ва санъати тарихида ғоят муҳим роль ўйнади.

Босмачиларнинг совет зиёлиларига, хусусан ўқитувчиларга нисбатан ваҳшийликлари, уларни қийнашлари, ўлдиришлари шунингдек, совет мактаблари биноларига ўт қўйиб юборишлари одатдаги воқеалар қаторига кириб қолган эди. Шунинг учун мактаб ўқитувчилари иштироки билан тузилган қуролланган отряд кўп кечалари мактаб биносини қўриқлаб чиқарди. Бир кун мактабнинг ертўласида Ҳамза билан дарс жадвали тузаётган эдик. Шу пайт шаҳарда отишмалар, сўнгра крепостдан отилган тўп овозлари эшитила бошлади. Шаҳарни босмачилар босиб олди. Дарҳол милтиқларимизни қўлга олиб мактабнинг саҳнига чиқдик. Кўп фурсат ўтмай, олиқ босмачиларнинг овози эшитила бошлади. Ҳамза билан маслаҳатлашиб, пистирма учун белгилаб қўйилган жойга етиб олдик. Ҳамза мактаб зали остидаги кўмирхонанинг тешиги олдида, мен эса мактабнинг бир ёнидан ўтиб катта сув ёнидаги дарахтзор орасига жойлашдим. Лекин отишма узоқ чўзилмади, чунки шу пайтда қизил аскарлар отряди етиб келиб, босмачиларни чекинишга мажбур қилди.

Бир оз фурсат ўтгач, Ҳамза билан яна эски жойда, дарс жадвали тузилаётган ертўлада учрашдик. Мен Ҳамзанинг афтига қараб ихтиёрсиз равишда, ўзимни тўхтатолмай, қаҳқаҳа уриб кулиб юбордим. Чунки Ҳамзанинг юзи кўмирхонанинг қораси билан бўялган бўлиб, унинг сиймоси тасвир этиб бўлмайдиган даражада ғоят ажойиб кўринар эди.

Ҳамзага қараб, «Ҳакимзода, худди театрнинг ўзгинаси-ку!» дедим. Бироқ, Ҳамза сўз нима устида бораётганини билса-да, ҳеч кулмади, ҳатто табассум ҳам қилмади. Аксинча, у ғоят ғазабланган ҳолда у ёқдан-бу ёққа юриб турар эди. Ниҳоят, у бир оздан кейин сўзлай бошлади: «Сиз тўғри айтдингиз. Ҳақиқий театр ҳаётни акс эттириши лозим. Ўзбек халқи ўз тарихида қандай кул-

фатли ва фожиали кунларни кечирди ва Октябрь инқилоби унга қандай порлоқ бахт ва саодат йўлини очди! Мана бу икки қарама-қаршиликни санъат воситаси билан акс эттирганда, қандай ажойиб манзара бўлар эди, қандай фахрли вазифа!»

Ҳамзанинг бу сўзларига жавобан: «Буни сиз ёзишингиз керак, Ҳакимзода» — деганимда, у: «агар билсангиз, кечаю кундуз менинг фикру зикрим ана шу билан банд», — деб жавоб берди.

Келтирилган тарихий воқеа муносабати билан Ҳамзанинг театр тўғрисида айтган бу фикри, унинг бу соҳадаги тушунчасининг нақадар чуқурлигини кўрсатди. Ҳамзанинг юқорида айтган сўзлари шундан далолат берадики, у пайтда Ҳамза санъатга марксистик қараш тўғрисида ҳали жуда ноаниқ тасаввурга эга бўлса-да, лекин ўша вақтдаёқ революция таъсири остида театرنинг ролини яхши тушуниб олган эди.

Тасвирланган воқеанинг эртасигаёқ Ҳамза «Фарғона фожиалари» деган пьесасини ёза бошлади, орадан бир ҳафта ўтар-ўтамасдан, бу пьесанинг бошланғич парчаларини ўқиб берди. Шундан кейин Ҳакимзода кундан-кунга санъат масалалари билан шуғулланиб, вақтининг кўп қисмини театрда ўтказадиган бўлди.

Ниҳоят, у 1918 йилнинг сентябрь ойида Фарғона шаҳрида «Ўлка сайёр драмтруппаси» ташкил этди. Кўп вақт ўтмай бу труппанинг асосий қисми Закаспий фронтида Туркфронт сиёсий бошқармасининг «Агитпоезди»-да гастроль бера бошлади.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни билмайдиган, унинг оташин шеърларини ўқимаган, дилрабо куйларини тингламаган, қизиқ томошаларини кўрмаган киши бўлмаса керак.

Мен ҳам Ҳамза билан шахсан таниш бўлганман, бирга ишлаганман. Уқувчилар билан инқилобий санъаткор ҳақидаги хотираларимни ўртоқлашмоқчиман...

...Кечаси соат ўнлар эди. Мен одатдагича дарсга тайёргарлик кўриб ўтирган эдим. Эшикни кимдир тақиллатиб қолди:

— Ким? — деб сўрадим.

— Мен, Ҳамза, — деган овоз эшитилди.

Эшикни очсам, дарҳақиқат, Ҳамза устида шинель, бошида будёновка, оёғида этик. Кўришиб, ўзаро аҳвол сўрашгандан кейин:

— Худди кеча ўқувчилар орасида сизнинг ҳақингизда гап бўлган эди. Хўш, қаердан ва қачон келдингиз?— дедим.

— Мен ҳозир келдим, Ашхобод фронтдан. У ерда бизнинг драмтруппа гастроль бермоқда.

— Кўп яхши қилибсиз. Илтифотингизга ташаккур. Кўпга келдингизми?

— Йўқ, икки-уч кунга. Бу ердаги ҳаваскор санъаткорлардан яна уч-тўрт кишини олиб кетмоқчиман.

— Фронтда аҳвол қандай?

— Аҳвол жуда оғир. Инглиз интервентлари ва Закаспийдаги эсер-меньшевикларнинг террори кундан-кунга авж олиб кетмоқда. Улар қўлларига тушган совет кишиларини, айниқса, Совет ҳукуматининг вакилларини ваҳшиёна қийнаб ўлдирмоқдалар. Шундай вақтда бизнинг драмтруппанинг роли ғоят муҳимдир. Бизнинг вазифа қизил аскарларга қаратилган оташин сўз билан уларнинг душманга нисбатан қаҳру ғазабини, ватанпарварлик туйғусини қўзғатишдир. Лекин турппани бу талабга жавоб берадиган репертуар билан таъмин қилиш осон иш эмас. Шунинг учун бу соҳада тинмай ишлашга тўғри келади.

— Рус халқининг «Нет худа без добра», яъни «Яхшиликсиз бадлик бўлмайди» деган мақоли бор. Демак, уруш «туфайли» поэзия жанрини кучайтирмоқдамиз.

— Бу — табиий, чунки ҳар бир даврнинг ўзига хос талаб ва эҳтиёжлари бўлади. Адабиёт эса буни акс эттириши лозим.

Овқатдан кейин, чой вақтида Ҳамза ўзининг «Ўлка сайёр драмтруппаси» учун ёзилган «Қизил аскарларга», «Берма эркингни қўлдан!», «Яшангиз ишчи-деҳқонлар!» каби оташин шеърларини ўқиб берди. Сўнгра:

— Хўш, энди сизга навбат. Мактабдан гапиринг,— деди.

— Вақтнинг қийинчилигига қарамай, умуман мактаб ва ўқувчиларнинг сони деярли кундан-кунга ўсиб бормоқда. Эртага, кеч соат олтида мактаб ўқитувчиларининг кенгайган мажлиси бўлади. Бунга ўқувчиларнинг оталари ҳам чақирилган. Мажлисда «Мактабнинг ютуқ ва баъзи эҳтиёжлари» мавзуида менинг маърузам бор. Агарда вақтингиз мусоид этса, келсангиз кўп яхши бўларди.

— Албатта, жоним билан келаман,— деди Ҳамза.

Эртасига, мажлис бошланмасдан, Ҳамза мактабга кириб келди. Мен билан бирликда мактабни айланиб кўриб чиқди. Сўнгра мажлисда актив қатнашиб, оталарга қаратиб сўзлаган оташин нутқини ўзининг ушбу машҳур «Яша Шўро» шеъри (ашуласи) билан тамом қилган эди:

Бузма кўнглинг, боқ бу Шўро
Берди мангу интибоҳ.
Томчи ҳар қонингга олдинг
Илму урфон, эрку жоҳ.
Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдирган замон.
Ишчи ўғли, шухратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Орадан икки кун ўтгандан кейин Ҳамза бир неча санъат ҳаваскорлари билан бирга яна Ашхобод фронтига қайтиб кетди.

1964

Иброҳим Мўминов

РУС МАДАНИЯТИ ШАЙДОСИ

...Ҳамза Ҳақимзода меҳнатсевар, қунтли, ғайратли киши бўлиб, ўз олдига қўйган мақсадига эришиш учун зўр завқ ва қатъийлик билан ҳаракат қиларди. У ўз онгини кенгайтириш, билимини ошириш учун астойдил шуғулланарди. Уша вақтларда Қўқонда ишлаган тараққийпарвар рус ўқитувчилари билан яқин муносабатда бўлиб, улар билан тез-тез учрашиб турарди. Ўқитувчи Орлов билан дўстона муносабатда бўлиб, ундан рус тили ва рус адабиётини ўрганеди: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Островский, Горький асарларини ўқийди. У ўз ватандошларини илғор рус маданиятини ўрганишга даъват қилади...

1960

Маннон Уйгур

БУЮК САНЪАТҚОР

Ўзбек совет адабиёти ва санъатининг атоқли арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан биринчи марта 1916 йилда китоб дўкони олдида учрашдим. У билан шу ерда танишиб, узоқ суҳбатлашдим. Ҳамза ўзбек поэзиясини ривожлантириш ҳақида ўз орзуларини гапириб берди. Ҳамзанинг «Ўзбек халқи ҳақиқий поэзияни севади ва ҳурмат қилади»,— деган гаплари ҳали-ҳали ёдимда.

1917 йилда биз ҳаваскорлар драма тўғарагида Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт» пьесасини саҳнага қўйдик. Мен бу асарни саҳнага қўйишда Ҳамза билан бўлган суҳбатни эсга олдим, унинг эксплуататорлар ҳақида нафрат билан айтган сўзларидан фойдаландим. Мен шу пьесада бой ролини ўйнаган эдим. Кейинчалик бизнинг драма труппамиз репертуаридан Ҳамзанинг асарлари мустаҳкам ўрин олди. Унинг пьесалари реалистик ва ҳаётий асарлардир.

1918 йилда Ҳамза ўз «ўлка сайёр труппаси» билан Тошкентга келди. Ана шу вақтда мен Ҳамзадан режисёрлик маҳоратини ўргана бошладим. Бизнинг кичик труппамизга Ҳамза келиб турар, қимматли маслаҳатлар берар эди. Мен Ҳамзанинг ўзи қўйган «Бой ила хизматчи» пьесасини томоша қилдим. Бу спектакль менда катта таассурот қолдирди. Ҳамзанинг бу ажойиб асаридан ва унинг моҳирлик билан қўйилишидан руҳланиб, бизнинг труппамиз ҳам «Бой ила хизматчи»ни саҳналаштирди!

1919 йилда Ҳамза икки ойча Тошкентда яшади. Ана шу вақт ичида у бизнинг труппамиз билан мустаҳкам алоқа ўрнатди. Бизнинг репертуаримиз жуда камбағал бўлгани учун, биз ундан пьеса ёзишни талаб қилдик. У бизга янги пьесалар ёзиб берди. Бу пьесалар саҳнамизда муваффақиятли қўйилди.

Москва студияси қошида саҳнага қўйилган «Ревизор» комедиясини Ҳамзага кўрсатганимизда, у гоётада хурсанд бўлди ва рус театри санъатидан кўп нарсаларни ўрганиш лозимлигини айтди. Ҳамзанинг бутун орзулари амалга ошди.

1954

Мария Кузнецова

ҲАМЗА ҲАҚИМЗОДА ТУҒРИСИДА ХОТИРАЛАР

...Ҳамза бизнинг чинакам дўстимиз эди, бизни ҳаққонийликка ўргатар, бадий образни чуқур ўрганиб яратишга, ҳаётни саҳнада ҳаққоний акс эттиришга чақирарди.

Биринчи репетицияларимизнинг бирида Ҳамзанинг менга, «Марҳамат қилиб, томошабин учунгина ўйнаманг, шунингдек ёлғиз ўзингиз учун ҳам ўйнаманг. Сизнинг бутун даққат-эътиборингиз ҳамроҳингизда бўлиши керак, сиз уни ўзингиз айтаётган сўзга албатта ишонтиришингиз лозим», — деб айтган сўзлари бир умр хотирамда қолди. Ҳамза ўз ишини чин қалбдан севиш руҳида тарбиялар, уларнинг юрагида ўт ёқа оларди. Бу хислат шундан келиб чиқардики, Ҳамза санъатнинг ҳаётда қандай зўр тарбиявий аҳамиятга эга эканини жуда яхши биларди.

Мен Ҳамза билан биринчи марта 1918 йилнинг баҳор фаслида танишдим. Мен чойхонада чой ичиб ўтирдим. Рўпарамда бир эркак ўтирар, у китоб ўқирди. Шу пайт қулоғимга ажойиб ашула овози эшитилди. Бу ёқимли ашула тахта девор орқасидан — кичик эстрада томондан келарди. Куй менга жуда ёқиб қолди. Ҳозир ҳам хотирамда, қўшним мен томон қараб, енгил жилмайиб қўйди. Кейинроқ унинг кимлигини билиб олдим. Бу киши Ҳамза эди. Тахта девор орқасидан эшитилган ашула унинг «Яша Шўро!» қўшиғи эди.

Мен таклиф қилинган Фарғона шаҳар ҳаваскорлар труппаси Тошкентга келганда, уларнинг раҳбари Ҳамза эканини эшитиб, қандай таажжубда қолганимни кўз олдингизга келтира олмайсиз ҳам! Ҳамза мен билан жуда самимий сўзлашди, ўзим ким, қаерликман, қандай қилиб Тошкентга келиб қолдим — ҳаммасини битта қўймай сўради. Мен биринчи марта Наманган шаҳрининг илғор интеллигенцияси ташкил этган ҳаваскорлар труппасига қатнашганимни сўзлаб бердим.

Ҳамза сўзларимни диққат билан эшитиб турди-да, кутилмаганда: «Сиз қўшиқ айтасизми?» деб сўраб қолди. Мен «ҳа» деб бош ирғитдим. Шундан кейин мени пианино ёнига бошлаб келди ва ўзи ўтириб чала бошлади. Менинг биринчи репетициям ана шундай бошланган эди.

Унинг умр бўйи қилган орзуси рўёбга чиқди — Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли, улуғ рус халқининг қардошларча ёрдами натижасида ўзбек совет театри — халқ учун хизмат қилувчи театр бунёдга келди. Уша кунни Ҳамзанинг менга айтган сўзлари ҳамон ёдимдан кўтарилгани йўқ: «Сиз — рус аёли, ўзбекларнинг биринчи актирисаларидан бирисиз. Бундай нарса фақат совет давридагина бўлиши мумкин. Энди бизнинг ҳаммамиз бир тан-бир жон бўлиб, аҳил бўлиб яшаймиз. Сиз ўзбек совет театри баҳорининг қалдирғочларидан бирисиз. Мен шунга аминманки, ҳар қандай тўсиқ ва қийинчиликлар бўлишига қарамай, сизнинг орқангиздан кўплаб ўзбек хотин-қизлари саҳнамизга кириб келади. Табриклайман сизни...»

Уша маҳалда бизнинг ҳаётимиз, умуман труппадаги барча артистларнинг ҳаёти анча оғир, лекин шарафли ва қизиқарли эди. Биз уч йилча фронтларда юридик, артист-агитатор, ҳатто жангчи бўлдик. Ҳамза ҳамниша биз билан бирга бўлди.

Театр репертуарсиз яшаёлмаслигини яхши билган Ҳамза пьесалар ёзди. Бу асарларда ҳаётнинг энг қизғин воқеалари акс этди. Ҳамзанинг ҳаётни билиши ва яхши тушуниб етиши, унинг ишига кўмак берди, унда халқ олдида масъулият сезиш ҳисси зўр эди. Келажак ҳақида қизғин орзу қилар, бизга Ўзбекистоннинг йигирма-ўттиз йилдан сўнг қандай бўлишини сўзлаб: «Ана шу ажойиб келажакни тезроқ кўриш, уни яқинлаштириш учун ҳозир виждонан фидокорона меҳнат қилиш, инсон деган мағрур номга муносиб бўлиш лозим. Биз сиз билан ўзимизнинг ана шу эски ўзбек труппасида янги ўзбек совет маданиятини яратишимиз керак»,— дерди.

Ҳамза соатлаб бизга Пушкин, Гоголь, Островский тўғрисида сўзлаб берар, рус тилини ўрганиш, улуғ рус халқининг илғор маданиятини эгаллашга чақирарди. Унинг ўзи ғайратчан, иродаси зўр киши эди. Мен унинг бирон марта бўлсин беиш ўтирганини кўрган эмасман. Унинг бутун иши, қизғин фаолияти оддий кишиларга ҳаётни яхши билдириш, Совет ҳокимияти ва социализмнинг нима эканини яхши тушинтиришга қаратилган эди.

Бизнинг қимматли дўстимиз, театр учун жон-тандини аямай хизмат қилган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг орзулари рўёбга чиқди. Унинг асарлари ҳаёт, биз билан.

Чунки у, ҳаётни олдиндан кўра билиш фазилатиға эға бўлган етук санъаткор эди. У ўз халқининг бахти учун яшади ва ижод қилди.

1955

Етим Бобожонов

УСТОЗ ҚҮЛЕЗМАЛАРИ

...Ҳамза пьесани («Холисхон») менга беришда, бу пьеса бир неча бўлимдан иборат, қолган қисмини ҳам кейинчалик юбораман, деди. Шундан сўнг орадан икки йил ўтди. 1927 йил июль ойигача ва ундан сўнг ҳам пьесанинг давомини юбормади. Бу борада Ҳамза ўлдирди. Йиллар ўтиши билан пьесанинг қўлёзмаси эсимдан чиқиб, шахсий архивимда қолиб кетган экан. 1939 йилда Ҳамзанинг ўлимига ўн йил тўлиши муносабати билан «Бой ила хизматчи» пьесасини топиб берганимдан сўнг, Яшин «Бир архивингизни қаранг, балки Ҳамза асарларидан яна чиқиб қолар» дегач, шу пайтда «Паранжи сирлари» эсимга тушиб қолди, қидириб топдим ва Яшинга топширдим. Сўнгра иккимиз асарни тиклашда бирга ишладик.

М. Шерозий (Ёқубов)

ХИВАДАГИ ИЛҚ САҲНА

1921—22 йилларда Хивада театр ҳам, клублар ҳам йўқ эди. Ҳамза бир неча машшоқ ва ашулачиларни, мени ҳам ўз уйига чақирди. Биз маслаҳатлашиб кеча ўтказмоқчи бўлдик. Бизга бир муносиб жой бўлмаганидан, бурун хон оиласи яшаган «Нуруллабойдан» фойдаланишга қарор қилдик. Бинони тозалаб яхшиладик, саҳна ясадик, парда осдик. Уша вақтда Хоразм халқи эълон деган нарсани билмас эди. Жарчи ёлладик. У шаҳар бўйича юриб, қаттиқ овоз билан:

— Нуриллабойга боринглар, Шерозий ашула қилиб беради,— деб эълон қилди. Халқни қизиқтириш учун уч

киши гармон чалиб, ашула айтиб кўчада юрдик. Ҳамза менга бундай деди:

— Сен саҳна олдида ўтиргин. Қачон айтсам шунда чаласан.

Мен икки артист билан саҳна олдида ўтирдим. Парда кўтарилгани йўқ эди, халқ ҳайрон, чунки жарчи фақат менинг саҳнага чиқишимни эълон қилган. Мен гармон чалиб, ашула айтмоқда эдим. Бир замон парда очилиб, саҳнада Ҳамза пайдо бўлди. У тамошабинларга қараб, қисқача нутқ сўзлаб: ҳозир бир неча кўриниш томоша қўйилажак. Кўринглар, кўнгил очинглар,— деб сўзни тугатди. Яна парда очилди. Саҳнада кекса бир одам пайдо бўлди. Бой уни дам бермасдан эртадан-кечгача ишлашга мажбур қилади. Ниҳоят, бой катта бир тўнкани ёришга буюради. Бой ролини Ҳамзанинг ўзи бажаради. Бой кекса қаролни қамчи билан марҳаматсиз суратда уриб, чиқиб кетади. Бойнинг чиқиб кетиши биланоқ кекса одам халққа қараб, қуйидаги ашулани айтади:

Ҳой ишчилар,
Эзилган меҳнатчилар,
Битсин золим бойлар!
Эркингни қўлдан берма,
Яша хизматчилар.

Бу манзара томошабинларга кучли таъсир қилди.

1940

Лутфихон Саримсоқова

МЕҲРИБОН УСТОЗ

Еш кўнгил шодликсиз ўсолмайди... Мен ёшликда юрагим торини чертиб турувчи муқаддас бир орзу билан тез-тез тўлиб тошар эдим. Бу — янги ҳаёт гўзалликлари, оловли севги, қайноқ ёшликнинг жўшқин қўшиғини куйлаш орзуси эди. Бу орзум ушалди.

Ҳа, оддий ўзбек қизининг қалбида болаликдан эъзозланиб ва ардоқланиб келаётган орзу рўёбга чиқди.

Бунда Ҳамзанинг роли катта бўлди. 1924 йили Қўқонда, хотин-қизлар клуби тўгарагининг навбатдаги

машгулотларидан бирида, Ҳамза билан биринчи бор учрашдик. Ҳамза тортинқираб айтган ашуламга катта баҳо бериб, мени суҳбатга таклиф этди. Ярим соат давомида қилинган самимий суҳбатда у менинг содда қалбимга йўл топди. Мен куйчи бўлиш орзуим борлигини, лекин бунга маҳалла аҳллари, қариндош-уруғлар йўл бермаётганлигини айтиб бердим. Шундан сўнг Ҳамза клубимизга тез-тез келиб турди. Биз Ҳамзанинг бир пардали саҳна асарларини биргалашиб саҳнага қўйдик. Бунда унинг ўзи суфлёрлик қилди.

1927 йили Ҳамза «Хотин-қизлар овози» шеърини менга тақдим этиб, ашула қилиб айтишимни илтимос қилди. Ашула оҳангига маст бўлган Ҳамза менда талант борлигини қайд қилди. Шу йили мени Қўқон театрига олиб келди. 52 сўм ойлик тайинлаб ишга жойлаштирди. Унинг даъвати билан паранжимни ташладим. У менинг чинакам устозим бўлиб қолди.

Ҳамзанинг ҳовлиси доим санъат аҳлларининг келдикеттиси билан гавжум эди.

У ҳар гал дўстлар кўнглини ўзининг бирор янги қўшиғи ёки ғазали билан хушнуд қиларди...

1928 йили Қўқонда Ҳамза билан охириги марта учрашдик. Бу пайт Ҳамзанинг иш ва ижодий фаолияти Самарқандга кўчган эди. Ҳамза ўзининг «Қора соч» пьесасини ёзиб тамомлаёзганини айтиб, пьесадаги ажойиб бир ролни ижро этишни менга таклиф этди.

Шоир душманлар қўлида ҳалок бўлди. Аммо Ҳамзанинг руҳи, порлоқ орзу-истаклари, у яратган образлар мангу ҳаёт. Менга ўхшаш юзлаб санъат аҳлларининг қалбида, ижодида ҳаётдир.

1961

Тамарахоним

ҲАМЗАНИНГ НОМАЪЛУМ БИР ШЕЪРИ

Бу шеър тақдирини ҳикоя қилишдан олдин мен Ҳамза билан бўлиб ўтган ва бутун умрга ёдимда қолган икки учрашув ҳақида сўзласам, дегандим.

1919 йил. Марғилон. Горчакова станцияси.

Темир йўл мактабида бир кун ўқиб, бир ҳафта ўқимай, босмачилардан қочиб юрар эдик. Кўршермат тўда-

лари қишлоғимизни куйдириб, вайрон қилиб турганда, бир куни Ленинграддан бронепоезд келиб қолди. Халқ севишиб станцияга намоиш қилиб чиқар экан, биз болалар ҳаммадан илгари югуриб, шовқин-тўполон билан поезднинг атрофида ҳозир бўлдик. Ҳарбий кишилар бирма-бир минбарга чиқиб сўзлашди, чапак, қийқирувлар, «ура» деган садолар кўкларга кўтарилди. Шундан кейин босмачиларга қарши кураш яна ҳам авж олди.

Бир неча кунлардан сўнг яна тинчлик бўлди. Биз бошқа ҳунар мактабига қатнай бошладик. Шу орада станцияга агитпоезд етиб келди. Шу поездда келган бир неча ҳарбий кишилар билан чопон кийган бир йигит бизнинг мактабимизга ташриф буюришди. Бизлар русча ашулани ванг қилиб айтиб турган эдик. Муаллимимиз меҳмонларни синфга таклиф этди. Беқасам тўнлик йигит қўлига мандалинани олиб, биз айтаётган ашула куйини чалар экан, бизларга «айтинг», дегандек ишора қилди. Биз ашулани давом эттирдик:

Светит месяц, светит ясный,
Светит ясно до красна,
Вышел Ваня на свиданье,
Ждёт когда придет она.

Сўнгра шу ўзбек йигити муаллимдан ким ўзбекча ашулани билади, деб сўради. Болалар мени қатордан чиқаришиб, «мана шу» дейишди. Йигит менинг бошимни силаб, «қани, айт-чи қайси ашулани биласан?» деб сўради. Тилим танглайимга ёпишиб, соқов бўлиб қолдим. «Сен қўрқмай айта бер,— деди йигит,— янглишсанг тузатиб тураман». Болалар эса орқамдан «айт-айт», деб далда беришди. Мен қўрқиб-қўрқиб ашулани бошладим.

Шўрлик бошимга тушдию, онажон,
Бир менга боқмадингиз...

Тобора ашуланинг авжига чиқиб, охири, тамом қилганимда, йигитнинг кўзи ёшга тўлди ва елкамни қоқиб, «омон бўл, қизим»,— деди.

Кечқурун ҳаммамиз темир йўл клубига йиғилдик. Тантанали мажлисдан сўнг бошланган концертда бизлар ҳам иштирок этдик. Мен айтган ашула ҳаммага маъқул бўлди. Маълум бўлишича, бу ашула сўзини ҳалиги ўзбек йигити — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ёзган экан.

Ҳамза Ҳакимзода билан иккинчи учрашув 1926 йилнинг баҳорида рўй берди. Биз Париждан қайтгач, Муҳиддинқори Ёқубов этнографик труппани тузишга ҳаракат қилди. Наркомпроснинг эшиги олдида навбат кутиб турар эканмиз, қора дафтар ушлаган, кўзи ёшга тўлган Ҳамза бирдан пайдо бўлиб қолди.

— Мана бу қаламми?— у қўлидаги қаламни жаҳл билан синдирди.— Энди ҳеч нарса ёзмайман,— дея кўчага отилди. Қори ака яхши гаплар билан уни анча юпатди ва сўраб билдики, «Қорасоч» деган пьесасини Наркомпрос нозири қабул қилмай, Ҳамзанинг юзига отиб юборган экан. Эртасига Қори ака Ҳамзани этнографик труппага (адабий эмакдош лавозимига) таклиф этди. Ҳамза шу куниеқ ишга киришиб, труппа учун шеър ёза бошлади.

Фарғона шаҳридаги бинолардан бирини бизга репетиция ўтказиш учун беришган эди. Тез кунда концерт программаси тайёр бўлди ва аввало Фарғона, сўнг Марғилон, кейин Қўқонга бориб, томоша кўрсатдик. Биз йўлда кетар эканмиз, Ҳамза поездда унда-мунда менга кўз ташлаб, мийиғида кулиб, узун қоғозга шеър ёзар эди. Эртаси кечқурун концерт вақтида Ҳамза менинг ўйинимдан кейин саҳнага чиқиб, бошимга тиллақош тақиди, шу шеърни халққа ўқиди:

Оймисан ё қамара,
Белинг позик камара,
Номинг экан Тамара,
Жаҳонга кулиб қара.

Шеър анчагина узун бўлгани учун у менинг хотирамда тўла-тўкис сақланмаган. Лекин хурофотга, шайх ва эшонларга қарши бутун умр бўйи курашган Ҳамза бу шеърида ҳам уларнинг жаннат ваъда қилишлари ёлғонлигини, у дунёда ҳам, бу дунёда ҳам Тамарадек қизлар топилмаслигини айтгани ҳали-ҳали эсимда:

Шайхлар жаннат деб ҳарён
Лоф чекканлари ёлғон,
Беролмас икки жаҳон
Бу самардек самара...

Шеърнинг сўнгида бизнинг Парижга бориб, жаҳон декоратив санъати кўргазмасида зўр муваффақият би-

лан иштирок этганимиз тасвир этилгач, Ҳамза ўз одати-га кўра, биринчи бандни яна нақорат сифатида такрорлаган эди:

Шон-шавкат келтирдиги сан
Элимиздан Парижга.
Яша, энди кўрма гам,
Яша, синглим Тамара.
Оймисан ё қамара,
Белинг нозик камара,
Номинг экан Тамара,
Жаҳонга кулиб қара.

Ҳамза шеърни ўқиб бўлгач, унинг қўлёмасини менга тақдим этди. Афсуски, уни сақлаб қололмадим. Лекин Ҳамза ўша кунни менга ҳадя қилган тиллақош ҳозир ҳам менинг уйимда.

1971

Ҳалима Носирова

ИНҚИЛОБ КУЙЧИСИ

...Қаҳрамонлик ҳақида ҳикоя қилувчи замонавий пьесани ҳали ҳам орзу қилардик. Мен Ҳамзага хат ёзишга қатъий қарор қилдим. Хат ёзишга илгари бир неча бор жазм қилган бўлсам ҳам, лекин кўнглимдаги гапларни қоғозга туширолмасдим. Ниҳоят, спектаклдан ҳоли кунларимда Ҳамзага хат ёзиб, замондош хотин-қизларнинг қаҳрамонона образларини яратиш ниятида эканлигимни билдирмоқчи бўлдим. Бироқ бу ниятимни унга билдиришга улгуролмай доғда қолдим...

...Ҳамза хотин-қизлар ўртасида ҳам маданий-оқартув ишлари олиб борарди. Хўрланган, қўрқитиб зада қилиб қўйилган хотин-қизлар Ҳамзанинг оташин сўзларини эшитиб, бахт ва саодат йўлидан боришга интиладилар. Қишлоқ хўжалик артелининг активистлари Ҳамзага унинг ишида кўмаклашадилар.

1929 йил 8-мартда Ҳамза Ҳакимзода Шоҳимардон қишлоғида биринчи бор хотин-қизлар мажлисини ўтказди. Бу мажлис чинакам байрамга айланиб кетади,

Қишлоқнинг йигирма уч хотин-қизи шу куни паранжисини ташлайди. Бу эса бой ва руҳонийлар замони тугаганидан дарак берувчи аломат эди. Бундан ниҳоятда дарғазаб бўлиб, қутуриб кетган бой ва шайхлар жасур маърифатчини ўлдиришга қарор қиладилар, уни кофирликда айблаб, тошбўрон қилиб, ўлдиришга фатво берадилар.

Кўзлари қонга тўлган мутаассиб шайхлар эшонлар, бойлар ҳаммани таъқиб қила бошлайди, умуман, совет ҳокимиятини кўролмайдиган унсурлар ишораси билан у фожиона ўлдирилади.

Инқилоб куйчиси, халқ шоири, драматург ҳалок бўлади, ажойиб инсон ўлдирилади...

1967

Сора Эшонтўраева

ОЗОД ЖАМИЛАЛАР ТАШАККУРИ

Октябрь куёши балқимасдан олдин чор деворда нола чеккан ўзбек аёлларининг аянчли қисматларини мардонавор ёритиб, саҳнамизда эркисиз Жамилаларнинг ўлмас образини яратиб берган хотин-қизлар озодлигининг оташин куйчиси, отахон драматургимиз ва ўз номи билан шуҳратланган театрнинг ташаббусчиси Ҳамзага санъаткор аёллар ташаккури бўлсин.

Агар биз Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» асарини олсак, ўтмишда аёлларимиз тақдири қандай бўлганлигини кўргандек бўламиз. Чунки унда минглаб Жамилаларнинг ҳаёти нақадар аянчли ўтганлигини, соф муҳаббатнинг қанча оёқости қилиниб топталганлигини, риекор дин аҳллариининг ҳийла-найранглариини кўриб озод Ватанимизнинг шунчалар кўрсатган марҳаматларига юракдан раҳматлар айтадилар, социалистик тузумимизга янада муҳаббатлари ортади.

Мен Ҳамза номли Ленин орденли ўзбек Давлат академик драма театри саҳнасида кўплаб хотин-қизлар образини яратганман. Шулар орасида менинг энг севган ва меҳр билан ижро этадиган ролим Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Жамила образидир. Бу образ мени камолот чўққисига ундайди. Мен ҳар сафар Жамила образини ўйнаб уйимга қайтар эканман, ҳозирги бах-

тиёр кунимизда фаровон турмуш кечираётган Жамилар номидан отахон шоирга мингдан минг ташаккур изҳор қилгим келади.

1961

Олим Хўжаев

ХОТИРАМДА

Эҳтимол, 1925 йилда, мен Ҳамза билан Бухоро шаҳрида учрашмаганимда шоирнинг образини ҳозиргидек чиқара олмаган бўлар эдим. Мен шоир — гражданини шу ерда биринчи бор кўрдим. Бухорога гастролга келган Фарғона театр труппаси томошабинларга «Фарғона фожиаси» асарини кўрсатди. Спектакль бошланишида сахна олдига, баланд бўйли, ўткир кўзлари ёниб турган ҳушқомат бир киши чиқди. Унинг юз-кўзидан гайратчанлиги, иродаси зўрлиги яққол сезиларди.

Менинг эътиборимни у ўзига дарҳол тортди. У Ҳамза эди. Ҳамза бир оғиз сўз демай турибоқ, ғала-ғовур залга бирдан жимлик чўкди. Мана, Ҳамза гапира бошлади. У санъатнинг ҳаётдаги роли ҳақида, Октябрь революциясига қадар ўзбек халқи билмаган ёш ўзбек театри ҳақида зўр ҳаяжон ва самимият билан сўзлади.

Бу учрашув менинг хотирамда бир умр қолди. Мен ўша вақтда пединститутда ўқирдим. Шу учрашувдан сўнг, артист бўлишни орзу қилиб қолдим.

1955

Тўхтасин Жалилов

ТАЛАБЧАН УСТОД

1919 йилда Ҳамза Андижонга келди. У келган кунда биз машшоқчилар ва ашулачилар Орзугулбек маҳалласидаги чойхонада томоша қўйиб, ашулалар айтардик. Шунини айтиш керакки, бизларни ишлаш учун маълум бир жойимиз ҳам, яхши уюштирилган труппамиз ҳам йўқ эди. Биз тўғри келган жойда — сайлларда ва чойхоналарда томоша қўяр эдик. Ҳамза бизларни йиғиб, «Шарқ кечаси» ясашни таклиф қилди. Дастлаб у шу ке-

чанинг аҳамиятини бизга тушунтирди. Унинг фикрича, томоша эски одатларнинг кулгили томонларини уқтириб, уларни масхара қиладиган кўринишларни намойиш қилишдан иборат бўлиши керак. Масалан, тўрт-беш киши саҳнада ҳалқа бўлиб ўтирадилар, қимор ўйнайдилар, наша чекадилар, хўроз ва бедана уриштирадилар, сўнгра ўзаро муштлашадилар. Ёки шу кишилар эски мактаб турмушини кўрсатадилар. Шундай қилиб, биз эски одатларни масхара қила оламиз,— дерди Ҳамза.

Томоша қўйиладиган кунда Ҳамза бизларни йиғди. Дафтарига қараб, томошада қўйиладиган нарсаларни репетиция қилдирди. Томоша мундарижаси олдинги суҳбатдан маълум эди. Ҳар бир машшоқ ва ашулачи ўзи қиладиган ишини яхши бажарди, чунки бизлар эски турмуш шароитида ўсиб, катта бўлганимиздан, эски одатларни яхши билар эдик. Ҳамза томоша қўйилиши олдиндан чиқиб, нутқ сўзлади. У ўзининг бир соатга яқин гапида бундай томошанинг нима учун кераклигини тушунтириб, урф-одатларнинг ёмон ва зарарли томонларини кўрсатиб берди. Томоша бошланди. У томошабинларга кучли таъсир қилди. Кеча катта муваффақият билан тугади. Иккинчи куни Ҳамза бозорга чиқиб эди, халқ уни ўраб олиб, шундай кечани яна бир марта уюштиришни қаттиқ талаб қилди.

1940

Раззоқ Ҳамроев

МОҲИР РЕЖИССЁР

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни ёзувчилар, драматурглар, композиторлар нақадар фахрланиб устозимиз деса, биз режиссёрлар ҳам устозимиз, деб фахрланамиз. Зероки, биринчи бор профессионал режиссура китобини варақлаган ва унга биринчи бор янги саҳифалар битган Ҳамза Ҳакимзода ўзбек совет театри тарихида катта из қолдирди. Менга Ҳамза Ҳакимзода билан ҳамсуҳбат бўлиш бахти муяссар бўлмаган, ёш бўлганмиз ва санъатга кейинроқ кириб келганмиз. Аммо у билан ҳамсуҳбат бўлган, бирга саҳнада ўйнаган Ўзбекистон халқ артисти Миршоҳид Мироқилов, СССР халқ артисти Лутфихоним

Саримсоқова каби муҳтарам кишиларнинг ҳикояларини эшитганман, ўқиганман.

Наманганда 1918—25 йилларда театр тўгараги ташкил қилиб, Ҳамзанинг қатор пьесаларида ўйнаганлардан Низомбоев, Ҳолиқулов каби ўша вақтдаги ташаббускорларнинг ҳикояларини эшитганман. Ҳамза Ҳакимзода ўзининг «Тўхматчилар жазоси», «Бой ила хизматчи», «Паранжи сирлари» каби пьесаларига ўзи режиссёрлик қилиб саҳнага қўйганга қадар, ҳаваскорларга етакчилик қиладиган режиссёр бўлмаган экан. Турли соҳада ишловчи кишилар тўпланишиб ролларни тақсим этганлару эртасига эълон чиқариб ўйнай берганлар. Суфлёр (ҳозир театрларимизда фақат кузатувчи бўлиб қолган киши) асосий ҳал қилувчи фигура бўлган. У суфлёр хонасида ўтириб, пьесани сўзма-сўз ўқийдию саҳнадаги артист уни тўти қушдек такрорлайди. Шундай бир ҳикояни эшитганман: суфлёр адашиб, ўйналиши керак бўлган пьеса қолиб бошқасини олиб чиқибди. Парда очик, саҳнада артист халққа қараб намоёншкорона турибди. Суфлёр билан артист ўртасидаги тубандаги диалогни зални тўлдириб ўтирган халқ эшитган:

Суфлёр — Эй, вой чатоқ...

Артист — Эй, вой, чатоқ...

Суфлёр — Бошқа пьесани олиб чиқибман, гапирмай тур, каллаварам!

Артист (қўлларини паҳса қилиб, баланд овозда). Бошқа пьесани олиб чиқибман, гапирмай тур, каллаварам!

Суфлёр — (йиғламсираб). Шарманда бўлдик, пардани ёпинглар!

Артист — (ҳўнграб йиғлаб). Шарманда бўлдик, пардани ёпинглар.

Мен бу бўлган воқеани эслатиб ўтишимнинг боиси бор. Устозимиз Ҳамза Ҳакимзода Ўзбекистонда биринчи бўлиб, режиссёрнинг вазифаси нимадан иборат эканлигини аниқлаб берди. Реалистик спектаклларга асос солди. Ҳар бир артистнинг образга кириши учун зарур бўлган алифболарни ўргатди. Артистга характер нима, унинг саҳнадаги вазифаси нима, партнёр билан муносабати, асарнинг ғоясини ечишда унинг тутган ўрни, чизигини белгилаб берди.

Сулаймон Юдаков

БАСТАКОР

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Ўзбекистонда биринчи бўлиб оммавий революцион қўшиқлар яратган шоирдир. Унинг бу мавзудаги ашулалари зўр эҳтирос билан ҳозиргача куйланиб келмоқда. Ҳамза ўзининг инқилобий қўшиқларида совет тузумини мадҳ этганди. Шу сабабли унинг қўшиқлари ҳамиша хонандалар репертуаридан тушмай келаётир.

Ҳамза фақат шоир сифатидагина эмас, балки атоқли композитор, меҳрибон мураббий сифатида ҳам машҳурдир. Бугунги кунда ўзбек музыка маданиятига салмоқли ҳисса қўшаётган кўпгина композиторларимиз унинг шогирди ҳисобланадилар. Шу жумладан, мен ҳам Ҳамзанинг бевосита кўмаги туфайли музыка оламига кириб келдим. Унинг қўшиқлари, драмалари менга илҳом бахш этди. Шу сабабли Ҳамза қаламига мансуб бўлган «Майсаранинг иши» операсига музыка ёздим. Бу операни яратиш жараёнида мен Ҳамзанинг «Ҳой ишчилар!» шеърининг оҳангидан фойдаландим. Шунингдек, Ҳамза ҳақида опера ёзган композитор Собир Бобоев ҳам ўз асаридан унинг «Ишчилар, уйғон» шеърининг оҳангидан фойдаланган.

Мен Ҳамзанинг қўшиқлари усулида бир қатор музыка асарлари яратдим. Айниқса, халқ чолғу асбоблари оркестри учун ёзилган сюитам шулар жумласидандир.

Серқирра талант соҳиби бўлган Ҳамза кишиларни интернационализм руҳида тарбиялайдиган, уларда эстетик завқ-шавқ уйғотадиган ажойиб драматик асарлар ижодкори сифатида ҳам бизга маълумдир. Унинг ҳамма асарлари, қайси жанрда бўлишидан қатъи назар, ниҳоят халқчилдир.

Бугун саксон ёшлик юбилеи нишонланаётган Ҳамзага унинг яқин шогирди сифатида таъзим қиламан. Унинг асарлари кўпмиллатли совет адабиёти ва санъатининг бебаҳо дурдоналари бўлиб қолишига ишончим комил.

1970

Сайфи Олимов

УНУТИЛМАС УЧРАШУВ

Менда театрга бўлган ҳавас жуда эрта уйғонган. Ешлик чоғларимда Тошкентдаги «Элтузар» труппасида кичик ролларни ижро этиб юрар эдим. Менинг артистлик фаолиятим мана шу кичик роллардан бошланган.

Ҳар бир ёш артистнинг севган образи бўлганидек, менинг ҳам севган образим бор эди, у — Солиҳбой образи эди. Шу йилларда Солиҳбой образини яратиш фикри миямни чулғаб олганди.

Орадан бир йил ўтгандан кейин, менинг ҳаётимда катта воқеа юз берди. Мен кўпдан бери орзу қилиб юрган истакларимга эришадиган бўлдим.

1919 йилда Тошкентда Ҳамза Ҳакимзода труппаси гастролга келди. Труппа репертуарида «Бой ила хизматчи», «Учимни олдим» каби спектакллар бор эди. Гастролга олиб келинган спектакллар орасида мени кўпроқ «Бой ила хизматчи» спектакли қизиқтирарди. Мен Ҳамза труппаси репетицияларига тез-тез қатнаб турадиган бўлдим.

Ҳамза билан бизнинг коллектив ўртасида дўстона ижодий учрашувлар бўлиб турди. Шундай ижодий учрашувларнинг бирида, Ҳамза Ҳакимзодага, Солиҳбой образини яратиш ҳақидаги фикримни айтганимда, у жуда хурсанд бўлди. Ҳамза менга Солиҳбой образи ҳамда асарнинг ғояси ҳақида кўп қимматли маслаҳатлар берди.

Уша вақтларда, яратаётган образларимнинг асл моҳиятига яхши тушунмаслигим сабабли, уларни юзаки талқин қилардим. Бу суҳбатдан сўнг Солиҳбой образи кўз олдимда бутунлай бошқача бўлиб гавдаланди.

Ҳамза билан бўлган суҳбатимиз менга ижодий таъсир кўрсатди. Унинг берган маслаҳатлари кейинчалик менинг реалистик образлар яратишимда катта ёрдам берди.

1961

Пўлатжон Қаюмов

ХАЛҚ ФАРЗАНДИ

Ҳамза фаолиятида кескин бурилиш 1916 йилдаги мардикорга олиш воқеаси йилларида кўринган эди. Бойлар, савдогарлар ўз болаларини пул бериб мардикорликдан қутқариб қолиб, камбағал косиблар, тул хотинлар эса ёлғиз болаларидан ҳам ажралмоқда эдилар. Бу аянчли манзара ҳақида Ҳамза айтувди: «Маддохон маҳалласидаги тор кўчада турувчи кампирнинг биттаю битта ўғли бор эди. Шуни ҳам мажбур қилиб мардикорликка олиб кетибдилар. Онаси ёлғиз қолибди. Маҳалла оқсоқоллари кампирнинг нолаю фиғонларига қулоқ солмаганлар».

Бу сўзни айтиш билан Ҳамзанинг икки кўзига жиқ ёш тўлди.

1916—1917 йилларнинг ёз фасли эди. Мен, Ҳамзахон, мулла Қодирберди, яна икки одам бир аравада Ганжиравондан бери, Тегирмонбоши деган хушҳаво жойга меҳмон бўлиб бордик. Ош-таомдан сўнг расмга тушдик. Расмга тушган еримиз шолিপоя эди, Ҳамза шу ерни муносиб кўрди. Ундан қайтиб келдик. Бир ҳафта ўтгач, Умархон номли мезбон расмларни олиб келди. Ҳамзанинг ёнида ўтирган қолиптарош косиб, мулла Қодирберди Муродов оқ сариғ, жуда чўтир киши эди. Расмни кўрган кишилар:

— Ҳамзахон, нега сиз шу хунукнинг ёнида ўтириб расмга тушдингиз?— деб кулишдилар.

Ҳамза бир жилмайди-ю, тўхтаб сукут этди. Бир сўз айтишини кутиб турар эдик. Менга кўзини қисиб қўйиб, Мирзабойга, «Сен савдогарнинг», Умархонга; «Сен текинтамоқнинг» боласисан. Сенларнинг оранда мен энг яхши, ҳалол тамоқ деб топган киши косиб мулла Қодирбердидир. Шунга биноан мен унинг ёнида расмга тушишни фахр билдим».

Қўқонда Шодмонхожи деган чолғувчи бор эди. 1936 йилда вафот этиб кетди. У девонаваш, уйланмаган, ҳовли-жойи, рўзғори йўқ—ғариб эди. Қиладиган иши дутор, танбур чалиш бўлиб, Қўқоннинг машхур шашмақомчиларидан эди. Мана шу кишига Ҳамза мухлис эди. Уни ҳурматлар, тақдирлар, ҳеч камситмас эди. Ҳамза халқпарвар эди.

1961

Зарифа Саидносирова

ҲАМЗА ТУРКИСТОНДА

1917 йил. Октябрь ойининг бошлари эди. Бувим қунт билан сочимни жамалак қилиб ўриб, пилик солдиларда,— эгилиб салом беринглар,— деб таъкидладилар, опам иккаламизнинг бошимиздан-оёғимизга қадар назар ташлаб. Биз ташқарига, тунда Тошкентдан келган меҳмон ҳузурига чақирилган эдик.

Меҳмонхона бўсағасида бошимизни саломга эгар эканмиз, Ҳамза ака ўринларидан турдилар. Баланд бўйли, ориқ, рангпар киши эдилар.

Мана, ярим асрдан ошибдики, ҳануз унинг сиймоси кўз олдимдан кетмайди. Ақл, меҳр балқиган, чуқур хаёлга тўлган йирик кўзларини ҳамон тасаввур эта оламан. Назаримда бутун ўша давр маъноси гўё шу кўзларда кўринарди.

Хона ўртасидаги катта столнинг бир томонида Ҳамза ака, иккинчи томонида опа-сингил ўтирардик. Ҳамза ака столда дасталанган оқ қоғоздан бирини олди ва — ҳамшираларим, шеъриятдан дарс бошлаймиз,— дедилар. Ушанда Ҳамза яна нималарни сўзлади, бизга қандай саволлар берди хотирамда йўқ. Лекин биринчи сабоғимни умрим бўйи унутмайман. Ҳамза ака ўшанда қоғозга бир неча сатр наср ёзди.

— Шу ёзганларимдан тўрт мисра шеър ясанг, бу сўзлардан қайсиларини қофияга олиш мумкин, ўйлангчи,— дедилар варақни менинг олдимга суриб.

Ҳамза ака ҳузурда биринчи сабоқ устида қанча уринганимни эслай олмайман. Лекин ёзилган сўзларнинг маъносини бузмай жойларини ўзгартириш, тайёр қофияларни мисраларга териш қийин бўлмаса керак. Тўрт сатрни ёзгач, уялибгина ўқидим:

Мактаб бизнинг жойимиз,
Олтин-кумуш сойимиз.
Агар илм ўқисак,
Бутун дунё ойимиз.

— Офарин!— дедилар Ҳамза ака.

Февраль воқеасидан бошлаб буюк инқилобга қадар бўлган воқеалар тўлқини бизнинг кичик шаҳримизга ҳам таъсирини кўрсатди. Бу ерда ҳам йиғилишлар тез-

тез бўлиб турарди. Ушанда Ҳамза аканинг дўстлари уни Қўқондан Тошкентга қочирган эканлар. Лекин у Тошкентда ҳам таъқиб остида бўлганлигидан отам уни Туркистонга юборган эканлар.

Ҳамза ака ташқаридаги икки хонада истиқомат қилардилар. Қўчага чиқмас, кундузлари озгина ухлар, кечалари эса чироқ ўчмас, ижод билан тонг оттирардилар.

Биз мактабдан қайтгач, қош қорайгандан кейин Ҳамза аканинг ҳузурларига чиқар эдик. Улар эртакни ниҳоят кўп билардилар. Уларнинг ажойиб эртакларини мириқиб эшитардик. Эртак тамом бўлгач, Ҳамза ака бизга шу асосда дoston ёзишни топширар эдилар.

Бу қийин эмас эди. Мен ярим тунга қадар сандал четида ўтириб «фоилотун, фоилотун фоилан» тарзида ҳижоларини ҳисоблардим-да, «эди, деди, келди, кетди» қофиялари асосида юзлаб сатрларни қоғозга туширардим. Бу дарс ҳар куни мунтазам давом этарди.

Шеърят дарсимиздан сўнг мусиқа ва ашулага ўтар эдик. Ҳамза ака, дутор, танбур, скрипка, мандалина гитара ва бошқа чолғу асбобларида мукамал чалардилар.

Эшигимиз қаршисида масжид бўлганлиги сабабли бизнинг бу машқимизни кексалар кўриб ғазабланишарди. Улар бир-икки кишини бувимларнинг олдиларига киритиб, бизнинг бегона киши олдида соз чалиб, қўшиқ айтишимизни гуноҳ, деб айтишди ҳам. Бувим,— бир қарич қизларни ҳам гап қиласизларми, гийбат рўза-намозларингни ювиб юборади,— деб олдиларига солиб ҳайдардилар.

Ҳамза ака ниҳоятда хушхат эдилар. Биз хуфтондан кейин ўз хонамизга кириб кетгач, Ҳамза ака саҳарга қадар ишласалар керак. Эртасига биз ҳузурларига чиққаннимизда шеър, пьеса ёзилган даста-даста қоғоз стол устида турарди. Ҳар бир варақнинг четларига чизиқлар тортилган, рамкаланган бўларди.

Ҳамза ака 1918 йилнинг баҳорида Туркистонни тарк этдилар. Улар қайтиш олдидан дунёда не гаплар бўлаётганини билиш, уларни ўз кўзлари билан кўриш ниятида эканликларини айтдилар.

Ушанда Ҳамза акага жуда ўрганиб қолган, кўнглимиз яқин боғланган эди.

Анорхон Аминова

ТОҒАМ ҲАҚИДА ХОТИРА

Мен дунёга келганимда тоғам Ҳамзахон ўн олти ёшда эди. Ҳар қандай бола ҳам 5 — 7 яшар чоғида эртақ, ривоятлар эшитишга иштиёқманд бўлади. Шунинг учун ҳам ўша болалик пайтларим, тоғамнинг шаҳар кўчаларида мени айлантириб юришлари сира ёдимдан кўтарилмайди. Кўпинча мен тенгқур болаларни атрофига йиғиб олиб, қизиқ-қизиқ афсоналар айтиб берарди.

Биз, яъни Ҳамзанинг тўнғич опаси — Ҳажалхоннинг оиласи Қўқонда, ҳозир ҳам номи сақланиб қолган Гишткўприкда яшар эдик. Тоғам келиб кўпинча бизни Тароқчилик (ҳозирги Матбуот кўчаси)даги катта ҳовлига олиб кетардилар. Опа-сингил, ака-укалар бир-бирлари билан иноқ эди. Тоғам эса ўта ҳазилкаш, биз жиянлари билан апоқ-чапоқ, турли-туман ўйинлар билан болаларни ўзига ром этишга уста эди. Кейинчалик билсам, тоғамнинг ана шу хислатлари ҳақсизликка қарши илк бор кураш очганларида ҳам қўл келган экан. Гапим асоссиз бўлмасин учун хотирамда қолган бир воқеани ҳикоя қилай. Тоғамнинг болалик шўхликлари ҳаддан ташқари зиёда бўлиб, бу шўхлик кўп ҳолларда қайсарликкача бориб етган. Маҳалланинг «обрули» кишилари, яъни бойлар, руҳонийлар шаънига «куракда турмайдиган» шеърлар тўқиб, уни баланд овоз билан ашула қилиб айтган экан. Оиладагилар «овозингни ўчир», дея тоғамни қувлашса, дарахтларга тирмашиб, томларга қочиб чиқиб, ҳалиги қўшиқни янада баландроқ қилиб куйлайвераркан. «Ҳа, майли, ёш-да, қуйилиб қолар»,— дея ўзларига-ўзлари тасалли бериб юришганда тоғам яна «кучайган», яъни қўшиқ сўзларини маҳалла болаларига ўргатиб, улар тасаввурига монанд оҳанг топиб берган. Маҳалла-кўй боёнлари бундай ҳақоратга ортиқ чидаб туролмай, катта дадам (Ибн Ямин)га арзга борганлар. У киши ўғли Ҳамзани ҳузурига чақириб, тергай бошлаган ва ортиқ бундай номаъқулчиликни қайтармасликка ундаган. Шунда тоғам кескинлик билан шундай, дея жавоб қайтарган:

— Дада, шу пайтгача мен сизга терс гапирмадим. Лекин энди айтишим керак: мабодо сиз ўша боёнлар айтганидек одам бўлишимни хоҳласангиз, битта шарт

бор, у ҳам бўлса, мен қайта бор туғилишим даркор. Аф-суски, бундай қилиш оллонинг қўлидан ҳам келмайди.

Эшитишимча, катта дадам бундай жавобга нисбатан ҳеч нарса демасдан ичкарига кириб кетган эканлар.

Катта дадам — Ибн Ямин Ҳаким бир неча марта ҳажга бориб келганларига қарамай, яна сафарга отланаётганларида, Ҳамза тоғам ҳам эргашган. Тоғамнинг ёшлигини писанда қилиб, олиб боришмаган. Катта дадам сафарга кетгандан бир неча кун ўтгач, тоғам йўқолиб қолган. Кейин билсак, у киши ҳам чет элга сафарга равона бўлган эканлар.

Тоғам сафардан қайтиб келганларида мен тўққиз ёшли қиз эдим. Биз, ёш болалар, тоғамнинг елкаларига осилиб жон-қолига қўймай, кўрган-кечирганларини сўзлаб беришларини сўрардик. Тоғамнинг ана шу мавзудаги суҳбатларини қайта-қайта тинглаганим учун баъзи воқеаларни сўзлаб бермоқчиман.

Ҳамза тоғам Арабистонга кетаётган икки киши билан танишиб қолади ва уларга дастёрчилик қилиб юриш баҳонасида чет элга жўнайди. Жангали Мозондарон деган жойдан ўтиш учун албатта кемага тушиш шарт экан. Кемада тоғамнинг тоби қочиб қолади. Вабога ўхшаш бирор касаллик тарқалган бўлса керак, йиқилиб қолган кишиларни сувга ғарқ қилиб кетаверар эканлар. Бироқ тоғамнинг ёшларини назарда тутиб, «тузалиб кетар», деган баҳонада бир қишлоқ яқинидаги қирғоққа чиқариб ташлайдилар. Тоғам ҳушига келса, кимсасиз жойда мажолсиз, дағ-дағ титраган ҳолда ётганини сезадию яна ҳушидан кетади. Қайта бор ўзига келганда бир ҳужрада ётганини, атрофида нотониш одамлар турганини кўради. 15—20 кун давомида тоғамга фақат суюқ атала бериб даволашади. Тоғамнинг айтганлари бўйича, бу ернинг кишилари — эркаклари ҳам, аёллари ҳам этаги ва ёқаси гулдор кийимлар кийишар экан, демак улар араблар бўлиши керак.

Бир оз дармонга киргач, тоғам бу қадар меҳрибончиликни қай тарзда узиш лозимлигини ўйлаб, хонадонга мурожат этади. Улар, ташвиш тортманг, сиз бизнинг холис тарбиямизни олдингиз, сафарни давом эттиришингиз учун яна бир оз кучга тўлинг. Унутмасангиз бўлгани,— деганлар. «Бўлмаса, гап бундай,— деган тоғам,— унча-мунча гул чизишга уқувим бор. Матоҳларингизни келтиринг, мен уларга расм солиб берай».

қаролмайман. Лекин тоғам орзу қилган, ана шу орзу тантанаси йўлидаги кураши зое кетмаганлиги менга та-салли беради, фақат.

1970

Муннавара Қодирова

ОЗОДЛИК ЖАРЧИСИ

1927 йилнинг қиш фасли эди. Марғилонда яшардик. Отамнинг қаршилигига қарамай, қора паранжини ёқдим, ўқидим, кейин хотин-қизлар клубида қиз-жувонларга дарс бердим.

Бир кун бировнинг уйида тўпландик. Кимнидир ку-тар эдик. Кўп ўтмай мен танимайдиган бир одам келди. Утирганлар ўринларидан туриб, уни тўрга таклиф қи-лишди.

— Келсинлар домла Ниёзий, келсинлар!— Ҳамма мамнун кутиб олди.

Ҳамза Ҳақимзода дилкаш одам экан. Суҳбат қизиб кетди. Ҳамза хотин-қизлар озодлиги тўғрисида, паран-жининг қора зулмат эканлиги, хотин-қизларни бу зул-матдан тезроқ қутқазиб, ўқитиш, идора ва муаллимлик ишларига тортиш ҳақида гапирди. «Садойи Фарғона» газетасининг «Чиғириқ» бўлимида чиққан ҳажвий шеъ-рини ўқиб, маъносини тушунтирди.

Мен Ҳамзага «Паранжи» деган шеъримни кўрсатдим. У шеърни бир неча бор ўқиб чиқди. Сўнг қофияси тўла эмаслигини, назм мазмунини китобхонларга етказишда кофиянинг катта ўрни борлигини мисоллар билан тушун-тирди.

Суҳбат охирида Ҳамза чуст дўпписини тиззасига қў-йиб, суянди-да, бошини хиёл ташлаб «Мунча ёмон шўр-лади пешоналар, қизларимиз жорияйи хонлар», деб бошланадиган шеърини ўқиб берди.

Қисқа муддатли бу кеча, Ҳамза Ҳақимзоданинг қиё-фаси ҳамон кечагидай кўз олдимда.

1961

Жуманиёз Қаландаров

ЖАНГОВАР ЕЗУВЧИ

Ҳамза Ҳакимзода 1920 йилда Туркфронт штабининг йўлланмаси билан солдатлар орасида сиёсий-оқартув ишларини олиб бориш учун Хоразмга келди. Ҳамза бир қанча аскарӣй бўлинмаларда бўлди. У Хўжайли, Қўнғирот, Тошовуз, Қўҳна Урганч, Янги шаҳар (Шуманай), Тўрткўл районларига ҳам борди.

1920 йилнинг 10 — 11 октябрида бўлса керак, мен командирлик қилаётган отликлар эскадрони солдатлар Советининг Қўнғирот мудофаасини мустаҳкамлаш ҳақидаги буйруғига мувофиқ Қўҳна Урганчдан Қўнғиротга йўл олди. Бу эскадрон составида Ҳамза Ҳакимзода ҳам бор эди.

Бизнинг эскадрон Қўнғиротни Болабек (Қутлимурадбек) асоратидан озод этди. Ҳамза аскарӣй бўлинмаларда сиёсий-оқартув ишларини бошлаб юборди.

Уша йилнинг ноябрида Ҳамза «Туркистон табиби» пьесасини ва татар тилидан ўзбекчага ўзи таржима қилган «Ҳақиқий уруш» пьесаларини саҳнага қўйди.

Ҳамза 1922 йилнинг ўрталарида (июнь) бетоблиги сабабли, ўз илтимосига кўра, аскарӣй хизматдан Хоразм халқ республикасининг маданият ва маориф ишларига хизматга ўтказилди. Бу ерда Ҳамза санъат ишларига раҳбарлик қилди. Маданий-оқартув муассасалар, драм труппалар ва ҳаваскорлик тўғарақлари ташкил қилди.

Ҳамза кейинроқ Хўжайлига, мактаб-интернат директорлиги вазифасига ишга ўтди. 1924 йилнинг иккинчи ярмида Қўқонга қайтди...

Ҳамза бизнинг қалбимизда мардона курашчи, толмас ташкилотчи, севимли ёзувчи сифатида яшайди.

1961

Расул Раҳмонов

ҲАМЗА ЮРГАН ЙУЛЛАРДА

Ҳамзаобод тоғлари...

Қўҳна еримизнинг офтобли манглайда осмон билан ўпишган қат-қат тоғлар. Улар тилга кирса, не-не ҳикоялар тинглардик.

Шунда у эсдаликлар дафтарининг қон билан ёзилган сўнгги саҳифаларини очиб, қора бир тарихни айтарди. Ҳамзанинг кўз зиёси бевақт сўнган, умр тамбурининг тори бевақт узилган Избосар тоғи этагидаги азим сада тагига йиғлаб боқарди. Ана у йиғламоқда... Ҳамзаободни қучиб оқаётган икки дарё: Кўксув билан Оқ сув — тоғларнинг икки кўзидан тирқираб чиқаётган ёши эмасми!!

1929 йил! Қулоқлар, шайху эшонлар тош бўронидан қонга бўялган Ҳамза устида мунк тортиб оққан бу сув, энди куйини ўзгартирди: энди у шоирнинг алангали фикрларини, уларнинг тантанасини севиниб куйлаётгандай.

Севинмай бўладими!! Инсоният асрлар бўйи орзу қилган, излаган, шоир ўлмас асарлари, соф виждони, куч-ғайрати билан курашган, куйлаган, давр — коммунизм даври яшнамоқда!

* * *

1928 йилнинг кузи. Шоҳимардонга кириб келаётган икки ғилдиракли араванинг ғийқиллаши эшитилди. Бу овоз «бир туп дока саллалар»ни ўлим талвасасига солди. Ҳамза зулмат қўйнига чақмоқдек кириб келди. Унинг арслондек ўкириги мағрур янгради:

Яшасин мактаб, шогирдлар ўқисин,
Эски турмушлар, ваҳшатлар йўқолсин!
Эру қизлардан етишиб ходимлар,
Элга ҳақиқий маориф тарқатсин.

Шоирнинг ўйлари бу кун муҳайё.

Шоҳимардонда Ҳамза очган биттаю битта мактаб. Бу мактаб ўшанда истиқболи баланд болаларни билим олишга чорлаган эди. Бугун эса қуёш нурли тоғлар бошида жилваланиши билан кўчаларни тўлдириб, қувлашиб, яйрашиб билим қучоқларига ошиқаётган, хушчақчақ ёшларни кўрамиз. Ҳамзаободда ҳозир ўрта, саккиз, етти йиллик мактаблар бор. Бу мактабларда 470 бола бир сменада таълим олмоқда.

Уша йиллар Ҳамза ташаббуси билан қурилган Қизил чойхона қишлоқнинг якка-ёлғиз маданий ўчоғи эди. Бугун учта қизил чойхона, катта клуб, область Ўлкани ўрганиш музейининг бўлими 30 мингдан ортиқ аҳоли хизматида.

Ҳамза бош бўлиб сув чиқарган обод Шаланг тепалигида дам олиш уйи, пионер лагерлари қарор топган. Хушқаво, гўзал бу жой ҳозир кишилар сайилгоҳи.

Шоир орзу этганидек, хотин-қизлар озод. Улар гул турмуш, нур қўйнида жавлон қилмоқдалар. Қишлоқ Советига коммунист Соттихон Эргашева раис. Аёллар Ҳамза Ҳакимзода номли колхозда ҳам, шу номдаги санаторийда ҳам эркаклар билан тенг дам олади, тенг меҳнат қилади.

Санайверсам саноғи йўқ, бу қувончли ўзгаришларни...

Оташин курашчи, янги ҳаёт куйчиси, сеvimли шоиримиз Ҳамза сен ўлмагансан. Ҳар томчи қонинг ўрнида юксалган бу қувончли ўзгаришлар билан мангу яшайсан!

1961

Рўзахон Назирова

ҒАМХҲР УРТОҚ

Сира-сира эсимдан чиқмайди. 1927 йилнинг қиш ойлари эди. Бир гуруҳ активлар билан хотин-қизлар озодлиги ҳақида суҳбат ўтказиш, қишлоқ хўжалик артели тузиш мақсадида Янгиқўрғон райониға бордик. Ҳамза ҳам бор эди.

Биз бу ерга етиб келганда қоронғи тушган эди. Ҳамза мени район марказидаги бир ҳовлиға жойлаштиришни таклиф қилди. Хонадон эгаси менинг «очиқ аёллигим» учун уйға киритишни истамади. Шунда Ҳамза район партия комитети хонасидаги ўзи ётган диванни бўшатиб берди. Орадан хиёл ўтмай овқат олиб келишди. Билсам буни Ҳамза юборган экан. Ҳамза меҳрибон дўст, ғамхўр эди. У ким билан бирға бўлмасин, доим унинг ҳақида қайғулар, ҳурмат қилар эди.

1961

Ҳамид Усмонов

МАРҒИЛОНДАГИ ЙИЛЛАР

Оташин шоир, инқилоб куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Октябрь революциясига қадар Марғилон шаҳрида янги усулдаги мактаблар очиб, уларға меҳнаткашлар болаларини кенг жалб этган. Марғилон шаҳрида,

бевосита Ҳамза раҳбарлигида шундай мактаблардан иккитаси очилган. Улардан бири 1914 йилнинг кузида шаҳарнинг Гуллавардор маҳалласида ташкил этилган бўлиб, бу ишга Ҳамзани Ҳрдатеги маҳаллалик Аҳмадали қори Алиев жалб этган эди. У бизга сўзлаб берган хотирасида шундай дейди:

— Янги усулдаги мактаб очишда ташаббускор бўлишини илтимос қилиб, Қўқонга — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳузурига бордим. У рози бўлди. Эртасигаёқ мен билан йўлга чиқди. Марғилондаги дўстлар табаррук меҳмонни хурсандчилик билан қарши олдилар. Қизғин суҳбатдан сўнг биз унга мактаб учун мўлжалланган бинони кўрсатдик. Шонрга маъқул тушди. Ҳаммамиз тезда ишга киришиб кетдик. Ҳамзахон дурадгор усталар билан талабалар учун махсус ўриндиқ (парталар) ясаган машғул бўлди. Деворга тахта ўрнатдик. Мактабга болалар тўплаш учун Абдулазиз Шамсиддинов атроф қишлоқларга чиқиб кетди, музика асбоблари сотиб олдик. Ҳамзахонга маош бериш ва мактабни асбоб-ускуналар билан таъминлаб туриш зарур эди. Шу мақсадда Марғилоннинг раста бозорида иккита махсус дўкон очдик. Бу дўконларни кутубхона, деб атадик. Уларда китоблар ва «Вақт» деб аталмиш газета сотиларди.

Биринчи кутубхонага Абдулазиз Шамсиддинов бошчилик қилгани учун «Шамсия кутубхонаси», иккинчисини Абдуллажон Воҳидов бошқаргани учун «Воҳидия кутубхонаси» деб аталди. Бу кутубхоналардан тушган даромаднинг бир қисми янги очилган мактабга ажратилди.

Ҳамзанинг таклифи билан мактабга менинг номим берилди, яъни у «Мактаби Аҳмадия» деб аталди. Мактабга ўттизта талаба йиғилди. Ўқиш ҳар куни беш соат давом этар эди. Уша вақтда ман этилган фанлар, яъни жуғрофия, тарих, табиёт, музика фанлари пинҳона ўқитилар эди.

Шуни айтиш керакки, маҳаллий бой-руҳонийлар янгича усулдаги мактабга тиш-тирноқлари билан қарши чиқдилар. Ҳатто кўнларнинг бирида «Шўрон Ислому» ташкилотининг масъул котиби, жадид Эгамберди Мирза мактабимиз дарвозасига қуйидаги сатрларни ёпиштириб кетибди:

«Мактаби Аҳмадия» ном ўлди.
Динсизлар учун макон ўлди...

Бу тадбирлар ҳам қўл келмади. Руҳонийлар Ҳамза-
нинг Қўқонга дам олиш учун кетганидан фойдаланиб,
ярим кечаси мактабимизга ўт қўйишди. Уни ўчиришнинг
эложи бўлмади. Эртасига Ҳамзахон ёниб кетган мактаб
биносини кўриб: «О, кўр каламушлар-е, ўт қўйишибди-
да, лекин улар ҳамма янгича мактабларни ҳам куйдириб
юборишнинг уддасидан чиқолмайдилар. Ёндирилган
мактаб ўрнидан бойчечакдек бодраб юзлаб мактаблар
очилаверади!»— деди.

Орадан бир ой ўтмасданоқ Ҳамзахон «Янги боғ»
маҳалласида мактаб очди.

«Мактаби янги боғ» Тошпўлат қорининг меҳмонхо-
насида очилган. Бу ҳақда ака-ука Ҳасан ва Ҳусан Али-
ёвлар ўз таассуротларини қуйидагича баён қилишади:

— Биз 12 — 13 ёшли болалар эдик. Акамиз Тўшпў-
лат қори билимдон киши эди. Кунларнинг бирида таш-
қари уйимизда бир тўда меҳмонлар йиғилишганди. Ижо-
зат сўраб, биз ҳам ичкарига кириб, пойгакда ўтирдик.
Акам ва меҳмонлардан бири танбурда қандайдир ёқим-
ли куй ижро этишарди, сўнгра улар қоғозга қараб ашу-
ла ҳам айтдилар. Шу ерда янгича мактаб очилиши ҳа-
қида гап кетди. Дарҳақиқат, уч кундан сўнг янги мактаб
ўз ишини бошлади. Таҳсил кўриш учун 25 та бола йи-
ғилди. Улар ичида биз ҳам бор эдик. Орадан унчалик
вақт ўтмасданоқ биз ўқиш-ёзишни ўрганиб олдик.

Кечқурунлари Ҳамза билан акамиз не вақтгача суҳ-
батлашиб ўтиришар, куй машқ қилишарди.

Бир воқеа ҳеч ёдимиздан ўчмайди. Ҳамза ака қўли-
даги дафтарини ўқиб ўтириб, акамга: «Мулла, шу нар-
са менга ёқмай турибди»,— деди-да, уни йиртиб таш-
лашга шайланди. Шу пайт акам дарров уни шаштидан
қайтариб: «Домла, қўлёмангизни йиртманг, яхшиси уни
Ҳасан-Ҳусанларимга беринг, катта бўлганда ўқиб, сизни
эслашиб юришар»,— деди. Ҳамза ака ҳам унинг илти-
мосини ерда қолдирмай, қўлидаги дафтарни бизга бер-
ди. Ўқиб кўрсак, бир пардали драма экан. Номи «Ман-
сурхону Ферузахоним қиссаси» эди. Ёдимизда қолган
драманинг мазмуни қуйидагича: Йигит ва қиз бир-бири-
ни чин дилдан севишади, бироқ «қора» ва «хўжа» дея
кишиларни ирқий камситиш каби бидъатлардан заҳар-
ланган ота-оналар улар орасидаги самимий муҳаббатга
қарши чиқадилар, натижада улар бир-бирларига ети-
шолмай, ҳалок бўладилар. Бу асар 1943 йилга қадар қў-

лимизда сақланди. Бироқ, биз фронтда эканимизда, бу пьесани кимдир қайтариб бериш шарти билан олган, лекин қайтариб бермади.

Ҳамза — устоз, яқин дўст. (Мамажон Тошпўлатов эсдалиги)

Мен Ҳамза билан 1918 йилда Фарғонада танишдим. Уша йили шаҳар маорифи шўбасининг мудирини эдим. У Марғилонда нечта мактаб очганим билан қизиқди. Мен мактаблар сони 6 тага етганини айтдим. «Бу жуда оз, имконият борича мактаблар сонини кўпайтираверинг» — деб маслаҳат берди у менга.

1919 йили Ҳамзахон мени Марғилонга йўқлаб келди. Мен янгидан очилган мактабларни кўрсатдим. Ишларимдан қувонган Ҳамза ўзининг ташкил этаётган «Сайёр драм труппа»си ҳақида гап очди. «Бу труппа, — деди у, — босмачилар додини бераётган қизил аскарларга маданий хизмат қилади. Шу труппага сизга ўхшаш ўқимишли кишилар зарур». Мен унинг таклифига рози бўлдим. Барча ҳужжатларни тўғрилаб, Фарғонага бирга кетдик. Поездимиз Қрасноводск томон йўл олди. Қогон станциясида катта концерт бердик. Мен «Фарғона фожиаси»да имом ролини ўйнар ҳамда суфлёрлик қилар эдим.

Устоз билан охириги марта 1928 йили учрашдим. Мен Ҳамзанинг таклифи билан хотин-қизлар клуби ташкил этгандим. Тўсатдан Ҳамзахон клубга ташриф буюрди. Ҳаммамиз шоирни шод-хуррам кутиб олдик. Юзлари очилган хотин-қизларнинг хат ёзиб ўтирганини кўрган Ҳамза ўзида йўқ севиниб, бундай деди: «Мулла Мамажон, шундай бўлишини неча замонлару асрлар кутган эдик...»

1929 йилда Ҳамзанинг фожиали ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар қалбимни ларзага солди. Моҳир ўқитувчи, ажойиб устозимнинг руҳи қалбимда абадий сақланажак.

Муҳим воқеа эди (Республика аҳамиятидаги шахсий пенсионер, ўқитувчи Жамолхон Саиджонов эсдалиги).

Мен 1914 йили Марғилондаги кўмир бозорида очилган тошкентлик Қудратилла қорининг янгича усулдаги мактабида таҳсил олардим. Бир куни ўқитувчимиз Ҳамзанинг янги очилган мактабини бориб кўриб келишимизни синфдошим Мадамин Рўзибоев билан мендан илтимос қилди. Биз мактаб ичкарасига киришга ботинолмай турганимизда, ичкаридан кўз ойнак таққан, қотмагина бир киши чиқди. У бизга ўзини Ҳамза деб таништирди.

Бизнинг қаерда ўқишимиз, ўқитувчимиз ким эканлиги билан қизиқди. Биз унинг саволларига жавоб бердик. Ҳамза ака қўлимиздаги китобни очиб, уни ўқиб беришимизни сўради. Ўқишимиздан қаноат ҳосил қилиб, жуда севинди. «Домлангиз сизни яхши ўқитибди, муаллимингизга менинг номимдан раҳмат айтиб қўйинг»,— деди.

Марғилонда «Мактаби Аҳмадия»нинг очилиши катта ва муҳим воқеа бўлган эди. Ҳамза билан сафдош, унинг таълимини кўрган энг яхши кишилар инқилобгача ва ундан кейин ҳам халқ маорифининг жарчилари сифатида муносиб хизмат қилдилар. Ҳамза гарчи Марғилонда оз вақт ишлаган бўлса ҳам, халққа маърифат тарқатиш, маълумотли кадрлар етиштиришдаги хизматлари беқиёсдир. Улардан кўплари ҳозир ҳам барҳаёт ва коммунизм қурилишида фаол иштирок этишмоқда.

Уша вақтда ёқилган маърифат чироқлари машъалга айланиб, порлаб турибди. Марғилонда ҳозир иккита институт, 4 та техникум ва 26 та мактабда минглаб меҳнаткашларнинг болалари таълим олмоқдалар. Уларга 1500 дан ортиқ юқори малакали ўқитувчилар таълим бермоқда.

Юқоридаги эсдаликлардан ҳам кўриниб турибдики, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маданиятини юксалтириш борасида Марғилон шаҳридаги фаолияти диққатга сазовордир. Марғилонликлар оташин шоир, маърифатпарвар арбоб Ҳамзанинг номини ҳурмат билан тилга оладилар.

1970

Фотиҳ Бакиров

МЕҲРИБОН МУРАББИЙ

1918 йилнинг ёз кунларидан бирида Тошкентдаги Қолизей (ҳозирги Свердлов номли концерт зали) театрида Ҳамза Ҳакимзодининг «Заҳарли ҳаёт» пьесаси театр ҳаваскорлари томонидан саҳнага қўйилди. Шу спектакль ҳақида менинг Туркистон Маориф Халқ Комиссарлиги органи бўлган «Халқ дорилфунуни» газетасида тақризим босилган эди.

Тақриз чиққандан кейин орадан бир оз ўтгач, «Заҳарли ҳаёт»да қатнашган дўстим Бадриддин Аъламов мени театрда Ҳамза билан таништирди.

Ҳамза пенсне тутган, мўйлови қайчиланган, бошида қоракўл телпаги бор эди. У, ўша даврларда «Боку нусхаси» деб аталган, жигаррангли материалдан қайтарма ёқали френч билан галифе шим, оёғига қўнжли ботинка кийган эди.

Мен суҳбатимиз «Заҳарли ҳаёт» тўғрисидаги тақриз устида бўлар, Ҳамза ўзининг бу ҳақдаги эътирозларини билдирар, деб ўйлаган эдим. Лекин бундай бўлмади. Ҳамза тақриз ҳақида оғиз ҳам очмади. Унинг ўрнига Тошкентдаги театр тўғараклари фаолиятига оид бир неча саволлар берди. Гап умуман татар театри ва драматурглари хусусида кетди.

«Халқ дорилфунуни» газетасининг ўша йилдаги сонларидан бирида Тошкентда русча ва ўзбекча спектакллар қўядиган болалар театри ташкил қилинишини, бу театр ўз саҳнасида «Золушка» ва «Пашша дори» деган асарларни кўрсатажаги ҳақида хабар босилган эди. Бу хабар Ҳамзани жуда қувонтирганлиги унинг сўзларидан ҳам кўриниб турар эди.

Биринчи учрашув қисқа бўлишига қарамай менда яхши таассурот қолдирди. Бу учрашув йирик ёзувчи, биринчи ўзбек совет драматурги Ҳамзанинг жуда камтар инсон, совет театрининг жонкуярларидан эканлигини кўрсатди. У хайрлашаётганимизда ҳам илтимос, ҳам маслаҳат ўрнида:

— Тақризлар ёзилиб турилсин,— деб қўйди.

...20 йилларда Туркистон Халқ Маорифи Комиссарлиги ҳузуридаги украинлар, татарлар, яҳудийлар ва гоҳо озарбайжонларнинг ҳаваскорлик асосида тузилган группалари Тошкентда спектакллар кўрсатиб турар эди. Бу спектакллар асосан «Халқ уйи» (ҳозирги Санъат музейи) деб аталган театр биносида намойиш қилинар эди. Республика Маориф Халқ Комиссарлиги томонидан тузилган, рус ва ўзбек тилларида машғул олиб борувчи ўлка театр студияси¹ ҳам шу бинога жойлашган эди.

¹ Бу студияда М. Уйғур, М. Еқубов каби истёбодли ёшлар шуғулланганлар.

Ҳамза Ҳакимзода билан 1920 йилнинг ёз ойларида «Халқ уйи»да учрашдик.

Биз Ҳамза билан студиянинг дарс усули ҳақида гаплашганимизда рус режиссураси устида тўхталдик. Студия муаллими Рустайкис Москва бадий театрининг собиқ артистларидан бўлиб, бирмунча вақт моҳир режиссёр Станиславскийнинг қўл остида ишлаган эди. Шу сабабли Рустайкис ўз дарсларини Станиславский усулида олиб борар эди.

Суҳбатдан қишқи мавсумда театр труппаси томонидан қўйилган «Ойниса» пьесаси ҳам тилга олинди. «Ойниса» революциягача бўлган ўзбек хотин-қизлари ҳаётидан олинган асар бўлиб, чет эллик ҳарбий асир томонидан ёзилган эди. Масаланинг Ҳамзани қизиқтирган жойи ҳам авторнинг чет эллик бўлишига қарамай, Ўзбекистонга вақтинча келиб, ўзбек ҳаётининг «ичкарисини» ўрганиб драмадек мураккаб асар яратишида эди.

Ҳамза пьеса авторни билан суҳбатлашмоқчи бўлганлигини айтди. Лекин авторнинг турар жойи номаълумлиги, унинг бошқа ҳарбий асирлар билан бирга ўз ватанига қайтиб кетган бўлиш эҳтимоли бунга имкон бермади.

Оташин санъаткор билан учинчи марта 1927 йилда Самарқандда учрашдик. Уша йили Маориф Халқ Комиссарлиги ҳузуридаги театр бўлимининг топшириғига мувофиқ революциядан илгариги ишчи оиласи ҳаётидан ҳикоя қилувчи бир пардали «Соадат» деган пьеса ёзган эдим. Театр бўлими асар ҳақидаги тақриз билан таништириш учун мени чақиртирган эди.

Театр бўлими жойлашган хонага кирарканман мудар билан суҳбатлашиб ўтирган Ҳамзага кўзим тушди.

Салом-алиқдан кейин пьесани муҳокама қила бошладик. Ҳамзанинг асарни катта эътибор билан ўқиганлиги пьесадаги ҳар бир ҳолатни синчиклаб текшириб чиққанлиги унинг мулоҳазаларидан очиқ кўриниб турар эди.

Ҳамзанинг тақризи тўғри асосга қурилиб, фойдали таклифларни ўз ичига олган эди.

Ҳамза пьесанинг бир пардали бўлиб, унда революциядан илгариги давр кўрсатилишига қаноат ҳосил қилмади. У пьесани икки пардали қилиш, иккинчи пардада пьеса қаҳрамонларини совет тузуми шаронтидаги ҳаётини кўрсатишга маслаҳат берди. Ҳамзанинг такли-

фи маъқул кўрилди ва пьеса икки пардадан иборат ҳолда нашр этилди. Ҳамзанинг маслаҳатига мувофиқ китобга клуб саҳналарига мўлжалланган ашула ва декламациялар ҳам илова қилинди.

Бу учрашув менинг учун охирги учрашув бўлди. Шундан кейин Ҳамзани кўра олмадим.

Ҳамзанинг ёрқин ҳаёти фожиали равишда узилди. Лекин Ҳамза юракларимиздан мангу жой олди.

1964

Ўлмас Алиев

УСТОЗНИ ЭСЛАБ

1925 йилнинг баҳори... Совет-партия мактабини тамомлаб Марғилон округкомининг йўлланмаси билан аввал волость «Қўшчи» союзи ихтиёрига келдим. «Қўшчи» союзининг ўша вақтдаги раиси ўртоқ Холмат Исломбоев менга икки вазифада — «Қўшчи» союзи ва район комсомол комитетининг секретарлиги вазифасида ишлашни таклиф этди.

Қишлоқдаги камбағал деҳқонларни уюштириш, илғор ёшларни комсомол сафига тортиш керак эди. Шароит оғир бўлса-да, ташкилот жадал иш кўрди. Комсомолга аъзо бўлган деҳқон ёшларнинг сафи тез кунда 70 кишига етди.

Исломбоев бир куни мени чақириб комсомоллар йиғилиши ўтказиш зарурлигини айтди-ю, қанақа масала муҳокама қилинишини гапирмади.

— Яхши тайёрланиш керак, округдан вакил келди, — деб қўйди у.

Комсомоллар «Сайилгоҳ» деган жойдаги чойхонага тўпланишди. «Қўшчи» союзи раиси доклад учун музофот халқ маорифи бўлимининг вакили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга сўз берди.

Мен Ҳамзани биринчи марта шу ерда кўрдим. У бўйчан, қотмадан келган, устида жиякли беқасам тўн, бошида чувт дўппи бор эди. Содда, лекин кесиб-кесиб гапирарди. У ленинчи деҳқон ёшларнинг қишлоқдаги вазифалари тўғрисида, оммавий-сиёсий ишлар ҳақида бутун юраги билан куюниб гапирди.

Ҳамза В.И. Лениннинг ёшлар ҳақидаги сўзларини такрорлаганида Ильичнинг «Қизил бурчак»да илиб қўйилган суратига қараб-қараб қўяр, ёшларни улуғ Ленин ишига содиқ бўлишга чорларди.

Аввал қишлоғининг ўзбек ва тожиклар яшайдиган жамоасида (ўша вақтда Аввал ўзеки, Аввал тожики жамоалари деб номланарди), сўнгра эса Водил қишлоғида ҳам у билан бирга комсомол ёшлар йиғилишини ўтказганим ҳали-ҳали ёдимда. Ҳамза ака ёшлар партиямизнинг қишлоқдаги энг яқин ва содиқ ёрдамчиси, деҳқонларнинг хонадонига нур, илм-маърифат, маданият келтирувчилар, дер эди.

Ҳамзанинг Қаптархона қишлоғидаги йиғилишда сўзлаган оташин нутқини ҳамон эслайман:

— Яқин йиллар орасида янги ҳаёт касб этган қишлоғингизни, кўчаларни, ҳатто уйлариңизни ҳам танимай қоласиз... Ҳаёт шундай гўзаллашиб, маданият шундай гуркираб кетадики, ўшанда ўзингда йўқ даражада қувониб кетасан, партиямиз тўғри айтган экан, ҳақ йўлда, ҳаққоният учун курашиб хато қилмабмиз, дейсан, — дерди.

Оташин шоир бундан ўттиз йил муқаддам комсомол ёшларга келажакни ана шундай тушунтирган эди. Ҳозир Аввал, Водил, Қаптархона қишлоқларини кўрган кўзлар қувонади. Илгариги чанг-тўзон, балчиққа беланган кўчалар ўрнида кенг, текис асфальт йўллар пайдо бўлди. Ҳаммадан ҳам турмушимиз фаровонлашганини, ҳаётимиз гўзаллашганини айтмайсизми.

Ҳамза Ҳакимзода, Владимир Ильич портрети ёнида туриб, ёшларга айтган сўзларининг батамом рўёбга чиққанини қани энди ўзи кўрса...

* * *

Шундан кейин Ҳамза билан тез-тез учрашиб турадиган бўлдик. Қайси кунлигини эслолмайман, бир кун у бир тўда ёшларни уйига таклиф этиб, ёшларга атаб ёзган бир шеърини ўқиб берганда, кучимизга-куч қўшилиб кетди. Биз унинг уйида биринчи марта пианинони кўрдик.

Орадан икки-уч кун ўтгач, Ҳамзанинг деҳқонлар союзи идорасига кириб, раис Холмат Исломбоев билан (Ис-

ломбоев ҳозир Муқимий номидаги республика музика-ли драма ва комедия театрида актёр бўлиб ишламоқда) қишлоқ мухбирлари тўғрисида қилган суҳбати ёдимдан сира чиқмайди. Ҳамза музофот партия ва ижроия комитетининг органи «Янги Фарғона» газетасига доимо қатнаб, хабар ёзиб турадиган қишлоқ мухбирини кўрсатиб ва унга характеристика юборишни таклиф этди. Шунда ёшлар союзи таклифи билан мен «Янги Фарғона» газетасида Аввал волости бўйича штатсиз мухбир этиб кўрсатилдим. Қамбағал деҳқонларнинг ўша вақтдаги ягона союзи — «Қўшчи»нинг фаолияти, унинг қишлоқ деҳқонлари ўртасида олиб бораётган ташкилий, сиёсий-тарбиявий ишлари тўғрисида хабарлар ёза бошладим.

Ҳозирги кунларда ҳам сеvimли журналистик касбимда ишлар эканман, журналист бўлишимга сабабчи бўлган «Қўшчи» союзи, деҳқон ёшлар ташкилоти ва устозим Ниёзийни фахр билан эслаб тураман.

1961

Т. Жума

ҲАМЗА ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА

1920—25 йиллардаги газеталарни варақласак, қорақалпоқ зиёлилари Сейпулғабит Мажитов, Юсуф Сирғабоев, Зарқум Байимбетов, Аловиддин Уфаев, Шариф Аҳмаджоновлар қаторида Ҳамзанинг номини ҳам тез-тез учратамиз. Улар бир-бирларининг асарларини бир-галикда ўқиганлар, муҳокама қилганлар. Қорақалпоқ ёзувчиларининг ўша даврда яратган асарларида Ҳамза драмалари, шеърларининг таъсири яққол кўриниб туради.

Ҳамза Қорақалпоғистонда ишлаган йилларида ёзган бир қанча шеър ва пьесаларидан парчалар шу кунларгача халқ ўртасида сақланиб келмоқда. Бу Ҳамзага қорақалпоқ китобхонлари меҳр-муҳаббатининг далилидир.

1920 йили Хива хонлиги тугатилиб, Хоразм Халқ Республикаси тузилди. Уша йили Хўжайли, Қўнғирот шаҳарларида интернатлар очиш ҳақида қарор чиқди.

Ҳамза 1922 йилнинг август ойида Хўжайлига келади. Аввал ўқитувчилик қилади, бир оз вақтдан кейин директорлик вазифасига ўтади. Айниқса бошпанасиз, етим болалар аҳволига кўп қайгуради. Уларни замонавий мактабларга тортиш ҳаракатида бўлади. Ҳамза ўша вақтдаги ҳаётни эслаб шундай ёзган эди: «Октябрь инқилоби туфайлигина бу болаларни янгича руҳда тарбиялашга эга бўлдик. Биз энди уларга инқилобий руҳда сабоқ бермоғимиз даркор». (Ўзбекистон Компартияси тарихи институти, 361 — фонд) Ҳамза ташаббуси билан 1923 йили интернат қурила бошлади.

1924 йил 12 майда Қорақалпоқ область партия комитети «Маориф кунини ўтказиш тўғрисида» қарор чиқарди. Комиссия тузилди. Бу комиссиянинг масъул раҳбарлари орасида Ҳамза ҳам бор эди. Ҳамза ҳар хил нодир китобларни тўплаб, талабаларни таъминлаб турган. Интернат кутубхонасида рус, татар, қозоқ, озарбайжон тилларидаги китоблар бўлган.

Интернатда Ҳамза ва СейпулҒабит Мажидовнинг сахна асарлари тез-тез қўйилиб турган. Ўқувчилар Хўжайли, Қўнғирот, Тўрткўл шаҳарларига бориб томоша кўрсатганлар. Кўп ёшлар Ҳамзанинг шеърларидан ёд олганлар.

Ҳамза Ҳақимзоданинг хизматларини қорақалпоқлар унутмайди. У қорақалпоқ халқининг ҳам севиқли ёзувчисидир.

1970

Тўраҳон Мирзо

КЎНГИЛ ДАФТАРИДАГИ СЎЗЛАР

Устоз Ҳамза Ҳақимзоданинг санъат аҳлларига кўрсатган муруввати ва беғараз ёрдами ҳақида кекса санъаткорлар хотирасида ўчмас лавҳалар бор. Мен Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтининг бир гуруҳ илмий ходимлари билан Фарғона водийси бўйлаб экспедицияга чиққанимда шу лавҳалардан эшитишга муяссар бўлганман.

1960 йилда уюштирилган бу экспедиция аъзолари ўз фаолиятларини дастлаб Ҳамза Ҳақимзоданинг Ватани

Қўқон шаҳридан бошлади. Санъат ва адабиёт манзили бўлган Қўқон ва унинг машҳур Чорсу гузарида Ҳамзани кўрган, ҳамфикр бўлган табаррук кишилар билан учрашув бошланди. Суҳбатнинг бош мавзуи асосан устоз Ҳамзанинг агитпоезддаги ишлари, ҳаваскорларга отахонлик қилгани ҳақида борди. Ҳамза Ҳакимзода дўстлари даврасида биз поплик шоир Муҳаммадали Эрматовнинг сўзларини ташналик билан эшитдик. Сийрак оппоқ соқоли юзига нур бағишлаб турган, бошига папақ кийган, белида Фрунзе совға қилган кумуш сопли ханжар осилган барваста қария ўз қиёфаси билан ҳам даврадагиларни ўзига маҳлиё қиларди. Бу нуроний қария жанг йилларидаги хотираларини варақлаб, Ҳамза Ҳакимзода инқилобий қўшиқларни қандай ёзиб, қандай ўргатганлигини ҳикоя қилиб берди.

Ҳамза Ҳакимзодадан тўрт ёш катта муаллим сафдоши Пўлатхон ота Қаюмов билан шоир Чархий ҳам шу ерда. Шунингдек, 1892 йилда туғилган, кекса созанда, адабиётчи, Ҳамза «агитбригадаси» суфлери Саидумар Аҳмадий, аскиячилар Қомилқори, Аббосқори, ака-ука ҳофизлар Шерқўзи ва Мелиқўзи Бойқўзиевлар, Азиз ҳофизнинг ўғли Салмон ҳофиз, найчи Очилхожи Султонов, моҳир дуторчи Қодиржон Тоҳиров, гижжакчи Соҳибжон Мелибоев, поплик устоз созанда Мамадали Йўлдошев ва ёш созандалар, бастакорлар ҳам даврадаги гуруннга қўшилиб, ўз билганларини қўшар эдилар.

Ҳамза Ҳакимзоданинг энг яқин дўстлари ўртасидаги суҳбат тобора қизиб борарди. Айниқса гижжакчи Соҳибжон Мелибоевнинг сўзлари ҳамон хаёлимда.

— Ҳамза ака миллий музикани Шодмонхожи билан Юсуфжон чангчи (Носирзода)дан ўрганган,— деди Соҳибжон ота.— Шодмонхожининг танбурда араб куйларини келиштириб чалиши Ҳамза акани ниҳоятда завқлантирарди. Унинг танбур устида парда босиши, нохунни ишлата билиши ҳайратда қолдирарди. 1925 йили Қўқондаги бир йиғинда Ҳамза Ҳакимзода «Сайдинг қўябер, сайёд» қўшиғини айтганида, Йўлдош Охунбоев завқланиб кетиб, Ҳамза акага бир чопон кийгизганини биламан. Шунда Ҳакимзода оқсоқолимизга қуллуқ қилиб, кўп ўтмай чопонини ечиб, устози Шодмонхожига кийдиради.

Бу Ҳамза аканинг ўз устозига бўлган муҳаббатини кўрсатувчи кичик бир далилдир.

Ҳамзанинг агитпоезддаги фаолияти ҳақида Саидумар ака ҳам сўзлаб кетди:

— Ҳақимзоданинг чоғу чалишдаги иккинчи устози Юсуфжон чангчи бўлган. Бу одам Тўхтасин акага ҳам музыка ўргатган. Қўқондаги 4-интернатда Юсуфжон Носиров музыка раҳбари, Ҳамза Ҳақимзода илмий мудири бўлиб ишлаган. 1920 йиллардан олдин Қонибодом — Исфара йўлида қатнаган агитпоездларда, Ҳамза ака кўпроқ ўзини кўрсатди. Икки вагон ва бир паровоздан ташкил топган агитпоезд станцияларда тўхтаганида Ҳамза аканинг ўн тўрт йигитдан иборат ўзбек духовой оркестри машқ қиларди. Ун олти кишилик театр труппаси Ҳамза Ҳақимзоданинг икки-уч пардали ҳажвий асарларини вагон платформасига қурилган саҳнада кўрсатарди. Жоҳил бойлар, савдогарлар, қозилардан куладиган «Поччам келди», «Қалампир ҳожи», «Турдиқул кал» пьесалари ҳамманинг завқини келтирарди. Парда орқаларида Юсуфжон чангчининг шогирдлари миллий созларда куй чалишарди. Қаландар соқов ҳам найдан бошқа ҳамма созларни биларди. Мадумар дуторчи, Комилқори қўшиқчи, Мадамин танбурчи, Очил найчи, Ҳамдам Мирза доирачи, Эшон ҳофизлардан иборат ансамблни революция даврида Қўқонда тез-тез кўриш мумкин эди.

Саидумар Аҳмадий бир воқеани эсга солди:

— Ҳамза ака қўлида дафтар, қулоғида қалам қистирилган ҳолда вагонда кўринарди. Сержаҳл, серғайрат, илҳоми тез ёзувчи эди. Агитпоезднинг бир вагонига 14 кишилик духовой оркестр жойлашган бўлса, иккинчи вагонига 16 кишилик труппа ўрнашган эди. Орамизга бир нотаниш савдогар кириб қолибди. Қанча ўтинсак ҳам чиқиб кетмади. Ҳамза ака унга ётиғи билан тушунтирса ҳам бўлмади. Бир бурчакда бақириб ётаверди. Шундан кейин ҳаммамиз «Ишчилар, уйғон» қўшиғини баралла айтдик, духовой оркестримиз қўшилиб жўр бўлди. Бир вақт қарасак, ҳалиги савдогар узр сўраб вагондан чиқиб кетди. Кўрдингизми, Ҳамза аканинг қўшиқлари қанчалик синфий душманга ларза келтирган.

Бу суҳбатдан кейин Ҳамза аканинг мактабдош дўсти Пўлатхон ота билан ижод хоналарида суҳбат ўтказдик.

Пўлатхон ота Ҳамза каби йирик санъат арбобларининг кўпларига устоз бўлган Юсуфжон чангчи ҳақида шундай деганлари ёдимда:

— Уткир созанда эди. «Насрулло»ни чангда ярим соат машқ қиларди. Созандаларимизнинг гаплари тўғри. Ҳеч ким Юсуфжон чангчидай «Насрулло»ни мукамал ва ёқимли чала олмасди...

Суҳбатда Ҳамзанинг бошқа устозлари ҳақида ҳам гап борди. Эрмат ота Ҳайитбоев, Абдурахмон Пари, Қўймурод ота ва Маҳкам ҳофизлардан Ҳамза кўп баҳра олганлиги маълум бўлди.

Умуман, Ҳамза Ҳакимзода дўстлари даврасида кўнгил дафтарига кўп нарсаларни ёзиб олишга муяссар бўлдим.

1967

Уста Рўзиматхон Исабоев

КАМТАРИН ВА МЕҲРИБОН

Ҳамза Ҳакимзода билан жуда қалин дўст эдик. Учрашувларимиз, мусоҳабларимиз кечагидай эсимда. Урта бўйли, қотма, қорақош, кенг пешанали Ҳамзанинг барча хатти-ҳаракатлари унинг тараққийпарвар, халққа яқин, халқ манфаати учун курашувчи мардона киши эканини кўрсатарди. У мулойим табиатлик, камсухан, сўзлари маъноли ва таъсирли, хушчақчақ киши эди. У такаллуфни, шуҳратпарастликни ҳуш кўрмасди. Қийинишда, юриш-туришда ва муомалада жуда камтар эди. Мен Ҳамза билан революциядан илгари Қўқон шаҳрида танишганман. У музыкага гоят ишқибоз бўлгани учун ўзини санъаткор созандаларга жуда яқин тутарди...

Ҳамза Наманганга бир неча бор келган. У 1922 йилда «Ким тўғри?» деган пьесасини Наманганда ўзи режиссёрлик қилиб, саҳнага қўйган эди. Ҳамза революциядан илгариги ҳаётни чуқур ва тўла ифода этиш учун саҳна асарларидан кенг фойдаланган. Бу соҳада унинг драматурглик фаолияти диққатга сазовордир. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзининг истеъдоди, жасорати, таланти булоқдай қайнаган илҳоми билан ўзбек совет санъатининг тўнғич арбобидир.

1949

М. Муҳиддинов

ҲАМЗА — ШАХМАТ ШАЙДОСИ

Бутун куч-қувватини ёш авлодни тарбиялаш, унга билим беришга сарфлаб келаётган Эргаш ака Солиҳовни кўпчилик моҳир шахматчи сифатида ҳам танийди. Эргаш ака бор жойда шахмат ўйини қизийди, суҳбат авжига минади. Биз у кишининг ўттизинчи йилларда Москвада таҳсил кўриб юрган пайтларида жаҳон чемпионлари Ласкер, Капабланкаларнинг сеансларида қатнашганини, қўқонлик машҳур Пулатхон Саидхонов ва бошқа ҳурмат топган шахматчилар билан шахсан таниш бўлганлигини билардик. Шу боисдан Эргаш ака билан учрашиб қолсак, гапни шахматчилар, айниқса, қўқонлик эски шахматчилардан очишга ҳаракат қилардик. Ана шундай суҳбатларнинг бирида Эргаш ака Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан таниш бўлгани, улкан адиб шахматга ҳам жуда берилганлигини айтиб қолди.

...1927 йилнинг ёзида Қўқондаги Тўртинчи Кўрпавой кўчасидаги (ҳозирги Темирўлчилар кўчаси, 68-уй) ака-ука Фазлиддин ва Низомиддин Қамолиддиновлар ҳовлисига Ҳамза Ҳакимзода кўчиб келади. Бунинг боиси, биринчидан, ҳовли эгалари Ҳамзага қадрдон, ҳамфикр кишилар бўлган, иккинчидан, Қўқон театрини ташкил этишда Ҳамза билан бирга кўп жон куйдирган Абдураззоқ Шарипов ва адибнинг яқин оналаридан бўлмиш Маҳмуджон Мирбаратов ҳам шу ҳовлига девор-дармиён қўшни эдилар. Хуллас, ижод ҳамда жамоатчилик ишлари учун аynи қулай жой топилган эди.

— Шундан сал илгарироқ, — деб ҳикоя қилади Эргаш ака, — Фазлиддинхоннинг қистови билан мен ҳам шу ҳовлида яшай бошлаган эдим. 1927 йилнинг май ойида Фарғона педтехникумини битиргач, Қўқондаги мактаблардан бирига юборилгандим. Уша пайтда иккинчи категория кучидаги шахматчи бўлсам керак. Бир куни Ҳамза ака билан суҳбатлашиб ўтирган эдик. Нима бўлди-ю, шахматдан сўз очилиб қолди. Шу-шу бўш вақт топилди дегунча, Ҳамза ака билан шахмат суришадиган

бўлиб қолдик. Гоҳ ютуқ у кишида кетса, гоҳ ҳисоб менинг фойдамга бўларди. У киши ўйин пайтида жуда жиддий қиёфага кирарди. Асло ҳовлиқмас, вазиятни имкони борича синчиклаб таҳлил қилгач, сўнг донага қўл урарди. Голиб чиққанда завқланаётганини сира билдирмасликка ҳаракат қиларди. Бу билан одобда ҳам кўпчиликка намуна бўларди. Мабодо ўйин дуранг бўлиб қолса: «Ҳарифингни ютиб, хафа қилиб завқлангандан кўра, шундай нафис, чиройли ўйин қилиб ҳузурланишга нима етсин»,— деб кўярди. Бу ҳовлида шахмат ўйини, айниқса, дам олиш кунлари авжига чиқарди. Бундай суҳбатларда Ҳамза ака, ака-ука Комолиддиновлар, Абдураззоқ ака, шу маҳалалик наққош, дуторни булбулдек сайратадиган Қўзихон Юнусов ва яна кўп кишилар бўларди. Айтгандай, уста Қодир Ҳайдаровнинг 1923 йили В. И. Ленинга юборган совғасига жило беришда уста Қўзихоннинг ҳам хизмати катта бўлган.

Ўтиришимиз фақат шахмат билан ўтмасди, албатта. Лекин даврадагиларнинг ҳаммаси шахматдан хабардор кишилар эди. Жўрабошимиз Ҳамза ака шахматда вужудга келган вазият, ажойиб юришларга мослаб улуг зотлардан мисралар ўқир, хонаси келганда ўзи байтлар тўқирди, қизиқ ҳангомалар айтиб, ўтиришга файз киритарди.

Республика аҳамиятига эга пенсионер, асли кўқонлик, шахмат мухлиси Маҳмуджон ака Яҳёбоев Ҳамза Ҳакимзода Хоразмда ишлаган пайтларда ҳам шахматчилар даврасида кўп бўлганлигини айтди.

Тошкент Халқ хўжалиги институтининг ректори, профессор Муҳаммаджон Қориев «Совет Ўзбекистон»нинг 1967 йил, 23 июль сонисида босилган хотираларида шундай ёзади:

«...У (Ҳамза) ҳар бир кишига муносиб муомалада бўлар, лутф ва марҳаматлар қилар эди. Аҳён-аҳёнда у киши билан шахмат ўйнардик. Мен кўпинча ютқазар эдим. Шунда Ҳамза ака менга насиҳат қилиб: «Аввал истехкомни мустаҳкамла, ундан кейин хужум қил, бўлмаса ҳеч қачон рақиб устидан ғалаба қозонолмайсан», дер эди. Кейин ўйлаб қарасам, Ҳамза аканинг бу гаплари фақат шахмат ўйини хусусидагина бўлмай, мен учун умуман жуда чуқур маънодаги маслаҳат, насиҳат экан».

Республикамизда янги, социалистик маданият яратишга, янги замон кишисини тарбиялашга бутун ҳаётини бағишлаган Ҳамза тарбиявий воситалар орасида бу кўҳна ақл-идрок ўйинини ҳам таъкидлаб ўтганлиги диққатга сазовордир.

1926—1927 йилларда Қўқон республикамизнинг энг йирик шахмат марказларидан бири эди. Бу ерлик Пўлатхон Саидхонов ўшандаёқ зўр шахматчи сифатида Иттифоққа донг таратган эди. Унинг ижодига Романовский, Ильин, Женевский каби шахмат мактабининг «чинор»лари жуда юқори баҳо беришган. Саидхонов бошлиқ шахматчиларга шарт-шароит яратишда Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ҳам хизмати бўлган бўлса ажаб эмас. Бу ёғи ҳамзашунос олимларга ҳавола.

1970

Очил Тоғаев

ПРОМЕТЕЙ ОЛОВИ

Тоғ бағридан шиддат билан шарқираб оқиб тушаётган, суви ойнадек тиниқ, муздек дарё ёқасида жойлашган чойхона ёнидан юқорига кўтарила бошладик. Биздан бир-икки қадам олдинроқ кетаётган ўн-ўн икки ёшлар чамаси лўлпи юзли қизча тўхтаб бизга мурожаат қилди.

— Ҳамза Ҳақимзода мавзолейига чиқасизларми, амаки?

Қизчанинг тим қора кўзларида қувонч ва билинар-билинемас ҳаяжон ифодаланган эди. Қизчанинг бутун қиёфасида, майин табассумларида Ҳамза яшаган, у қадам ташлаб юрган жойларни, шоирнинг мақбарасини, кичик бўлишига қарамай, биздан олдинроқ билиб-кўриб юрганлигидан фахрланиш ҳисси акс этиб турарди. Ҳа, бу ернинг кишилари Ҳамза билан фахрланса арзийди...

Бола дунёга келганда яқин-йироқ, қариндош-уруғ, бир сиқим маҳалла-кўйдан бошқа ҳеч қим

ундан хабардор бўлмайди. У ўсади, улғаяди, бора-бора унинг шуҳрати тор кулбадан ташқарига чиқиб, кенг ёйилади. У туғилганда ҳатто, у ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган сон-саноқсиз қалблардан чуқур жой олади. Тилдан тилга, дилдан дилга кўчиб асрлар бўйи яшайди.

Севимли шоиримиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ана шундай асл халқ фарзандларидандир.

Қизча мактаб сумкасини қўлтиқлаб, анча тик ва узун зинапоядан бизни юқорига бошлади. Бетондан ишланган 240 дан ошиқ пиллапояси бўлган бу йўл денгиз сатҳидан бир неча минг метр баландликка — Ҳамза мақбарасига, шоир музейига олиб чиқади. Қизча кийикдай илдамлик билан биздан ўзиб кетди. Зинапоядан кўтарилар эканман, рус поэзиясининг қуёши Александр Сергеевич Пушкиннинг «Ҳайкал» шеъри беихтиёр эсимга келди, қуйидаги мисралар қулоғим остида жаранглар эди.

Қўл-ла созлаб бўлмайди яратган ҳайкалимни,
Халқнинг зиёрат йўлини майса-гиёҳ қилмас банд.
Юксалди мағрур боши, асло қилмай таъзимни
Александр қуббасидан ҳам баланд.

Қалб эҳтироси билан суғорилган бу оташин мисраларни Ҳамза ҳам ўзи ҳақида айтиши мумкин эди. Дарҳақиқат, Ҳамза алангали ижоди, жанговар фаолияти билан ўзига ҳайкал яратди.

Ҳамзанинг адиб ва ижтимоий инсон сифатида туғилиши ўзбек адабиётида янги хил ёзувчи типининг дунёга келиши эди. Бу асл маънодаги гражданин адиб типидир. Ҳамза ёзувчилик талантини халқ, партия, Ватан олдидаги гражданлик бурчи — умум маънафати йўлидаги актив ижтимоий фаолият билан табиий равишда уйғунлаштира олган жанговар курашчи эди. Ҳамзашунос профессор Лазиз Қаюмовнинг фундаментал тадқиқотларидан¹ маълумки, Ҳамзанинг ҳар жиҳатдан янги-

¹ Л. Қаюмов. «Инқилоб куйчиси» (1962), «Инқилоб ва ижод» (1964), «Ҳамза» (1973).

лик бўлган адабий ижодигина эмас, ижтимоий фаолиятининг ёлғиз ўзи ҳам унинг номини эл қалбида абадийлаштириш учун кифоя эди. Ҳамза буюк Октябрь социалистик революциясидан кейин ижтимоий ҳаётга шундай катта инқилобий ташаббус билан актив иштирок этадики, то умрининг охиригача шиддатли кураш майдонидаги ҳақиқий жангчи ҳолатини кечиради. Ҳамзанинг Қўқонда, Бухорода, Самарқандда, Хоразм ва Қорақалпоғистондаги фаолиятига бир эътибор қилинг: маданиятимизнинг Ҳамза назари тушмаган, у иштирок этмаган соҳаси бўлмаса керак: Ҳамза қадам босган ерга нур киритар, одамларни бахтиёр ҳаётга даъват этарди. Бахт — актив кураш, бахтсизлик — руҳий заифлик, мажруҳликдир. Халққа бу инсоний ҳақиқатни тушунтириш, меҳнаткашларни буюк инқилобий ўзгаришларга актив жалб этиш — Ҳамза ижтимоий фаолиятининг негизи эди.

Шоҳимардонга тўпланиб олиб, халқ қонини, куч — мадорини сўриб, фикр — қарашларини заҳарлаган бир тўда шайхлар, синфий душман қолдиқлари шоир жонига қасд қилдилар. Ҳамза музейининг директори бизни шоир фожиали ўлдирилган жойга бошлаб борди.

Чойхона биқинидан бошланадиган тор кўчага кираверишдаги мана шу катта садақайрағоч бу фожианинг шоҳиди бўлган эди. Ҳамза шайхлар мазоридидаги ҳар хил лаш-лушларни йиғиштириб олиб, тепаликка Шўро байроғини — қизил байроқни ўрнатишни буюрди. Янги ҳаёт нашъаси билан тўлиб-тошган қишлоқ ёшлари, комсомоллар Ҳамза топшириғини бажардилар. Бу ҳодиса кўпдан бери тиш қайраб юрган душманлар учун бир баҳона бўлди, — деб ҳикоя қилишди ҳамза-ободликлар.

Садақайрағоч ёнидаги чойхонада дутор чалиб ўлтирган шоирни кимдир аллақандай сирли ҳаяжон билан чақирди.

— Ҳамза ака, бу ёққа келинг, тез келинг!

Алғов-далғов йиллари, синфий душманлар уяси бузилган аридай ғувуллашиб юрибди. Бирорта актив ёки комсомолга ҳужум қилишмадимикан ёки дин-хурофотга муккасидан кетган эр эркинликка ҳавасманд гулчеҳрага тиф ўқталдимикан?

Ҳамза беш яшар ўғилчаси Аббосни ёлғиз қолдириб

овоз чиққан томонга югурди. Афсуски, бу сирли товуш дўстлар овози эмас экан. Қўққисдан қилинган ҳужум шоирни гандираклатиб қўйди. У бундай ваҳшийликни кутмаган эди. Тўхтовсиз ёғилаётган тошбўрони шоирни йиқитди. Кун пешиндан ошган. Қузғунлар унинг жасадини бир камарга элиб яширдилар. Бу фожиа 1929 йил 18 мартда содир бўлди. Фожиадан сўнг олинган, ҳозир музейда сақланаётган фото сурат душманларнинг ваҳшийлигидан далолат бериб турибди.

Ҳамза ҳалок бўлгандан кейин олиб борилган текширишлар шоирга қилинган суиқасд тасодифий бўлмай, синфий душманлар томонидан қатъий режа асосида амалга оширилган фитна эканлиги аниқланди. Душманлар бутун айбни оломонга тўнкаш ва жазодан осонгина қутулиб қолиш мақсадида тошбўрон қилиб ўлдириш усулини танлаган эдилар.

Ҳамза қирқ ёшида — куч-қувватга тўлган йигит ёшида ҳалок бўлди. Оташин шоирнинг бутун жўшқин ҳаёт йўлини тасаввур этганимда афсонавий Прометей образи хотирга келади. Прометей қадимги юнон афсонаси қаҳрамони. Худолар инсониятга ўт-оловни раво кўрмаганда Прометей инсон манфаати учун буюк фидоийлик кўрсатади. Ўт-оловни худолардан яширин олиб инсониятга туҳфа этади. Бу инсоний жасорати учун Прометей худолар томонидан мангу қийноққа маҳкум этилади. Прометейнинг яланғоч гавдасини баланд қояга занжирлаб боғлайдилар. Қалхатлар унинг жигарини чўқиб доимий азоб бериб туради. Бу қийноқ афсонага кўра, ўттиз минг йил давом этади.

Бу афсона чуқур рамзий маъно касб этиб, умуминсоний ғояга айланган. Прометей одамзодга бахш этган олов инсоннинг илмда, санъатда, ижтимоий фаолиятда юксак идеалга узлуксиз ёниқ интилиш рамзи, инсон қадр-қиммати, олижаноблиги рамзи сифатида талқин этилади¹. Қадимги юнон драматурги Эсхилнинг таъририфича, Прометей бутун маданий бойликлар бунёдкори.

Совет ёзувчиси ижоди ва фаолиятининг граж-

¹ Қаранг: Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина. Крылатые слова. М, 1966 г. стр. 554.

данлик пафоси Прометей образи рамзий маъносининг ўзига хос реалистик ифодасидир. Ҳақиқий шоир қалби ўчмас олов! У бир марта ёнади-да, авлодлар қалбига пайванд бўлиб, мангу алангага айланиб қолади.

Кафтдай текис хушҳаво майдонга чиқдик. Пастдаги қишлоқ самолётдан кўрингандай кўзга ташланади.

— Шайхлар бу ерни бежиз танламаганлар,— деди ҳамроҳим,— қаранг, қандай хушманзара, ғир-ғир шабада эсиб турибди.

Кўм-кўк дарахтлар орасида атоқли ўзбек архитектори Абдулла Бобохонов лойиҳаси бўйича қурилган Ҳамза мақбараси. Мармар тошга марҳумнинг саналари, шеърларидан мисралар ўйиб ёзилган. Мақбаранинг ичкари деворида Ҳамзанинг бронзадан ишланган портрети, шипда доира шаклидаги қандиллар қабрга нур сочаётгандай осилиб турибди.

Мақбарага келувчиларнинг кети узилмайди. Ҳамза-обод қишлоқ советининг ҳисобига кўра Ҳамза мақбарасига ҳар куни 33 минг зиёратчи келиб кетар экан¹. Қирғизистоннинг Қизилқия шаҳридаги медицина билим юртини гуруҳ-гуруҳ талабалари мақбарани қайта-қайта айланиб зиёрат қиладилар, зарҳал билан ёзилган шеърини мисраларни такрорлайдилар. Улардан сўнг бир гуруҳ дам олувчилар келишди. Фаргона, Зарафшон, Сурхандарё водийларидан келган кишиларни шоир ёдгорликлари ўзига жалб этади. Ленинободлик тўқсон яшар Холиқ ота шоир музейини қизиқиб тамоша қилди. Шоирнинг дин аҳллари билан тўқнашуви акс эттирилган бир суратга кўзи тушган Холиқ отанинг газаби қайнаб кетди:

— Ноинсофлар,— деди у титроқ овоз билан,— гулдай йигитни жувонмарг қилган бу бетавфиқлар бошига лайлак уясидай салла қўндириб олиб, ўзларини инсонпарвар қилиб кўрсатадилар, тағин. Яхшиямки, эндиликда бу мунофиқларнинг дами қирқилган.

Майдоннинг иккинчи томонида Ҳамза музейи жой-

¹ З. Муҳаммаджонов. Қишлоқлар жамоли. «Ўзбекистон маданияти», 1978 йил, 11 август.

лашган. Бу ерда эски мазор ўрнида дам олувчилар суҳбатлашадиган кўшк қурилган.

Ҳамзаободдаги ҳамма нарсада Ҳамза орзу ниятларининг амалга ошганлигини, Ҳамза кураш олиб борган ишларнинг аён нишонларини яққол кўриб турибмиз. Бу ердаги ҳамма нарса шоирни эслатади. Гўё Ҳамза биз билан бирга қадам ташлаб юрибди. Ҳамза Ҳакимзода номли колхоз илғор коллектив хўжаликлардан ҳисобланади. Ҳамза номидаги шифохона, Ҳамза номли мактаб.

Аввалги учрашувлардан эсимда, Ҳамза қишлоқ советига Соттихон деган аёл раислик қиларди. Қотмадан келган бу жувоннинг самимий чеҳрасида ғайрат ва шижоат барқ уриб турибди. Ҳамза ўзбек аёлларининг Совет ҳокимиятини бошқараоладиган даражага кўтарилишини орзу қилган ва бу орзусининг рўёбга чиқиши учун кураш олиб борган эди. Ҳамза очган, паранжини ўтга ёқиб, ёрқин ҳаёт сари қадам ташлаган аёллардан бири шу Соттихон эмасми?!

Водилга яқинлашаётганимизда автобусга қўлида кўзмунчоқдай қизчаси билан бир жувон чиқди. У қувноқ сўзлари билан бир зумда автобусни жонлантириб юборди. У бизнинг фикримизни англагандай Ҳамза ҳақида сўз бошлади. Фарғона педагогика институтини битирган бу жувон Ҳамзаободда тоғ бағрида жойлашган Ёрдон қишлоғидан бўлиб, шу ердаги мактаблардан бирида ўқитувчи бўлиб ишлар экан. Бу жувоннинг ва автобусда келаётган бир неча аёлларнинг дадил ва қувноқ суҳбати қалбимизни ифтихор ҳислари билан тўлдирди. Кимдир узоқ қишлоқларда эркаклардан юзларини бекитган аёллар ҳозир ҳам онда-сонда учраб туришини айтганида жувоннинг юзларида жиддийлик пайдо бўлди.

— Бу сарқитдан қачон батамом халос бўлар эканмиз!— деди у шикоятмуз оҳангда. Жувон бироз ўйланиб турди-да, бирдан чеҳраси ёришиб кетди.— Бизнинг тоғ қишлоқларида юзига латта тутган бирорта ҳам аёлни кўрмаймиз.— Сўнг кулимсираб қўшиб қўйди,— чунки бизни Ҳамза очган-да!

Партия сиёсатининг моҳир пропагандисти, тутқинликка, жаҳолатга қарши, озодлик ва маърифат жарчиси бўлган Ҳамзанинг қуйидаги шеърий чақирқиқлари реал ҳаётга айланди:

Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил,
Мактаб, анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи
Илму фан тиғи бирлан жаҳл бағрини қон қил.

Чойхонага қайтдик. Сув устига ўрнатилган чорпояда чордона қуриб ўлтирган йигитлардан бири қўлидаги дутор овозига жўр бўлиб ашула куйламоқда: йигитнинг ташқи қиёфаси ҳам Ҳамзага ўхшар экан. Фурқат шеърига Ҳамза ёзган «Сайдинг қўявер сайёд» ашуласининг майин ва ёқимли куйи қалбларга аста сингади. Ҳамзанинг «Қора сочим», ўтирганлардан бирининг таклифи билан «Яша Шўро!» ва бошқа ашулалари бирин-кетин янгради. Дилбар қўшиққа жўр бўлгандай сув тошдан тошга урилиб, оппоқ кўпикланиб шарқираб оқади. Бир вақтлар юксак тоғнинг бир қисми қулаб тушиб, оқиб келаётган сувнинг йўлини тўсиб, шишадай тиниқ мовий кўл пайдо қилган. Уни Кўли Қуббон деб атай бошлаганлар.

Кўли Қуббоннинг гўзаллиги тайёр поэзия, унинг автори табиат. Уни осмондан узилиб тушган бир парча тиниқ кўк деб таърифлайди Ойбек.

«Кўли Қуббон»! — бир парча тиниқ кўк гўё
Узилиб тушибди — О! Майин, ҳуснокор
Жимирлар у. Эртақда парилар кўли —
Сингари гўзал, тоза ва мўъжизакор...
Оқарган бошларини кўрмоқ учунми,
Бир-бирининг кифтидан мўралайди жим
Кўл ойнасига тоғлар, тоғлар қари, чўнг.
Ҳар ёқни оғир сукут тўлдирган лим-лим...
Кўзлар узилмас кўлнинг кўк лаганидан.

Аммо сув тоғ асири бўлиб қолмапти. Ахир, у тоғдан қуйида яшовчи инсоннинг чанқоғини босиши, ерларга бахмал гилам ҳадъя этиши керак эди-да. Азим тоғ остидан ўзига йўл топиб, оқиб келаётган бу кичик дарё рақсга тушган келинчақдай гоҳ Ўзбекистон, гоҳ Қирғизистон ерларидан буралиб-буралиб оқади. Халқнинг Ҳамзага бўлган меҳр-муҳаббати ҳам ана шу шифобахш гўзал дарё сингари абдий!

Мен Ҳамза ҳақидаги бу лавҳани атоқли латиш ёзувчиси Вилис Лациснинг қуйидаги сўзлари билан тугаллашни истайман. Сенинг ота-боболаринг, — дейди В. Лацис ёшларга мурожаат қилиб, — Прометей ёққан одамлар бахти учун кураш алангасини қамоқ ва сургунлардан, очлик ва вайронагарчиликлардан, ўқлар ёмғири ҳамда фашистларнинг қийноқ лагерларидан олиб ўтдилар. Ёшлик, партия бу алангани келажак янги замин устида абадий ўчмас қилиб ўрнатишни сенга ишониб топширди. Биз катта авлод коммунистлар биламизки, бу аланга ишончли қўлларда!»¹

Ҳамза ҳам ўз ижоди ҳамда фаолияти билан ҳозирги ва келажак ёшларга ана шу мазмунда мурожаат қилмоқда. Ҳамза ижодининг абадийлиги ҳам ҳамиша замонавийлигида! Революцион кураш алангаси билан ёнган умр ва ижод ҳамиша мангудир.

Абдулла Ҳатамов

БИР ҲАЖВ ТАРИХИ

1955 йили Ушда Мамажон ҳожи деган киши билан учрашиб қолдим. У Ҳамзанинг бир ҳажвий шеъри қандай ёзилганини ҳикоя қилиб берди.

— 1912 йили ҳажга борсак, Ҳамза ҳам ўша ерларда эл-юрт кўриб юрган экан. Гоҳо бирга бўлдик. Орамизда Йўлдош ҳожи деган хасис, ёқимсиз бир одам бор эди. Унинг одатларини пайқаган шоир бир нонушта пайти қуйидаги ҳажвни тўқиб ташлади:

Эй бахил, мўлтони Йўлдош, сендаги виждон қани?
Ҳожиман деб лоф урарсан, дилдаги имон қани?
Икки кундир оч келарман, тамшанурсан, эй нокас,
Маккаларда бош уриб қилган сухан-субҳон қани?
Юзма-юз бир туюда тебраниб тинмай мудом,

¹ Вилис Лацис. О самом главном. М., «Молодая гвардия», 1978, стр. 20.

Хайф сенга одамийлик, оқибат-эҳсон қани?
Нону талқонинг сасиб, қалбинг моғордан ҳам қора,
Тўймагил ҳеч еб имонинг, сўр яна: «Қуръон қани?»
Юз ўгиргил. эй Ниҳон, шундай мунофиқ Ҳожидан,
Топмадим ҳеч дилга дармон, оқ кўнгил инсон қани?!

Ҳақиқатан ҳам, Ҳамза акам жуда ҳозиржавоб шоир
эди. Унинг тўсатдан айтган кўп шеърлари қоғозга туш-
май қолганига афсус қиламан.

1969

МУАЛЛИФЛАРИМИЗ

Шароф Рашидов — ёзувчи, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қомитетининг Биринчи секретари, КПСС Марказий Қомитети Сийёсий Бюроси аъзолигига кандидат, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Николай Тихонов — рус шоири, СССР Ёзувчилар Союзининг секретари, Ўзбекистон халқ шоири, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони ва Давлат, Халқаро Ленин мукофотлари лауреати.

Константин Симонов — рус ёзувчиси, СССР Ёзувчилар Союзининг секретари, Ленин ва СССР Давлат мукофотлари лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Михаил Луконин — рус шоири, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Мухтор Авезов — қозоқ ёзувчиси, Ленин мукофоти лауреати.

Собит Муқонов — қозоқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Берди Кербобоев — туркман ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Мирзо Турсунзода — тожик шоири, Ленин ва Давлат мукофотлари лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Мирзо Иброҳимов — Озарбайжон адиби, СССР Давлат мукофоти лауреати. Оснё ва Африка мамлакатлари билан ҳамкорлик Совет Қомитетининг раиси.

Меҳди Ҳусайн — Озарбайжон адиби, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Иван Ле — украин ёзувчиси, Шевченко номидаги Украина ССР Давлат мукофоти лауреати.

Николай Ушаков — рус шоири, таржимон.

Сотим Улуғзода — тожик адиби, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Сергей Бородин — Ўзбекистон халқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Михаил Швердин — Ўзбекистон халқ ёзувчиси.

Толех Сарибоев — санъаткор (Қорақалпоғистон).

Лидия Бать — рус адибаси, таржимон (Москва).

Мирдза Кемпе — латиш шоираси.

Лиляна Стефанова — болгар адибаси, жамоат арбоби.

Ойбек — Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Гафур Ғулом — Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, СССР Давлат ва Ленин мукофотлари лауреати.

Ҳамид Олимжон — ўзбек шоири, Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати.

Уйғун — Ўзбекистон халқ шоири, Ҳамза мукофоти лауреати, Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси.

Комил Яшин — ёзувчи, драматург, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, СССР Ёзувчилар Союзининг секретари, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, СССР Давлат ва Ҳамза мукофотлари лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Абдулла Қаҳҳор — Ўзбекистон халқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Собир Абдулла — Ўзбекистон халқ шоири, Ҳамза мукофоти лауреати.

Ғайратий — Ўзбекистон халқ шоири.

Миртемир — Ўзбекистон халқ шоири.

Нозир Сафаров — Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза мукофоти лауреати.

Зулфия — Ўзбекистон халқ шоираси, Халқаро Неру, Нилуфар ва СССР Давлат мукофоти лауреати.

Мақсуд Шайхзода — шоир ва драматург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби.

Ҳамид Ғулом — шоир, ёзувчи, драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ҳамза мукофоти лауреати.

Зиннат Фатхуллин — драматург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби.

Воҳид Зоҳидов — Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, Ҳамза мукофоти лауреати.

Иззат Султон — Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, Беруний мукофоти лауреати.

Шокир Сулаймон — ўзбек адиби.

- Сотти Ҳусайн* — биринчи ўзбек танқидчиларидан.
Ҳабибий — Ўзбекистон халқ шоири.
Чархий — Ўзбекистон халқ шоири.
Мамарасул Бобоев — ўзбек шоири.
Мирзакалон Исмоилий — ўзбек адиби, таржимой.
Наби Юсуфий — ўзбек адиби, драматург.
Ақсад Мухтор — шоир, ёзувчи, Ҳамза мукофоти лауреати.
Рамз Бобожон — шоир, СССР Давлат мукофоти лауреати.
Мирмуҳсин — шоир, ёзувчи, Ҳамза мукофоти лауреати.
Туроб Тўла — шоир, драматург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби.
Боис Қориев (Олтой) — шоир, олим.
Юсуфжон Ҳузурий — кекса ғазалхон.
Партав — шоир.
Музайяна Алавия — шоира, олима.
Саида Зиннунова — шоира.
Лазиз Қаюмов — адиб, профессор, Ҳамза мукофоти лауреати.
Жуманиёз Жабборов — шоир.
Зоҳиджон Обидов — шоир.
Эркин Воҳидов — шоир, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати.
Абдулла Орипов — шоир, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати.
Тошмуҳаммад Қори Ниёзий — Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, СССР Давлат мукофоти лауреати.
Иброҳим Мўминов — Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, Беруний мукофоти лауреати.
Маннон Уйғур — режиссёр, Ўзбекистон халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати.
Мария Кузнецова — ЎзССР халқ артисти.
Етим Бобожонов — режиссёр, ЎзССР халқ артисти.
М. Шерозий — санъаткор, ЎзССР халқ артисти.
Лутфихон Саримсоқова — СССР халқ артисти, Ҳамза мукофоти лауреати.
Тамарахоним — СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати.
Ҳалима Носирова — СССР халқ артисти, Ҳамза мукофоти лауреати.
Сора Эшонтўраева — СССР халқ артисти, СССР Давлат, Ҳамза мукофоти лауреати.
Олим Хўжаев — СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Тўхтасин Жалилов — композитор.

Раззоқ Ҳамроев — СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Сулаймон Юдаков — композитор, СССР Давлат мукофоти лауреати.

Сайфи Олимов — ЎзССР халқ артисти.

Пўлатжон Қаюмов — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи.

Зарифа Саидносирова — профессор.

Анорхон Аминова — Ҳамзанинг жияни.

Жуманиёз Қаландаров — пенсионер.

Мунаввара Қодирова — ўқитувчи, пенсионер.

Расул Раҳмонов — журналист, адиб.

Рўзахон Назирова — шахсий пенсионер.

Ҳамид Усмонов — ўқитувчи.

Фотиҳ Бакиров — журналист, олим.

Ўлмас Алиев — журналист.

Т. Жума — журналист.

Тўрахон Мирзо — санъатшунос.

Уста Рўзиматхон Исабоев — наманганлик санъаткор.

М. Муҳиддинов — олим, СССР шахмат мастери.

Очил Тоғаев — профессор.

Абдулла Ҳатамов — виқилобчи, Ҳамзанинг сафдоши.

МУНДАРИЖА

Шароф Рашидов. Инқилобнинг оташин куйчиси	3
---	---

ҚАРДОШЛАР ҚАДРЛАГАНДА

Николай Тихонов. Яловбардор	19
Константин Симонов. Ҳамзанинг яна бир пьесаси	24
Мухтор Авезов. Тарихий бурч	26
Собит Муқонов. Буюк маданият арбоби	27
Берди Қербобоев. Қардошларнинг ҳам фарзанди	29
Мирзо Турсунзода. Улмас ном	29
Мирзо Иброҳимов. Теран илдишлар	31
Меҳди Ҳусайн. Янги маданият асосчиси	32
Иван Ле. Орзулари ушалган шоир	32
Сотим Улуғзода. Ибрatли умр	40
Сергей Бородин. Курашларда тобланган	40
Михаил Шевердин. Юрак алаңгаси	41
Толек Сарибоев. Устозимиз	45
Лиляна Стефанова. Сурат	46
Михаил Луконин. Ҳамзанинг ўлмаслиги	48
Николай Ушаков. Ҳамза	50
Лидия Бать. Шоир ва дутор	51
Мирдза Кемпе. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	52

БАРҲАЕТ ОБРАЗ

Ғафур Ғулом. Ҳамза хотираси	57
Ҳамид Олимжон. Шоҳимардон	59
Ойбек. Ҳамза	60
Шайхзода. Шоир ва йиллар	60
Миртемир. Уйғон, шоир	61
Зулфия. Ўзбек қизи овози	63
Сўроқлайди шоирни шеърим	64
Ҳамид Ғулом. Жангчи ва жарчи	64
Асқад Мухтор. Ҳамза Ҳакимзодага	65
Туроб Тўла. Замон ҳукми	66

Ҳабибий. Шоирни эслаб : : :	68
Чархий. Номинг абадий	69
Мамарасул Бобоев. Шоир	70
Саида Зуннунова. Шоир	71
Жуманиёз Жабборов. Шоир	72
Эркин Воҳидов. Устозни эслаб	73
Абдулла Орипов. Ҳамза монологи	74
Партав. Яхши	75
Музайяна Алавия. Толеи кўркем қизлар	76
Зоҳиджон Обидов. Ҳамза	78

УЛКАН ШОИР ВА САЊЪАТКОР

Ойбек. Куйчи ва курашчи	81
Комил Яшин. Драматург	83
Улкан шоир ва санъаткор	85
Мақсуд Шайхзода. Янги замон, янги инсон	91
Абдулла Қаҳҳор. Биринчи ўзбек ёзувчиси	92
Уйғун. Шоир	93
Собир Абдулла. Устоз	95
Ғайратий. Устоз кўз ўнгимда : : :	109
Назир Сафаров. Таъзим	111
Зиннат Фатхуллин. Авлодлар устози	112
Воҳид Зоҳидов. Улкан кашфиётчи	114
Иззат Султон. Ерқин сиймо	114
Шокир Сулаймон. Катта психолог	116
Сотти Ҳусайн. Социалистик ҳаёт куйчиси	116
Мирзақалон Исмоилий, Наби Юсуфий. Ҳамза сочган уруғлар	117
Рамз Бобоҷон. Ўзбек драматургиясининг классиги	122
Мирмуҳсин. Ҳамзаободда : : :	123
Лазиз Қаюмов. Меҳри дарё	127
Бонс Қориев. Ҳамза билан учрашганда	135
Юсуфжон Ҳузурий. Биринчи тарбиячим	137
Тошмуҳаммад Қори Ниёзий. Унутилмас хотиралар	138
Иброҳим Мўминов. Рус маданияти шайдоси	144
Маннон Уйғур. Буюк санъаткор	145
Мария Кузнецова. Ҳамза Ҳакимзода тўғрисида хотиралар	146
Етим Бобоҷонов. Устоз қўлёзмалари	148
М. Шерозий. Хивадаги илк саҳна	148
Лутфихон Саримсоқова. Меҳрибон устоз	149
Тамарахоним. Ҳамзанинг номаълум бир шеъри	150
Ҳалима Носирова. Инқилоб куйчиси	153
Сора Эшонтўраева. Озод Жамилалар ташаккури	154
Олим Хўжаев. Хотирамда	155
Тўхтасин Жалилов. Талабчан устод	155
Раззоқ Ҳамроев. Моҳир режиссёр	156
Сулаймон Юдаков. Бастакор	158
Сайфи Олимов. Унутилмас учрашув	159
Пўлатжон Қаюмов. Халқ фарзанди	160
Зарифа Саидносирова. Ҳамза Туркистонда	161
Анорхон Аминова. Тоғам ҳақида хотира	163
Мунаввара Қодирова. Озодлик жарчиси	166
Жуманиёз Қаландаров. Жанговар ёзувчи	167
Расул Раҳмонов. Ҳамза юрган йўлларда	167

Рўзахон Назирова. Ғамхўр ўртоқ	169
Ҳамид Усмонов. Марғилондаги йиллар	169
Фотиҳ Бакиров. Меҳрибон мураббий	173
Улмас Алиев. Устозни эслаб	176
Т. Жума. Ҳамза Қорақалпоғистонда	178
Тўраҳон Мирзо. Кўнгил дафтаридagi сўзлар	179
Уста Рўзноматхон Исабоев. Қамтарин ва меҳрибон	182
М. Муҳиддинов. Ҳамза — шахмат шайдоси	183
Очиқ Тоғаев. Прометей олови	185
Абдулла Ҳатамов. Бир ҳажв тарихи : :	192
Муаллифларимиз	200

На узбекском языке

ХАМЗА В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

Редактор *А. Шаронов*
Рассом *М. Д. Мурсалимов*
Расмлар редактори *В. С. Немировский*
Техн. редактор *Н. Жўраева*
Корректор *М. Холматова*

ИБ № 1050

Босмаҳонага берилди 21.11.78. Босишга руҳсат этилди 11.01.79. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 6,5. Шартли босма л. 10,92. Нашр л. 10,04. Тиражи 5000. Р. 08816. Гафур Ғулум қомдаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент Навоий кўчаси, 30, Шартнома № 160—78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида 1-қоғозга босилди, Тошкент, Навоий, 30. 1978 йил. Заказ № 1168. Баҳоси 85 т.

Ҳамза замондошлари хотирасида. Тўплаб нашрга тайёрловчи
М. Аминова.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979—208 б.

Мазкур китобга инқилоб куйчиси, жангчи ва драматург, жамоат арбоби
Ҳамзанинг шахси, орзу-умидлари, интилишлари, қувонч ва дардлари ҳа-
қидаги хотиралар, кузатишлар тўпланди. Улар китобхонларга буюк жасорат
соҳиби ҳақида батафсилроқ маълумот беради, деган умиддамиз.

Ҳамза в воспоминаниях современников.

8Уз1

С $\frac{70202-58}{352(06)-79}$ 152-79